

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

На правах рукопису

Огієнко Олена Володимирівна

УДК 94(477):352.075.1"1904/1917"

**Земства Правобережної України:
організаційно-правовий статус та соціальні функції
(1904-1917 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Даниленко Віктор Михайлович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна основа дослідження.....	29
РОЗДІЛ 2	
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ СТАТУС	
ЗЕМСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	36
2.1. Передумови запровадження та організаційно-правове оформлення земського управління 1904-1911 рр.	36
2.2. Адміністративне та державне становище земського самоврядування...	63
2.3. Зміна статусу земств краю у 1914-1917 рр.	82
РОЗДІЛ 3	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ	
ФУНКЦІЇ ЗЕМСТВ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ.....	100
3.1. Фінансові основи реалізації соціальних функцій.....	100
3.2. Роль земств у господарському та соціокультурному розвитку краю.....	120
3.3. Значення земської діяльності в період Першої світової війни.....	150
ВИСНОВКИ.....	169
Додатки	
Додаток А.....	178
Додаток Б.....	180
Додаток В.....	181
Додаток Г.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	183

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЗС – Всеросійський земський союз допомоги хворим та пораненим воїнам

ГК ВЗС – Головний комітет Всеросійського земського союзу

Земгор – Союз земств та міст із постачання армії

ПЗОК – Південно-західний обласний комітет Всеросійського земського союзу.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАХО – Державний архів Хмельницької області

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми. Пошук оптимальної моделі державного управління та місцевого самоврядування в сучасній Україні зумовлює потребу ретроспективного осмислення наявного вітчизняного досвіду їх організації. Серед управлінських нововведень минулого вагоме місце займає земська реформа другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Саме тому вивчення моделей земських установ, зокрема тих, які функціонували в Правобережній Україні на початку ХХ ст., відноситься до соціально значимих тем сучасної історичної науки і є актуальним як для суспільної свідомості, так і для новітніх політико-філософських узагальнень.

Розвиток системи місцевого громадського управління того часу в Україні відбувався в умовах відсутності власної державності та регулювався імперськими нормативно-правовими актами. Однак політична та соціально-економічна специфіка Правобережної України значною мірою зумовила хронологічну й змістову корекцію земської реформи в регіоні. При цьому відповідні законоположення визначали лише загальні завдання земських установ, правила їх формування та обов'язкові повинності. Діяльність же правобережних українських земств демонструє процес освоєння законодавства Російської імперії про місцеві органи самоврядування в реальній практиці з урахуванням умов окремого краю. Крім того, земські установи Київської, Волинської та Подільської губерній розробили та реалізували пристосований до місцевих умов комплекс господарчих заходів, спрямований на забезпечення соціальних потреб населення. У зв'язку із вищезазначеним регіональна спрямованість дисертаційної роботи видається автору достатньо актуальною.

У контексті регіональної історії увага до земських установ Правобережної України викликана також науковою значимістю проблеми. Зважаючи на час існування правобережних земств, вони не могли стати предметом всебічного наукового аналізу в дорадянській історіографії. Також загальновідомими є радянські ідеологічні стереотипи щодо історії місцевого самоврядування, які зумовили нечисельність та заангажованість робіт цього періоду із земської проблематики, в тому числі щодо зазначеного регіону. Сучасна вітчизняна історична наука виходить

із того, що проблеми становлення та функціонування земств є значимими для сьогодення, однак основна увага звертається на триваліший за часом досвід діяльності органів земського самоврядування Лівобережної та Південної України. У зв'язку з цим, а також з точки зору накопичених фактів та великого обсягу джерел, які специфіка дослідження дозволяє опрацювати більш ґрунтовно та детально, тема дисертаційної роботи є недостатньо вивченою.

Отже, актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена її загальногуманітарним, суспільно-політичним та науковим значенням.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова “Дослідження проблем гуманітарних наук” та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та етнополітики Інституту української філології “Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.” Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 9 від 30 березня 2007 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб, з урахуванням актуальності та ступеня наукової розробки теми попередниками, спираючись на опубліковані та архівні джерела, вивчити розвиток земських установ Правобережної України, їх організаційний та політико-правовий статус, а також вплив на соціально-економічні та культурні перетворення, що відбувалися у регіоні на початку ХХ ст.

Для реалізації означеної мети були поставлені такі **завдання**:

– з'ясувати стан наукового вивчення теми, показати особливості різних історіографічних періодів її розробки, здійснити аналіз інформаційного потенціалу джерельної основи дослідження;

– охарактеризувати особливості проведення земської реформи в Правобережній Україні, а також склад та компетенцію управління у справах земського господарства 1904-1911 рр.;

– проаналізувати адміністративно-правове становище та структуру органів земського самоврядування українського Правобережжя;

- розкрити зміни в організаційному та державно-правовому статусі земських установ за часів Першої світової війни;
- визначити основні напрями діяльності земств Правобережної України та їх роль в економічному й соціокультурному розвитку краю;
- виявити особливості функціонування органів земського самоврядування в умовах воєнного часу та охарактеризувати нові напрями їх діяльності.

Об'єктом дослідження є історія місцевого управління та самоврядування в Україні.

Предмет дослідження – державно-правовий статус та організаційна структура земського управління та самоврядування на Правобережній Україні; фінансова база, напрями та результати реалізації ними своїх соціальних функцій в умовах мирного та воєнного часу.

Хронологічні рамки визначені 1904 та 1917 рр. Поширення із 1 травня 1904 р. на Правобережну Україну Положення про управління земським господарством 1903 р. визначило нижню хронологічну межу роботи. До загальноімперської земської системи регіон було включено згідно з законом від 14 березня 1911 р. Верхньою межею дослідження є 1917 р. При її виборі ми виходили з того, що за революційної епохи розвиток земського самоврядування відбувався в якісно нових суспільно-політичних умовах, що висунули на передній план політичні питання національно-державницьких змагань українців. Зазначені хронологічні рамки не виключають можливості звернення до подій та фактів за межами визначеного хронологічного періоду з метою ґрунтовнішого висвітлення обраної теми.

Територіальні межі дослідження відносяться до Правобережної України та охоплюють, відповідно до політико-адміністративного поділу початку ХХ ст., три південно-західні губернії Російської імперії - Київську, Волинську та Подільську.

Методологічна основа дослідження визначається принципами науковості, об'єктивності та історизму. Також при написанні дисертаційної роботи було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Їх використання визначалося як метою та завданнями дослідження, так і своєрідністю використаних джерел.

Принцип історизму визначив порядок аналізу земських установ у контексті їх формування та організації на основі відповідних законодавчих актів, зумовив необхідність врахування політичних, соціально-економічних та культурних обставин державного та суспільного устрою Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також специфічних місцевих чинників безпосередньо в губерніях Південно-Західного краю. Принципи науковості та об'єктивності сприяли формуванню нейтральної позиції автора при написанні роботи, відсутності упередженості при оцінці джерельних матеріалів та літератури, а також при аналізі подій, фактів та явищ щодо земських установ.

Конкретно-пошуковий метод сприяв оптимальному використанню та систематизації інформації, отриманої з опублікованих та архівних джерел, монографій, періодичних видань тощо. Відповідно до системно-функціонального методу становлення земств розглядалося в контексті господарської модернізації Російської імперії як діяльність, спрямована на зняття напруги у взаємовідносинах між владою та суспільством через, головним чином, наближеність їх соціальних функцій до населення. Системно-структурний підхід до розвитку суспільних процесів та соціальних структур дозволив розглядати земські установи як цілісну систему, що містить у собі підсистеми (розпорядчі та виконавчі, губернські та повітові органи, посадові особи, “третій елемент”), що дало можливість здійснити її аналіз на всіх структурних рівнях, а також дослідити органічний взаємозв'язок з іншими державними та громадськими інститутами.

Історико-хронологічний метод допоміг визначити хронологічні та територіальні рамки дослідження, розділити його на логічні підгрупи відповідно до меж певних історичних періодів. Також його було застосовано при вивченні історії запровадження земських установ на українському Правобережжі та становленні тут органів місцевого самоврядування. Основний матеріал дисертації викладено у відповідності до проблемно-хронологічного принципу. Це дозволило поєднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи принципів об'єктивного пізнання, тенденцій історичного розвитку як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Порівняльно-історичний метод використовувався для визначення специфіки реалізації тих чи інших соціальних функцій земських установ у суміжних губерніях, порівняно зі «староземськими», а також в умовах мирного та воєнного часу. Не менш важливим виявилось застосування цього методологічного підходу для співставлення діючих законодавчих актів в області земств. Однак значна роль, відведена порівняльно-історичному методу у цій роботі, не виключила необхідності максимального використання конкретного аналізу.

При узагальненні цифрових даних по земським бюджетним надходженням та витратам, чисельності земського представництва, а також для характеристики кількісних показників ступеня ефективності практичної реалізації земствами своїх соціально-економічних та соціально-культурних функцій широко використовувався статистичний метод дослідження.

Формально-юридичний метод надав можливість прослідкувати особливості еволюційного процесу земського законодавства, викликані історичними, суспільно-політичними та соціально-економічними умовами, та проаналізувати основні положення нормативно-правових актів.

Велике значення в ході роботи мало використання методів аналізу та синтезу, що дозволили розрізнені думки про земства звести до єдиної системи, визначити її складові частини, а також викласти матеріал в певній послідовності та логічній завершеності. Поєднання принципів та методів дало можливість уникнути при дослідженні суб'єктивних оцінок, що забезпечило наукову достовірність його результатів. Методологічна база дисертації сприяла реалізації її мети і завдань.

Наукова новизна роботи полягає у постановці та розробці, на основі вивчення літератури, опублікованих джерел, а також архівних матеріалів, переважна більшість із яких вводиться до наукового обігу вперше, актуальної теми, яка ще не стала предметом спеціального дослідження у сучасній вітчизняній історичній науці. Попри безперечно значний науковий доробок земствознавства більш ніж за 140-річний період, питання земських установ Правобережної України 1904-1917 рр. є недостатньо вивченим та потребує наукового узагальнення. Вперше прослідковано еволюцію адміністративно-правового статусу й організаційної структури та

комплексу соціальних функцій земських установ Правобережної України в період 1904-1917 рр. Проаналізовано положення основних нормативних актів, які регламентували склад та компетенцію земських установ на законодавчому рівні, та особливості їх застосування на практичному; розглянуто основні аспекти взаємовідносин земств із губернською адміністрацією, органами міського громадського управління та церквою; з'ясовано урядові та громадські очікування щодо “спрощеного” та виборного земства; визначено та охарактеризовано соціально-економічні й культурно-просвітницькі напрями діяльності земського управління та самоврядних органів, їх важливість для розвитку регіону; виявлено ступінь ефективності роботи земств у різних сферах економічного та культурного життя населення краю; досліджено регіональну специфіку та зміни в стані органів земського самоврядування Правобережної України в роки Першої світової війни.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її основні положення, фактичний матеріал та висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії земств України, навчальних посібників і довідкових видань з історії України, краєзнавства, теорії та історії українського державотворення. Також одержані результати дослідження можна залучити до практичної навчальної, краєзнавчої та викладацької роботи. Зокрема, при підготовці лекцій (наприклад, з історії Київщини, Волині та Поділля), а також для розробки спецкурсу “Місцеве самоврядування в Російській імперії” Важливе значення має можливість подальшого наукового дослідження проблеми земського самоуправління. Зокрема, перспективним уявляється вивчення історії становлення й розвитку органів земського управління та самоврядування окремих губерній та повітів Правобережної України. Крім цього, оскільки в наш час відбувається процес реформування місцевого самоврядування, матеріали дисертації можуть бути використані для аналізу та пошуку шляхів покращення розвитку регіонів та самоуправління громад у сучасний період.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи обговорено на засіданнях кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, апробовано у доповідях і повідомленнях на

Всеукраїнській науковій конференції “Другі Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії” (Київ, 2008 р.), V Міжнародній науковій конференції з нагоди 90-ї річниці незалежності Польщі “Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє” (Житомир, 2008), I та II Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2008-2009 рр.), II Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених “Дні науки історичного факультету – 2009”, присвяченій 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2009).

Публікації. Результати дослідження відображено в семи наукових публікаціях, п'ять з яких оприлюднено у виданнях, зареєстрованих Вищою атестаційною комісією України як фахові зі спеціальностей “Історичні науки”.

Структура дисертації. Дослідження складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (8 підрозділів), висновків, додатків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 232 сторінки, із них 177 основного тексту, бібліографія включає 515 позицій і подана на 49 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Протягом останніх ста п'ятдесяти років дослідженню земств присвятили свої праці багато вчених-істориків, правознавців, публіцистів.

Зважаючи на значну кількість робіт із земської проблематики та враховуючи суспільно-політичні умови їх написання, весь масив наукової літератури з питання можна умовно поділити на такі етапи: дореволюційний (з кінця 60-х років XIX ст. до 1917 року), радянський (з 1917 року до кінця 80-х років XX ст.), сучасний (з початку 90-х років XX ст., триває і досі). Також в окремі групи можна виділити українську еміграційну та сучасну зарубіжну історіографію.

В останній третині XIX – на початку XX ст. у вищих урядових колах, серед вчених, громадських діячів та самих земців-практиків широко обговорювалося земське питання, і, як його важлива складова, проблема поширення земської реформи на національні окраїни Російської імперії, у тому числі на Південно-Західний край – Київську, Волинську та Подільську губернії.

Прихильниками тих чи інших громадсько-політичних течій висловлювалися різні погляди на суспільно-політичну роль земської організації, результати та значення практичної діяльності цих установ, а також доцільність їх введення у так званих “неземських” губерніях.

Загалом переважна більшість праць ліберального спрямування поєднували в собі риси політико-правових трактатів, історичних досліджень та публіцистичних статей. Адже вироблені під впливом значних суспільно-політичних змін ліберальні концепції земства були прикликані сприяти реформам місцевого самоврядування, тобто, намагалися висвітлити недоліки в організації земської справи та вказати на бажані зміни в ній. Як правило, імпульс розвитку ліберальної думки давали або законодавчі акти (Положення 1864, 1890 рр.) або періоди поживленої діяльності ліберальної громадськості (1878-1882 рр., а також епоха з 1895 р.). Тісний зв'язок

теоретичної думки лібералів з політичною ситуацією в країні не дозволив їм обійти стороною питання розширення географічних меж “земської Росії”. Зокрема, такий підхід характерний для робіт А. Васильчикова [323], А. Лохвицького [397], В. Безобразова [312], теоретиків ліберальної концепції земства як державного інституту – А. Градовського [346-347] та Б. Чичеріна [463], петербурзьких правознавців кінця XIX – поч. XX ст. В. Гессена [339], Н. Лазаревського [390], авторів узагальнюючих публіцистичних праць К. Кавеліна [375], В. Скалона [443].

Серед видатних українських громадських діячів та вчених одним із перших, хто дав оцінку діяльності земств, був М. Драгоманов [354-355]. Учений вивчив причини появи в Російській імперії такого різновиду лібералізму як земський, дослідив становлення та еволюцію цього руху, звернув увагу на закономірність його поширення та конституційний характер. М. Драгоманов розробив теоретичне підґрунтя для впровадження механізмів демократичної держави з розвинутим крайовим і місцевим самоврядуванням. У праці “Лібералізм і земство в Росії”, спираючись на вивчення історії західноєвропейських держав, пов’язував подальший розвиток земської організації із забезпеченням природного права особи на самовизначення, що, в свою чергу, повинно було забезпечити краще загальнодержавне управління [354].

Ще з 1891 р., під впливом контрреформи та урядового курсу, відбувається поступовий перехід ліберальної думки до проблем політичного устрою, а в земській галузі вона з того часу оперує вже накопиченим запасом ідей та аргументів. Напередодні революції 1905-1907 рр. та після неї на перший план для лібералів виходять питання політичні, а інтерес до земства помітно слабшає.

Відмінними від поглядів лібералів були вимоги й проекти їх опонентів із урядового табору та середовища консервативного дворянства – А. Пазухіна [418], К. Головіна [342], С. Вітте [330], Г. Євреїнова [361], С. Щеголева [474]. Вони наголошували на необхідності виключення земств з політичного життя країни, максимального обмеження їх компетенції. Зокрема, С. Вітте у висновках чітко окреслив основну думку своєї знаменитої записки: “В самодержавному устрої країни з відповідним бюрократичним центром земство – непридатний засіб

управління” [330, с. 203]. В тому числі, С. Вітте підкреслював, що введення на початку ХХ ст. земських установ в Західному краї “не виправдовується політичними міркуваннями”, оскільки цей край є “колискою польської народності і віри” і тут не сформувався міцний російський дворянський стан [330, с. 177, 179]. В оцінці законопроекту С. Вітте дотримувався погляду, що “під прапором земства вводяться досить недосконалі установи, в яких збережена сама лише гола ідея самоуправління” [330, с. 183]. Адже, “якщо існуючі земства є спорудами без покрівлі і фундаменту... то ті, що проектуються, будуть позбавлені навіть стін, бо не матимуть ні своїх виконавчих органів, ні повітових земських установ” [330, с. 178].

Менш значною є оприлюднена до 1917 р. марксистська історіографія діяльності земських установ. Зокрема, М. Огановський, дотримуючись соціалістичних переконань, відзначив роль земств у модернізації країни та наполягав на їх політизації й одержавленні [415]. П. Струве у передмові до записки С. Вітте підкреслив “велике політичне значення російського земства та його легальної культурної діяльності” та, враховуючи “історичну тенденцію його розвитку”, визначив земство як зародок конституції [450, с. X-XIII]. Неоднозначну оцінку земствам давав В. Ленін [392-393]. Він звертав увагу на буржуазно-поміщицьку соціальну природу земства, класову роль і значення його діяльності, вказуючи, в той же час, на позитивне значення земської опозиції як допоміжного фактора у боротьбі із самодержавством.

Виняткове значення установам “місцевої й національної самоуправи” надавалося у висунутій М. Грушевським концепції “побудови нової України на основах децентралізації влади” [349-351]. Так, висловлюючи у контексті подій 1905-1907 років свої погляди на основні засади нового державного устрою, вчений найраціональнішим вбачав шлях широкої децентралізації держави та організації самоуправління в національних територіях [349, с. 9]. Зокрема, М. Грушевський у ряді статей обґрунтовував принцип територіально-національної автономії. Вчений вважав, що національний принцип повинен бути покладений в основу всіх територіально-суспільних організацій, починаючи від сільської громади і далі – в

основу дрібної земської одиниці, різноманітних виборчих округів та провінційних підрозділів [349, с. 13].

Досить широке висвітлення в періодиці, зокрема у статтях В. Кузьміна-Караваєва [388] та А. Шингарьова [471], знайшла проблема розробки законопроектів 1903 і 1911 років. Так, В. Кузьмін-Караваєв, на основі аналізу попередніх земських законопроектів та з урахуванням теоретичних засад місцевого самоврядування критикує проект 1901 року про введення земських установ у неземських губерніях. Підкреслює неможливість створення установ, які б задовольняли місцеві потреби, за умов збереження адміністративного завідування ними. Тому В. Кузьмін-Караваєв вважає, що творці проекту вивели систему бюрократичних установ, яка діє на засадах, властивих установам громадським [388, с. 15].

У чотирьохтомній монографії Б. Веселовського “Історія земства за 40 років” (т. I – IV, СПб., 1909-1911) зібрано величезний фактичний і статистичний матеріал, що дозволяє оцінити дійсний об’єм земської діяльності. Основна увага дослідника зосереджена на практичній господарсько-культурній діяльності земських установ. Дотримуючись ідеї прогресивності земства, Б. Веселовський наполягав на значному розширенні його компетенції та передачі земству примусової влади [326-329].

Національний аспект у діяльності земських установ Правобережної України досліджували також такі українські вчені та громадські діячі початку ХХ ст. як В. Садовський [339-340], К. Мацієвич [401], П. Чижевський [462], В. Яворський [476], В. Королів [383]. Зокрема, написані українською мовою брошури П. Чижевського, В. Яворського та В. Короліва були призначені для українського селянства та інтелігенції, тому, зрозуміло, не позбавлені певних публіцистичних закликів, однак цінні тим, що характеризують роль і значення земської організації для власне українських територій.

Велика кількість праць про земство з’явилася в 1914 р., до 50-річного ювілею реформи 1864 року. Ці дослідження містять значний фактичний матеріал, що характеризує земські реформи 1903 та 1911 років, розвиток земського господарства, його стан в окремі періоди.

Так, аналіз земської справи в Росії від XVI і до початку XX ст. дає змогу О. Русову зробити висновок про прогресивний характер земської організації, а також необхідність її демократизації та розширення самостійності [437, с. 113-114]. Безпосередньо питання введення земств в західних губерніях О. Русов торкається в XII розділі “Розширення території земських губерній”. Зокрема, говориться, що, хоча установи, створені за законом 1903 року, і отримали в сатиричній пресі назву “маргаринового”, чи “туберкульозного” земства, все ж їм вдалося за декілька років свого існування розширити витрати на задоволення потреб місцевого населення [437, с. 52]. Також тут подається огляд основних положень закону 14 березня 1911 р. [437, с. 53-54]. Крім того, статистичні дані відносно земств Правобережної України знаходимо в розділах, присвячених аналізу виборів земських гласних, зростанню бюджетів, діяльності земств в окремих галузях господарства.

В. Трутовський визнає, що в результаті урядової політики більшість посад в земстві після реформи 1890 р. зайняли великі землевласники зі стану дворян. Однак переконує, що тенденційні політичні погляди під впливом вимог місцевого життя та практичної діяльності витіснилися так званими “діловими” настроями. Дослідник розглядає динаміку зростання земських бюджетів губерній Південно-Західного краю та позитивні наслідки їх роботи у галузях медицини, народної освіти тощо. Підкреслюючи використання західними земствами досвіду своїх попередників та практики спрощених земств, В. Трутовський заперечує їх здатність “йти своєю особливою дорогою” та не бачить жодних самобутніх ознак діяльності [456].

Також до 1917 року з’явилося ряд досліджень, присвячених окремим напрямкам практичної діяльності земств. Хоча в переважній їх більшості проаналізовано загальноросійський аспект функціонування земських установ, проте подекуди залучені статистичні дані щодо роботи українських земств. До таких віднесемо праці Г. Френкеля [458], присвячені організації земствами справи охорони здоров’я, в яких автор вказав на завдання, що стояли перед земською медициною, проблеми, які виникали в ході практичної діяльності, та шляхи їх подолання.

Дослідження Є. Звягінцева [366], В. Чарнолуського [460] висвітлюють напрямки і головні риси земських просвітницьких заходів та насичені багатим

статистичним матеріалом щодо розвитку земської шкільної мережі, фінансування народної освіти, підготовки педагогічного персоналу; змальовують багаторічну боротьбу земств за автономію початкової школи, за паритетну участь земських органів і державних структур в управлінні справами освіти. Із українських педагогів до постановки освітньої сфери в земствах Правобережної України звернулася С. Русова [438]. Вона подала відомості про фінансування земствами народних шкіл, виділила проблеми, які порушувалися на земських зібраннях, підтримала започатковані земствами окремі принципи організації навчального процесу, зокрема, принцип поступової українізації освіти.

Фінансові проблеми органів міського самоврядування проаналізовані, зокрема, у праці В. Навроцького [409]. Аналіз різноманітних економічних заходів земств на початку ХХ ст. та схвальні відгуки про їх результати знаходимо в роботах С. Короленка [382] та П. Шимановського [470]. У земському ліберально-демократичному русі вчені вбачали основи парламентаризму в Росії. Йдеться, перш за все, про дослідження І. Білоконського [313].

Таким чином, у дорадянський період з'явилися різні оцінки місця та ролі земств. Праці найчастіше поєднували в собі риси політико-правових трактатів, історичних досліджень та публіцистичних статей. Дослідники зібрали й узагальнили значний матеріал із практичної діяльності земств. Однак відмітимо, що в дореволюційній історіографії немає жодної спеціальної узагальнюючої роботи про земські установи Правобережної України.

Роботи вчених діаспори 20 – 30-х років ХХ ст. є цінними для з'ясування ролі земств у сприянні самоорганізації українців, формуванні національно-державних кадрів, а також для вивчення становища українських земств в роки Першої світової війни. С. Петлюра та М. Шаповал схвально відгукувалися про щоденну рутинну, але необхідну для функціонування держави роботу земств [420, 468]. Д. Дорошенко охарактеризував земські установи як школу управління для національної інтелігенції [353].

В 1937 р. побачило світ унікальне дослідження культурно-освітньої діяльності, яка проводилась протягом століть на українських землях – “Історія освіти в Україні”

С. Сірополка, на той час професора високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. В тому числі, вчений значну увагу приділив діяльності українських земств у галузі народної освіти в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, С. Сірополко зазначив, що діяльність земств у шкільній справі виявилася не тільки в утриманні шкіл і поширенні їх мережі, а також у прагненні підвищити рівень навчання та впровадити українську мову, у зв'язку з чим виникало протистояння з урядом, духовним відомством, дирекціями та інспекціями народних училищ [442, с. 348-354]. В роботі наведено цифрові дані про земські асигнування на освітню справу та кількість земських шкіл. Зроблено огляд заходів земств із розвитку професійної, дошкільної та професійної освіти.

У 30-ті роки ХХ ст. українські вчені-емігранти в Чехословаччині, досліджуючи феномен української культури з найдавніших до новітніх часів, відзначили роль земського самоврядування у розвитку народної освіти: відкритті початкових шкіл, їх матеріальній підтримці та забезпеченні кадрами, заснуванні вчительських семінарій, середньо-професійних та ремісничих шкіл. Зокрема, О. Біднов зазначав, що через тривалу відсутність земств та, відповідно, земських шкіл, Київщина, Волинь та Поділля перебували у гіршому становищі, порівняно із Лівобережною Україною, щодо охоплення дітей шкільного віку початковою освітою [314].

У 50-80-і рр. ХХ ст. Я. Пришляк підкреслив значну роль земського самоврядування в організації кооперативного руху та піднесенні місцевого господарства [431]. О. Моргун в 1969 році в статті “Українські діячі в земствах” зазначив, що “земство притягало кращі сили, які, не зважаючи на деякі принципові розходження, ... дружньо співпрацювали на благо народу” [407, с. 64].

Визначну роль земства в історії української економіки та культури підкреслила Н. Полонська-Василенко. Зокрема, у другому томі “Історії України” [429] історик звернула увагу на негативні наслідки відкладання земської реформи в Правобережній Україні [502, с. 315]. У роботах І. Лисяка-Рудницького [396] та О. Субтельного [451] відмічено успішність земських заходів у соціально-

економічній та суспільно-політичній сферах та їх важливість для “у формування модерної України” [396, с. 147].

Історія українських земств знайшла відображення й у фундаментальній науковій праці – 11-томній “Енциклопедії українознавства”, що була підготовлена і видана українськими вченими в діаспорі в Сарселі (Франція) протягом 1955-84 рр. Тут звернено увагу на земські положення, виборчі системи та склад земських органів, земські медицину, школи, агрономію, статистику та земський рух. Зокрема, статтю “Земські установи” до другого тому (1957 р.) підготував В. Маркусь – один із найвидатніших представників Закарпаття в українській діаспорі США, юрист і політолог, професор університету Лойола в Чикаго. Вчений відзначив велику роль земств 1864-1920 рр. у поширенні ліберальних ідей та засад самоорганізації, розбудові народного господарства й культури України [360, с. 792].

Загалом, у зв'язку з тим, що головна увага приділяється революційним подіям загальнонаціонального масштабу 1917-1920 рр., питання земств Правобережної України залишається одними з найменш вивчених у зарубіжній історичній українці.

Аналізуючи наукові дослідження з історії земства, які були проведені за радянських часів, доцільно дотримуватися проблемно-хронологічного принципу. Адже радянський – другий – етап історіографії земств включає декілька періодів: перший, з 1917 року до 30-х років ХХ ст., для якого характерне ігнорування під ідеологічним тиском земств як об'єкту історичних досліджень; другий, з 30-х років до середини 50-х років ХХ ст., коли з'явилися перші праці, присвячені земській діяльності; третій, з середини 50-х років до кінця 80-х років ХХ ст., коли, зрозуміло, за умов збереження загальної ідеологічної лінії, було закладено міцне методологічне підґрунтя подальшого дослідження питання, здійснено спроби історіографічного узагальнення та комплексного аналізу певних моментів історії земства в межах всієї країни, і, водночас, проведено перші регіональні дослідження з даної проблеми.

У 30-40-х роках проводилися дослідження деяких сфер життя, до яких були причетні земства, в тому числі, й безпосередньо на українських землях. Зокрема, питанням організації охорони здоров'я займалася група дослідників під керівництвом видатного земського діяча, лікаря, організатора санітарної земської

служби С. Ігумнова. Ними було створено ґрунтовні дослідження з історії земської медицини по кожній з українських губерній, як, наприклад, “Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края...” [332], написаний Г. Влайковим (колишнім помічником завідуючого санітарного бюро Київського земства), який містив дані про доземський період медичної допомоги та аналіз стану земської медицини по вказаним територіям. Своєрідним підсумком і узагальненням проведеної дослідницької роботи стала праця С. Ігумнова [371], де в проблемно-хронологічному порядку було досліджено усі аспекти земсько-медичної справи. Дані про стан земських медичних установ в Київській, Волинській та Подільській губерніях не включені автором у загальне зведення, а подані окремо в кінці праці шляхом порівняння показників 1904 (при переході медичної допомоги у веденні губернських земських комітетів), 1911 (передача її виборним земським установам) та 1913 років.

В роботах О. Погребинського [427-428] висвітлені питання земської допомоги селянству, роль земств у реалізації Столипінської аграрної реформи в Україні, їх становище у роки Першої світової війни.

Починаючи з середини 50-х років ХХ ст. земству стали приділяти увагу деякі дослідники, оскільки тема була проголошена не розробленою і перспективною. З'явився ряд дисертацій, присвячених окремим земствам. Вони розглядали ці органи місцевого самоврядування за типовою схемою: соціальний склад, бюджети, практична діяльність. Зростає увага радянських істориків до вивчення соціально-економічної діяльності земських установ.

Найбільш повно радянськими вченими висвітлені передумови земської реформи та історія розробки проекту 1864 року [335], а також підготовка та проведення земської контрреформи 1890 року. Зокрема, на думку В. Гармізи, земська реформа, як і всі інші законодавчі заходи 60-х років ХІХ ст., мала бюрократичний характер і була спрямована на створення земських установ як організацій виключно господарських, позбавлених політичного значення [335, с. 12-13]. Обґрунтовується думка, що, оскільки селянство отримало надзвичайно урізані права участі в земських установах, то земство було вимушеною поступкою

царського уряду не народу, а “буржуазному розвитку, що вимагав децентралізації місцевого управління”, а також дворянству, яке “домагалось посилення своєї влади на місцях” [335, с. 15]. Тобто, однією з основних тез дослідження є також погляд на земську реформу як назрілу історичну необхідність, що стала безпосереднім продовженням селянської реформи, і була викликана потребами капіталістичного розвитку країни [335, с. 21]. Також у монографії В. Гармізи знаходимо дані про характер дворянського землеволодіння, в тому числі і в західних губерніях Російської імперії, рівень розвитку в них капіталістичних відносин та поширення оренди [335, с. 213, 217-218].

У 60-70-ті роки ХХ ст. у статтях А. Авреха [306-307], В. Сорокіної [445] дискутувалися особливості поширення земської організації на “іногородні окраїни” Російської імперії.

А. Аврех дотримується тези “випадкового походження” законопроекту про західне земство в тому розумінні, що на 1909 рік уряд Петра Столипіна “не збирався, у всякому разі в найближчі роки, вводити земство в Західному краї, адже це йшло в розріз з його загальною лінією” [307, с. 65]. Постанова ж цього питання, на думку А. Авреха, пов’язана з підтримкою урядом законопроекту Д.І. Піхно, спрямованого на скорочення числа членів Державної Ради – поляків, що Державна Дума вважала за доцільне зробити через поширення земської організації на західні губернії [307, с. 68]. Згодом, зауважується у статті, “завдання забезпечення виборів російських членів Державної Думи стало побічним, а на перше місце (завдяки забезпеченню вирішальної ролі російських поміщиків) була висунута ідея створення земства як головної і діючої зброї войовничого націоналізму” [307, с. 69]. А. Аврех приходить до висновку, що негативне ставлення більшості Державної Ради до законопроекту про західне земство було обумовлене не його змістом [307, с. 106], а використане нею як привід для розв’язання “міністерської” кризи, яка полягала у вичерпанні вотуму довіри до “столипінського бонапартизму” та була пов’язана з крахом “надій контрреволюції і передусім верхів на те, що Столипін попередить прихід нової революції” [307, с. 109]. Тим, що П. Столипін примусив царя прийняти свої умови та ввести земство в Західному краї в порядку 87-ї статті Основних

державних законів, він “лише розтягнув у часі свою фактичну відставку” [307, с. 110].

В. Сорокіна, з'ясовуючи цілі, які переслідував царський уряд, створюючи земські органи в західних губерніях, поставила під сумнів висновок А. Авреха про “випадковість” їх введення [445]. Аналіз соціального та національного складу населення західних губерній у середині ХІХ ст., політики царського уряду, спрямованої на зміцнення російського землевласництва, законопроектів другої половини 90-х років ХІХ ст. – початку ХХ ст., дав можливість дослідниці зробити висновок про економічну (потреби капіталістичного розвитку) та політичну (посилення впливу російських поміщиків та православного духовенства, а також позицій уряду у справі русифікації краю) зумовленість реформування тут місцевого самоврядування.

Заходи земств Правобережної України в галузі сільського господарства у 1907-1914 роках розглядаються у статті Л. Гайдай [334]. Характеристику законопроекту 1911 року знаходимо в узагальнюючій “Історії СРСР” Є. Черменського [461] та монографії В. Дякіна [358]. У 70-80-х рр. Н. Пирумова [426] та В. Борисенко [319] звернулися до питань земського ліберального руху та участі земської інтелігенції в освітньому русі.

У праці радянських дослідників “Криза самодержавства в Росії. 1895-1917”, яка вийшла в 1984 р. за редакцією В. Дякіна, детально проаналізовано процес розробки законопроектів про “західне земство” наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Підсумовується розділ тезою, що історія підготовки земської реформи у західних губерніях Російської імперії підкреслила нездатність уряду вирішити проблему місцевого самоврядування та показала його реформаторське безсилля, відобразивши непослідовність у проведенні внутрішньополітичного курсу [385, с. 120].

З 1980-х років починається перегляд стереотипу суто класового підходу у дослідженні земської діяльності, до наукового обігу залучається значний масив архівних джерел. Деякі дослідники аналізують окремі напрями практичної роботи земств, інші автори розглядають земства з точки зору їх юридично-правової

сутності, місця та значення земств в політичній системі Російської держави [492, 495, 515].

В цей час продовжуються регіональні дослідження, в тому числі дослідженням аналізованої теми займається І. Сесак. У періодиці, починаючи з 1985 року, друкується ряд його статей, зокрема, в “Українському історичному журналі” – у співавторстві з М. Лещенком [394-395]. Згодом з’являється дисертація І. Сесака, в якій аналізуються особливості законопроектів 1903 та 1911 років, і, відповідно, в хронологічних рамках 1904-1917 років характеризується практична діяльність земських установ Правобережної України, а також роль земської інтелігенції в суспільно-політичному житті краю [511].

Загалом у радянській історичній науці домінували твердження про слабкість земських установ, обмеженість їх прав та можливостей. Найважливішим внеском радянської історіографії стало вироблення схеми дослідження та методики комплексного вивчення інституту земств в цілому. Радянськими вченими, за умов збереження загальної ідеологічної лінії, було вироблено методологічне підґрунтя дослідження земств, здійснено спроби історіографічного узагальнення та комплексного аналізу певних моментів земської історії в межах всієї країни, і, водночас, проведено перші регіональні дослідження з даної проблеми.

З початку 1990-х років розпочався якісно новий етап у вивченні історії земств. Сучасний період характеризується підвищеним інтересом до земств, проведенням різнопланових досліджень і оцінюванням з точки зору сучасних пріоритетів.

Останнім часом помітно збільшилася кількість регіональних досліджень, а також праць, присвячених аналізу теоретичного та практичного доробку тих чи інших земських діячів та окремих сфер діяльності земських установ України. Зокрема, як органи місцевого самоврядування губернські та повітові земські установи досліджують М. Білоконь [483], І. Іванов [493], Ю. Нікітін [411-413], О. Носенко [504]. Культурно-просвітницьку діяльність українських земств вивчають Р. Гавриш [485], О. Гребінник [487], А. Гуз [488], І. Захарова [490], Л. Корж [494], В. Курченко [496], О. Мармазова [500]. Земську статистику досліджують О. Макієнко [498], О. Петров [506], В. Бобков [315]. Заходи земств у сфері охорони

здоров'я населення аналізують О. Майстренко [497], О. Рогоза [509], Н. Рубан [510]. Соціально-економічну діяльність органів земського самоврядування розробляють С. Горохов [486], Т. Малєєва [499], О. Обметко [505], Т. Хоменко [513]. В українській історичній науці продовжують досліджувати суспільно-політичну діяльність українських земств А. Катренко [377], а також В. Гоцуляк [345], В. Мойсієнко [502], О. Редькіна [508].

До земського питання звертається сучасна історіографічна наука: з'явилися дисертації О. Бакуменка [482], І. Миколаєнко [501], Т. Шаравари [514]. Зокрема, Т. Шаравара, проаналізувавши наукову літературу з історії українських земств, дійшла до висновку, що земства Правобережжя потребують детальнішого вивчення в сучасній вітчизняній історичній науці [485, с. 176].

У працях В. Шандри [464-467], О. Рента [433-434] знаходимо аналіз урядової політики щодо земств наприкінці XIX – на початку XX ст., а також особливостей функціонування цих установ під час Першої світової війни.

Земствам відведено належне місце в сучасних узагальнюючих виданнях – дев'ятому томі “України крізь віки” та “Енциклопедії історії України”. Зокрема, в третьому томі останньої (2005 р.) міститься шість статей, в яких відображено історію земської реформи в Україні, в тому числі на Правобережжі, склад земських органів, їх здобутки та недоліки, становище за часів Першої світової війни тощо [359, с. 345-352]. В. Сарбей у праці “Національне відродження України” (1999 р.) підкреслив значну роль українських земств у піднесенні добробуту, рівня освіти та національної свідомості населення. Вчений вважає, що царський уряд до 1911 р. не давав доволу на заснування земств в Правобережній Україні через острах, щоб вони не потрапили під вплив польсько-шляхетського руху [441, с. 164].

Особливе місце серед робіт сучасних вітчизняних дослідників посідають праці С. Різниченка, Л. Дровозюк, І. Верховцевої, В. Стецюка. С. Різниченко присвятив проблемі земських самоврядувань статті “Земства Правобережної України: структура та основні напрямки діяльності” (1997 р.) [436] та “Запровадження земств на Правобережній Україні” (1999 р.) [435]. Дослідник увів у науковий обіг ряд документів – звіти й подання губернаторів та розпорядження генерал-губернаторів,

головним чином пов'язаних із владним контролем за першими земськими виборами 1911 р. в краї. С. Різниченко вважає, що в губерніях Правобережної України тривалий час земств не було через сполонізованість місцевої еліти, яка була яскравим виразником культурно-державної традиції речі Посполитої. Рішення влади про запровадження виборних земств у краї дослідник пов'язує з необхідністю зміни порядку виборів членів Державної Ради від західних губерній Російської імперії. С. Різниченко робить висновок, що в процесі проведення земської реформи на Правобережній Україні завдання підвищення ефективності управління місцевим господарством відсувалося на другий план і підпорядковувалося великодержавницькій ідеї імперської інтеграції регіону. Питання спрощених земств дослідник торкнувся лише побіжно, зазначивши, що з їх введенням уряд досяг подвійної мети: з одного боку, до управління земськими справами залучалися місцеві “обізнані” люди, з іншого – ретельним добором гарантувалася їхня благонадійність. Однак С. Різниченко не вірно датував проведення реформи, вказавши, що “нові державні установи – комітети та управи у справах земського господарства ... в трьох правобережних губерніях були створені в 1903 р.” [435, с. 143].

Л. Дровозюк у монографії “Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904-1920 рр.” (1997 р.) [356], публікації “Земська школа в Україні” (1997 р.) [357] та дисертації “Освітня діяльність земств Правобережної України” (1998 р.) [489] охарактеризувала діяльність земств краю в освітній галузі. Дочлідниця зробила висновок, що земські установи сприяли піднесенню освітнього та загалом культурного рівня населення краю. Л. Дровозюк підкреслила роль земства українського Правобережжя в розвитку краєзнавчого руху та згуртуванні прогресивної інтелігенції на регіональному рівні [356, с. 45-46]. Освітню діяльність земських установ українського Правобережжя розглянуто переважно у напрямках подолання неписьменності населення й розвитку професійної освіти. Поза увагою Л. Дровозюк залишилося певне коло питань культурно-просвітницької діяльності земських установ Правобережної України, зокрема, земської агропропаганди.

Тема функціонування виборного земства на Правобережній Україні знайшла висвітлення у дослідженнях І. Верховцевої (Сулиги) [452-455]. Результатом розробки дослідницею даного питання стала поява у 2004 році дисертації, в якій було зроблено спробу комплексного аналізу господарського та культурно-просвітницького досвіду діяльності земських установ українського Правобережжя протягом 1911-1920 років [484]. Однак І. Верховцева практично проігнорувала шестирічний проміжок активної практичної роботи управлінь у справах земського господарства, побіжно звернувши увагу лише на недоліки їхнього законодавчого статусу. Також недостатньо уваги дослідниця приділила змінам у структурі та роботі земств українського Правобережжя за часів Першої світової війни.

В. Стецюк проаналізував політично-правові аспекти, особовий склад та основні напрямки роботи земських органів Правобережної України в роки Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. При цьому автор у стислому обсязі віддав належне попереднім етапам розвитку земств Правобережної України [512].

В Росії з'явився ряд досліджень з питань місцевого самоврядування – Абрамова В. [302-303], Корольової Н. [381], Лаптевої Є. [391]. Значну увагу російські історики зосередили на дослідженні проблеми взаємовідносин органів самоуправління та державної адміністрації. Причому зараз триває процес подолання традиційного підходу, коли вивчення питання зводилося до виявлення та аналізу фактів зіткнення земських установ з центральними та регіональними органами влади. Відповідно, картина взаємовідносин земства та державної адміністрації (центральної та губернської) постає більш складною, включаючи також і моменти як вимушеної взаємодії, так і ефективної співпраці (Богатирьова О. [318], Куликов В. [389]). Загалом серед робіт російських вчених насамперед необхідно згадати двотомну колективну працю, присвячену земському самоврядуванню [368-369].

Ряд праць, в яких зачіпаються проблеми земств, вийшли в США, Англії, Канаді.

Інтерес до проблеми реформ в історії дореволюційної Російської імперії з'явився в США на початку 1960-х рр. і був пов'язаний передусім з розвитком теорії

модернізації, згідно з якою увага дослідників зверталася на процеси еволюції суспільства й ту ключову роль, яку відігравали в ній держава та її апарат. Дещо пізніше до вивчення цієї проблематики підключилися історики інших англомовних країн. В результаті в 1960-90-ті рр. в англомовній історіографії сформувався великий пласт літератури, присвяченої особливостям реформаторського процесу в Російській імперії другої половини XIX ст.

Вивчення земств стало важливим напрямком в дослідженнях інституціональної історії дореволюційної Російської імперії. Конференція “Земство в Росії”, яка пройшла в Стенфордському університеті, та виданий на її основі збірник відображають різноманітність тем та підходів до вивчення земства, хоча головну увагу американські історики, наслідуючи дореволюційну традицію, приділяли все ж політичному аспекту. Матеріали збірника висвітлюють такі питання як історія місцевого управління Російської імперії до земської реформи 1864 р. та спадковість в практиці місцевого самоврядування; організація земств згідно з Положеннями 1864 та 1890 рр. та їх роль в адміністративній структурі імперії; взаємовідносини земств та селянства; їх діяльність в галузях народної освіти та охорони здоров'я, професіоналізація земського персоналу і т. д. [457].

Значний інтерес становить стаття збірника Т. Фоллоуза “Земства і бюрократія, 1890-1914”, в якій досліджуються взаємовідносини між органами земського самоврядування та державною владою всіх рівнів. Автор розглядає земство та бюрократію як дві частини єдиного цілого – адміністративного апарату, і приходять до висновку, що створена дореволюційною ліберальною публіцистикою політична за своєю суттю концепція “влада-громадськість” не відображає, а часто викривлює реальну картину. Вивчаючи конкретні випадки протистояння земств та місцевої бюрократії, Т. Фоллоуз показує, що земства не завжди були такі “невинні”, а бюрократи такі “реакційні”, як прийнято вважати [457, с. 178]. В роботі Т. Фоллоуза помітне характерне для 1970-80-х рр. прагнення переглянути одну з ліберальних концепцій російської дореволюційної історіографії, яку раніше некритично перейняло історики старшого покоління.

Загалом, більшість західних дослідників 1970-80-х рр. традиційно зосереджувалися на вивченні політичних аспектів діяльності земств та їх “третього елементу”. В теперішній час ця тенденція знаходить додаткове підсилення в виключному інтересі до проблеми формування громадянського суспільства. Водночас, декілька робіт відображають інші тенденції: прагнення висвітлити адміністративну сторону історії земського самоврядування, показати, як же формувалося законодавство і як реально функціонували на його основі нові інститути. Однією з перших таких робіт стала монографія Ф. Старра, яка однак занадто концентрується на боротьбі “централістів” та “децентралістів в середовищі бюрократії” [308, с. 156].

Формування законодавства про земства простежується в роботі Д. Орловські, в якій основна увага приділяється політичній культурі вищої бюрократії, яка його створювала. Д. Орловські знаходить в реформах 1860-х рр. усвідомлене прагнення влади перейти від політики традиційного абсолютизму та бюрократичної практики до нового інституціонального й політичного порядку, який передбачав контрольовану участь економічних та соціальних еліт в державному управлінні. Але, на відміну від більшості європейських країн, Російській імперії не вдалося не вдалося завершити реформи, “консервативне оновлення” не відбулося. Рішення нагальних проблем було відкладено на період 1905-1914 рр., однак до того часу протиріччя ще більше загострилися, а початок війни виявив нестабільність системи [308, с. 159-163].

Більш прагматичний підхід з елементами соціальної історії представлений в роботі Т. Пірсона, який розглядає проблему реформування місцевого самоврядування в її протяжності, починаючи з 1861 р. В такому контексті контрреформи 1890-х рр. постають як один із етапів процесу реформування, як чергова спроба вирішити проблему управління імперією в умовах гострої недостатчі людських та фінансових ресурсів. Тим не менше, незважаючи на заявлене у вступі завдання перенести акцент з традиційного вивчення політичних акцентів законодавства контрреформ на конкретну діяльність селянських та земських інститутів самоврядування, спроба показати становище в губерніях зведена лише до

аналізу доповідей, що надходили в центр, і того, як вони впливали на позицію представників вищої бюрократії з тих чи інших питань [308, с. 167-169].

Г. Роггер вважає, що саме на базі земств могли утворитися інститути майбутньої демократії в російській імперії; про велику роль земської інтелігенції в реформуванні суспільства та при формування опозиції царському режиму говорить Д. Оффорд [340, с. 12-13]. Серед перекладених у 90-х рр. ХХ ст. російською мовою можна відмітити дослідження Р. Пайпса (Кембридж, 1981 р.), в якому він аналізує діяльність земств в контексті Великих реформ Олександра II [419].

Суттєвим недоліком робіт з політичної інституціональної історії, з точки зору нових тенденцій, які панують в американській історіографії, було те, що автори не приділяли уваги провінції – в тому числі, тому, що саме означали рішення, які приймалися зверху, для місцевих органів самоврядування. Необхідно відмітити, що такі погляди виражають сучасне прагнення істориків краще зрозуміти соціальну дійсність та закони її функціонування [340, с. 19].

Більш продуктивним стало вважатися виявлення позицій окремих політичних діячів та соціальних груп, розгляд суспільного клімату в цілому. Такий підхід було реалізовано в монографії Ф. Вчисло. В основу інтерпретації автора лягло поняття політичної культури вищих прошарків суспільства, в першу чергу бюрократії [340, с. 20].

Аналізуючи природу великих реформ та подальших конрреформ, В. Пінтнер, приходить до висновку, що, незважаючи на різницю в підходах, і ті, і інші законодавчі заходи були спробами пристосувати самодержавні інститути до соціальних умов, які змінювалися, а також створити необхідні для безпеки держави рівень та темпи економічного розвитку. В доповіді В. Пінтнера відобразилися характерні сучасній західній історіографії уявлення: в першу чергу, визнання вирішальної ролі держави в проведенні реформ та оцінка цих реформ з точки зору їх відповідності жорстко заданим західноєвропейським “нормам” [308, с. 185].

Міжнародна конференція за широкої участі радянських вчених, присвячена великим реформам, пройшла в Пенсильванському університеті в 1989 р. Видані російський та англійський варіанти збірників стали першою в сучасній історіографії

спробою розглянути найважливіші перетворення Російської імперії XIX ст. в сукупності взаємозв'язків на фоні розвитку економіки та суспільства [340, с. 24].

Над проблемою місцевого самоврядування Російської імперії працюють вчені з Японії (К. Мацузато, С. Кодзіма), Німеччини (С. Мерль), Англії (Х. Сетон-Ватсон), Індії (Х. Васудеван) [340, с. 9]. Зокрема, окремі аспекти історії земств Правобережної України частково зачіпаються в роботах К. Мацузато [402-404]. Вплив польського чинника на урядову політику щодо Південно-Західного краю допомагають з'ясувати праці сучасного французького дослідника Д. Бовуа. Зокрема, Д. Бовуа у книзі “Шляхтич, кріпак і ревізор” характеризує політику російського царизму, спрямовану на декласування польської шляхти, і, відповідно, аналізує соціальну та національну структуру населення Правобережної України [317].

Таким чином, важливість дослідження проблем місцевого управління та самоврядування в історії Російської імперії визнається іноземними вченими. Однак історія земської реформи та створених нею інститутів не отримала належного висвітлення в зарубіжній історіографії. В тому числі, практично не вивченим в зарубіжній історіографії залишається питання земств Правобережної України.

Отже, проблема функціонування земств Правобережної України у 1904-1917 рр. знайшла певне відображення у працях дореволюційних, радянських учених, істориків діаспори та сучасних студіях. Однак цілісного дослідження особливостей політико-правового, організаційного статусу та головних соціальних функцій поки що не зроблено, чим і обумовлений вибір теми дисертаційної роботи.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження історії земських установ Правобережної України ґрунтується на аналізі значного масиву джерел. У відповідності із загальноприйнятим поділом вони умовно диференціюються на неопубліковані (архівні) та опубліковані.

Основу джерельної бази дисертації становлять неопубліковані документи та матеріали (більшість із них вперше введено до наукового обігу) 19 фондів центрального та ряду обласних архівів України. Основні архівні матеріали за темою

дослідження знаходяться у Центральному державному історичному архіві України м. Києва (ЦДІАК України), а також регіональних державних архівах Київської (ДАКО), Житомирської (ДАЖО), Хмельницької (ДАХО) областей.

За типолого-видовим критерієм залучені архівні джерела можна поділити на такі групи: 1) документи центральних та місцевих адміністративних установ (міністерств і відомств, канцелярій місцевої адміністрації – губернаторів та генерал-губернатора); 2) документи державних господарських та освітніх установ; 3) документи жандармських та поліцейських установ; 4) документи громадських установ; 5) земське діловодство.

Важливі матеріали для розкриття теми функціонування земських установ Правобережної України зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Зокрема, вивчено ряд описів фонду Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора (ф. 442), що містять циркуляри й розпорядження урядових органів та губернської адміністрації, звіти та повідомлення губернаторів про стан губерній, доповіді генерал-губернаторів імператору, документацію офіційного міжвідомчого листування. Їх використання дозволило дати відповідь на питання про причини хронологічної та змістової корекції земської реформи в Правобережній Україні, прослідкувати процес розробки та введення відповідних законодавчих актів, з'ясувати особливості соціально-економічного розвитку регіону на початку ХХ ст., визначити очікування уряду та місцевої адміністрації щодо спрощеного та виборного земства та оцінку ними результатів земської діяльності.

Серед значного обсягу листування, рапортів та доносів агентів жандармських управлінь Київщини (ф. 274 Київське губернське жандармське управління) та Волині (ф. 1335 Волинське губернське жандармське управління, ф. 1262 Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Новоград-Волинському, Острозькому та Заславському повітах) знайдено матеріали про хід та результати земських виборів, “національне” питання в них, а також про відносини земств краю із державними та громадськими інституціями інших губерній.

Офіційну позицію Священного Синоду щодо земської реформи та участі у виборах православного духовенства, а також взаємини між земством і церквою допомагають висвітлити архівні документи Київської духовної консисторії (ф. 127). За матеріалами листування Управління Київського учбового округу (ф. 707) можна прослідкувати спільні заходи земств та влади в сфері освіти та, зокрема, щодо введення програми загального початкового навчання в краї.

З'ясуванню умов запровадження та специфіки функціонування земств Правобережної України сприяли документи регіональних державних архівів України.

В державних обласних архівах вивчалися переважно фонди губернських та повітових земських управ, їх статистичних бюро та відділів із різних галузей земського господарства. Що стосується компетенції та адміністративно-правового становища земських установ, то матеріали про це головним чином черпалися з фондів губернських із земських та міських справ присутвій та фондів губернаторів. Тут зберігаються основні дані про організацію та діяльність земств, склад їхніх керівних органів, їх “благодійність” та відносини з губернською адміністрацією.

Серед документів фондів 575 (Канцелярія Київського окружного інспектора) та 692 (Правління Київського округу шляхів сполучень) зберігаються листування, журнали та протоколи нарад фабричних та шляхових інспекторів з представниками земств Київської, Волинської та Подільської губерній. У них відображено значення діяльності земських установ у піднесенні господарства регіону та важливість їх функцій під час Першої світової війни.

З'ясуванню умов запровадження та специфіки функціонування земств Правобережної України сприяли документи регіональних державних архівів України.

В державних обласних архівах вивчалися переважно фонди губернських та повітових земських управ, їх статистичних бюро та відділів із різних галузей земського господарства. Що стосується компетенції та адміністративно-правового становища земських установ, то матеріали про це головним чином черпалися з фондів губернських із земських та міських справ присутвій та фондів губернаторів.

Тут зберігаються основні дані про організацію та діяльність земств, склад їхніх керівних органів, їх “благонадійність” та відносини з губернською адміністрацією.

У фондах Канцелярії Київського губернатора (ф. 2) та Київського губернського у земських і міських справах присутствія (ф. 9) Державного архіву Київської області знаходяться формулярні службові списки членів земських органів, доповіді голів губернської управи начальнику краю, офіційне листування між ними, звіти губернатора імператору, матеріали ревізій повітових управ, протоколи нарад щодо реформи 1911 р. Передусім ці документи цінні тим, що в них влада дає оцінку головних здобутків та проблем управління у справах земського господарства та органів земського самоврядування. Протоколи засідань і постанови комісій земських зібрань та відділів губернської управи, що зберігаються у фонді Київської губернської земської управи (ф. 1240), містять дані про структуру органів та різні напрями діяльності земств Київщини.

Відомості про структуру органів земського управління й самоврядування Волині, їх фінансове становище, різноплановість функцій та взаємовідносини із губернською адміністрацією знаходимо в Державному архіві Житомирської області в матеріалах земського діловодства, листуванні, циркулярах урядових установ фондів 183 (Волинська губернська земська управа), 206 (Статистичне бюро Волинської губернської земської управи) та 161 (Волинське губернське у земських та міських справах присутствіє).

Із фондів Державного архіву Хмельницької області опрацьовано матеріали Подільської губернської земської каси дрібного кредиту (ф. 231), Подільської губернської земської управи (ф. 233), Проскурівської повітової земської управи (ф. 255), Особливого уповноваженого з улаштування біженців (ф. 272), Подільського губернського у земських та міських справах присутствія (ф. 409). У них відображено особливості організації та функціонування управління у справах земського господарства Подільської губернії, відносини із міським громадським управлінням, організаційно-правове становище земського самоврядування під час Першої світової війни, взаємодію із державною і воєнною владою щодо постачання армії та турботи про біженців.

Інформаційне навантаження щодо ставлення громадськості до земств та їх взаємовідносин із міським самоврядуванням несе колекція документів особистих фондів О. О. Русова (ф. 3) та І. В. Лучицького (ф. 66), які знаходяться в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського.

Більшість залучених до дослідження архівних документів за темою роботи вводиться до наукового обігу уперше.

Основний масив опублікованих документів за темою дисертації зберігається у фондах Науково-довідкової бібліотеки центральних державних історичних архівів України, Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, а також у Земському відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна та Бібліотеці Російської Академії Наук.

Також у процесі написання дисертаційного дослідження було використано різноманітні опубліковані джерела з історії земств.

На законодавчому рівні статус та діяльність земських установ Правобережної України визначали Положення про управління земським господарством від 2 квітня 1903 р. [138], Положення про губернські та повітові земські установи від 12 червня 1890 р. [137, 220] та Указ імператора 14 березня 1911 р. [173] про його поширення на білоруські та правобережні українські губернії, а також розпорядження та роз'яснення до них [224]. В комплексі з циркулярами вищих органів влади [132], генерал-губернаторів та губернської адміністрації [223, 225] законодавчі акти є важливим джерелом для з'ясування суті, цілей та компетенції земств Київщини, Волині та Поділля.

В дисертації максимально вичерпно використані матеріали власне земських видань правобережних українських губерній: земське діловодство – журнали та протоколи комітетів і зібрань, звіти та доповіді управ [141-168, 204-205], кошториси прибутків та витрат, праці з'їздів та нарад земських спеціалістів; довідкові та статистичні земські видання – огляди, нариси, звіти, статистичні збірники та інші узагальнюючі праці, що видавалися окремими земствами за певний період їх існування [177-178, 186, 188-189, 209-215]. Вони дозволяють по роках прослідкувати розвиток земської діяльності в різних галузях, визначити її головні напрями та

результати, а також значення для розвитку різних сфер місцевого життя. Аналогічним цілям служить використання пам'ятних книг [218, 219], оглядів губерній [184-185, 191, 195] та інших друкованих видань урядових, центральних та місцевих установ [133-134, 180, 222, 227-229].

Періодика початку ХХ ст. – губерньська (“Волинь” [245-250], “Життя Волині” [251-256], “Волинське життя” [239-243], “Почаївський листок” [278-286]) та всеукраїнська (“Рада” [287-291], “Світло” [292], “Сплотчина” [293], “Українське життя” [294-295]) – через публікацію статей щодо земської реформи, заміток щодо рішень земських зібрань та заходів управ зафіксувала повсякденне життя земських органів, а також ставлення тих чи інших прошарків суспільства й представників різних суспільно-політичних сил до земства Правобережної України. Власне земська преса – загальноімперська (“Земське діло” [257-274]) та місцева (“Київська земська газета” [270-277], “Вісті Волинського губерньського земства” [265-269], “Економічний листок земського управління Подільської губернії”, “Економічне життя Поділля” [298-301]) – містять вагомий пласт інформації про щоденну практичну діяльність земських установ українського правобережжя, співпрацю з громадськими організаціями та земствами інших губерній.

Мемуарна література – спогади державних (С. Вітте [231-232], О. Гучкова [230], П. Мілюкова [238]) та громадських діячів (Д. Дорошенка [233-234], П. Ковалевського [235], Я. Лавриненка [236], Т. Мельника [237]), промови П. Столипіна [226] дають можливість повніше зрозуміти тогочасну добу: суспільно-політичну ситуацію в імперії під час проведення земської реформи в Правобережній Україні, ставлення до неї представників влади та громадськості.

Отже, джерельна база вивчення земських установ Київської, Волинської та Подільської губерній у 1904-1917 рр. дозволяє проведення ґрунтовного дослідження з цієї теми. Найбільше значення при цьому мають архівні матеріали одного центрального та чотирьох регіональних державних архівів. Серед опублікованих джерел кількісно найзначнішою групою є документи земського діловодства. Великий інтерес викликають матеріали періодичної преси кінця ХІХ – початку ХХ

ст. Крім цього, необхідними для дослідника є довідково-статистичні видання та мемуари.

Таким чином, сукупність літератури, опублікованих джерел, архівних матеріалів, та періодичних видань до теми “Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904-1917 рр.)” можна вважати достатньою для наукового дослідження. Зокрема, історіографія теми має кілька періодів та груп, визначених за хронологічно-територіальним принципом: дореволюційний, радянський та сучасний; еміграційна та іноземна. Основу дореволюційної літератури складають видання, присвячені пошуку шляхів покращення місцевого управління та критичному аналізу земських законоположень. У радянський період суспільно-політичне значення муніципальних органів, розвиток ними місцевого господарства та культури тривалий час не розкривалися. Українська еміграційна література, за відсутності належної джерельної бази та, з точки зору її авторів, другорядності муніципальної тематики про діяльність земств порівняно епізодичні згадки. Питання земств Правобережної України в зарубіжній історичній українці залишилися одними з найменш вивчених. Нарешті, у період незалежності з’явилися значна кількість праць, присвячених різним аспектам діяльності самоврядних органів наприкінці XIX – на початку XX ст. Їх тематична спрямованість є досить широкою. Найчастіше дослідники звертають увагу на аналіз досвіду органів самоуправління у сферах господарства, соціальної опіки, освіти та культури тощо. Однак цілісного дослідження особливостей політико-правового, організаційного статусу та головних соціальних функцій поки що не зроблено, чим і обумовлений вибір теми дисертаційної роботи.

Опрацьоване коло опублікованих джерел, документи фондів державних архівів України, періодичної преси, мемуарної літератури, матеріали наукових бібліотек забезпечили достатню основу для розкриття наукових завдань, поставлених у дисертаційному дослідженні, створили необхідне підґрунтя для аргументованих узагальнень та висновків.

РОЗДІЛ 2

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ СТАТУС ЗЕМСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1904-1917 РР.

2.1. Передумови введення та організаційно-правове оформлення земського управління 1904-1911 рр.

Після поділів Речі Посполитої українське Правобережжя, яке відійшло до Російської імперії, набуває значення стратегічно важливого регіону. Це зумовлювалося не лише прикордонністю західного простору, а, передусім, зіткненням на цій території різних історичних досвідів державного життя. Тут стикалися російські імперські прагнення, з одного боку, та українські й польські національні інтереси, з іншого.

Інтеграційні заходи центру на новоприєднаних південно-західних землях були спрямовані на досягнення адміністративно-правової, соціоетнічної, конфесійної та господарсько-економічної однорідності краю відповідно до імперських стандартів. При цьому пріоритетом стала ліквідація залишків політичної влади та політичних традицій Речі Посполитої, тобто, широкомасштабна деполонізація краю і, в першу чергу, декласування польської шляхти. Однак уніфікаційний наступ виявив регіональні особливості, вирішити які було настільки складно, що їх розв'язання тривало до початку ХХ ст. Це, в свою чергу, зумовило значну корекцію щодо Південно-Західного краю загального внутрішньополітичного курсу. Так, етнічно-конфесійні особливості соціально-станової інфраструктури Київської, Волинської та Подільської губерній значною мірою вплинули на особливості реалізації тут ліберальних реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. Зокрема, йдеться про майже 40-річну затримку із поширенням на Правобережну Україну земської реформи.

В 1862-1863 роках під час розробки Положення про земські установи реформу місцевого самоврядування планувалося поширити на територію всієї центральної Росії. Однак вже тоді творці проекту Положення звертали увагу на специфіку українського Правобережжя. Зокрема, основним аргументом Н. Мілютіна при

запереченні позиції П. Валуєва про надання орендарям землі особистого права голосу було те, що в західних губерніях багато орендарів місцевої польської шляхти, тому участь їх у виборах призвела б до значної переваги останньої у земствах. На аналогічні чинники звернув увагу і М. Корф під час обговорення проекту земської реформи в Державній Раді [335, с. 218, 236]. Крім того, генерал-губернатори північно-західних та південно-західних губерній, до яких уряд звернувся з запитом відносно проектів реформи, висловились тоді категорично проти введення в західних губерніях земства виключно з причин політичного характеру: політичної неблагонадійності дворян, основну масу яких складали поляки-католики [388, с. 4].

Специфіка соціального і національного складу населення західного краю особливо яскраво проявилася під час поширення польського національно-визвольного руху 1861-1864 рр., який, як відомо, охопив Королівство Польське, Литву, частково Білорусію та Правобережну Україну. Приборкавши повстання, царизм посилює свій режим у західних окраїнах. Генерал-губернаторові київському, подільському, волинському надаються надзвичайні повноваження. Починаючи з 1863 року, у Південно-Західному краї оголошується військовий стан [465, с. 299].

Січневе повстання 1863 р. надовго відсунуло поширення земської реформи на Правобережну Україну. На думку генерал-губернатора М. Анненкова, висловлену у листопаді 1863 р., про введення в Південно-Західному краї земських установ не може бути й мови, доки не заспокояться політичні пристрасті та не буде вирішено питання із переважанням польського землеволодіння. У разі введення в краї земств, суворий контроль за їх діяльністю та система представництва, яка забезпечить рішучу перевагу російського елемента, повинні “паралізувати шкідливий вплив поляків” [52, арк. 60-62].

Загалом уряд мотивував відмову від проектованого поширення земської реформи на Південно-Західний край саме через занепокоєння, що загальне виборче начало, покладене в основу земських установ, може поставити все господарське управління тут в залежність від дворянства, дрібної шляхти й міського стану польського походження та сприяти їх сепаратистським прагненням [404, с. 223].

В указі імператора Сенату від 1 січня 1864 р. наказувалося ввести розглянуте в Державній Раді Положення про губернські та повітові земські установи та тимчасові правила до нього в тридцяти чотирьох губерніях центральної Росії. Три правобережні українські губернії названі в законі не були. Міністерству внутрішніх справ надавалось право розробити проект закону, який би передбачав введення Положення про земські установи в тих губерніях, які не згадувалися в указі. Серед них називались і дев'ять західних губерній (Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Ковенська, Київська, Мінська, Могилевська та Подільська) [437, с. 58].

У 1869 р. новопризначений Київський генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков підкреслював, що із введенням земської реформи слід зачекати, доки чисельність російських землевласників зрівняється з кількістю польських і 2/3 поміщицьких земель перейдуть у руки перших [6, арк. 10,74]. Однак уже у 1873 р. начальник краю порушив перед урядом питання про поступове введення у Правобережній Україні земських установ з огляду на потреби розвитку місцевого господарства. Він запропонував поширити земства спершу лише на Київську губернію, як найбільш зросійщену, “адже склад її населення давав підстави сподіватися, що за умов зміни правил обрання гласних поляки не зможуть здобути більшості” [21, арк. 176].

У 1882 р. аналогічні міркування висловив Волинський губернатор. На думку урядовця, земські установи не введені у краї з політичних причин, але є необхідними з господарських. Однак впровадження земств в Київській, Волинській та Подільській губерніях за Положенням 1864 р., було б із тих же політичних поглядів недоцільно, адже неможливо допустити жодної самостійності дій земських установ, до складу яких, безумовно, увійде багато осіб польського походження. Відповідно, всю повноту земських справ губернатор пропонував зосередити в губернських земських зібрання та управі, не створюючи повітових зібрань “щоб їх не захопили поляки” [11, арк. 3-6]. При цьому слід “встановити такий порядок земського представництва, щоб губернські зібрання склалися в більшості із осіб російського походження, німецької і чеської національностей та чинів державних управлінь, а не поляків” [7, арк. 3-8].

Міністр внутрішніх справ М. Ігнат'єв підтримав пропозиції Волинського губернатора. Однак царівбивство 1881 р. та, як наслідок, посилення централізації влади в країні знову зняло з порядку денного питання введення земського самоврядування на українському Правобережжі.

Проте потреба модернізації місцевого управління в краї ставала дедалі очевиднішою. Протягом 80-90-х рр. XIX ст. генерал-губернатори та губернатори краю неодноразово піднімали питання про необхідність реформування установ, які здійснюють управління місцевим господарством [21, арк. 176].

В 1896 р. Державна рада, визнавши незадовільним стан місцевого господарства в “неземських” губерніях, доручила Міністру внутрішніх справ подати міркування щодо удосконалення тут місцевого управління шляхом поширення земської реформи [388, с. 3-6].

На кінець XIX ст. помітними стали результати політики насаджування у Південно-Західному краї російського землеволодіння. Однак кількість землі, яка перебувала в приватній власності поміщиків-поляків, все ж перевищувала його [21, арк. 185]. До того ж владі не вдалося усунути польських землевласників від провідних позицій у господарському житті краю. Ті 3386 польських маєтків, котрим на кінець XIX ст. вдалося уникнути тяжкого пресу російського законодавства, завдяки зростанню вартості землі та розвитку капіталістичних відносин, на відміну від центральної Росії, де дворяни повсюдно втрачали землю, перебували в стадії економічного розквіту [316, с. 173-176].

Правобережна Україна в цей час була важливим регіоном постачання зерна для переробної промисловості та експорту. Не менше значення мав цукровий буряк, 56 % площ якого, відведених в Росії, а також 53 % виробництва цукру в імперії, припадало на українське Правобережжя [133, с. 103-104]. При цьому економічною домінацією краю керувало тверде ядро великих польських землевласників-експортерів, до якого входило близько 40 найбільших виробників зерна і власників борошномельних заводів. Міцні позиції займали польські землевласники і в галузі винокуріння та виробництва цукру. З 251 цукроварні імперії 48 належало полякам, а ще в 75 їхня частка приносила від 15 до 25 % дивідендів [316, с. 285].

Також необхідно зважати, що російські поміщики у більшості випадків самі не вели господарство в маєтках, які придбали. Вони надавали перевагу службі в Петербурзі та в інших містах, помістя віддавали в управління чи оренду. Багато з них купували землю з метою спекуляції. Такий стан справ, за загальним визнанням, включаючи і заяви самих російських поміщиків західних губерній, не давав їм переваги перед польськими поміщиками і не забезпечував більшості на виборах в майбутнє земство [445, с. 74].

Відповідно, у процесі обговорення на місцях проекту поширення земської реформи на західні губернії, поряд із визнанням нагальної необхідності введення земств, закономірно звучали вимоги корекції виборчої системи для ліквідації переваги польських землевласників, особливо щодо Волинської губернії [244, с. 1-2]. Хоча новопризначений генерал-губернатор М. Драгомиров, наполягаючи на запровадженні у Південно-західному краї земств на основі законоположення 1864 р., запевняв царя відносно польської проблеми, яка стояла на заваді реформ у попередні роки, що небезпеки повстання немає. Адже вже йдеться про третє покоління нащадків повстанців, не помічене у жодних смутах, до того ж у краї зосереджені значні військові сили [465, с. 329].

Таким чином, на зламі XIX – XX ст. губернська адміністрація змушена була визнати, що гальмувати земську реформу у Правобережній Україні не має сенсу [21, арк. 184]. І хоча пропозиції, висловлені на місцях, не були сприйняті міністерством внутрішніх справ вповні, необхідність поширення на край земського самоврядування у вищих ешелонах влади визнавалася. У 1898 р. міністерством внутрішніх справ під головуванням І. Горемікіна було розроблено перший законопроект про поширення земського самоврядування на Правобережну Україну на основі Положення 1890 р. зі змінами, які зумовлювалися “необхідністю узгодження закону про земства з місцевими особливостями і підвалинами нового державного правового ладу”. Проект передбачав усунення від земської діяльності “пануючого польського елемента” та подальше зміцнення контролю над земствами з боку царської адміністрації [21, арк. 176-178].

Проект І. Горемикіна був відхилений головним чином під впливом С. Вітте, який написав з цього приводу свою знамениту записку про самодержавство і земство. “Самоврядування тільки тоді має сенс ... і значення, – писав він. – коли до участі в ньому прилучається місцевий елемент, якому дорогі інтереси та благоустрій краю”. Саме такого “зацікавленого елемента” С. Вітте не бачив серед місцевого російського населення краю. Значними тут залишилися польські, західноєвропейські впливи. “Край цей, – зазначає С. Вітте, – з тих пір, як вийшов з “колиски”, незмінне тяжів до Заходу і його порядків, до Польщі, до її інтересів...”. Царський міністр боявся, що земські збори в західних губерніях перетворяться “на місцеві сейми або ... сеймики”, в яких буде розпалюватися “племінна ворожнеча” [330, с. 181-182].

В результаті уряд вирішив зберегти для західних губерній існуючий порядок завідування земськими справами за урядовими установами, але корінним чином змінити їх влаштування, залучивши представників місцевого населення та надавши новим установам більшу самостійність та ширше коло діяльності. Цей проект було затверджено 2 квітня 1903 р., а на Київську, Волинську та Подільську губернії поширено з 1 травня 1904 р.

При Господарському департаменті міністерства внутрішніх справ протягом 1903 р. під головуванням його директора утворювалася спеціальна нарада по земським питанням, що складалася із двох членів від міністерств фінансів та внутрішніх справ. В. Дякін вважає, що весь контроль за земським господарством в західних губерніях фактично було зосереджено в руках міністра внутрішніх справ [358, с. 119].

До реформи справами місцевого життя завідували різні установи: прикази громадської опіки, розпорядчі комітети, губернські правління та селянські присутствія. Із введенням земських управлінь було ліквідовано прикази громадської опіки, відділи земських повинностей розпорядчих комітетів, страхові відділи селянських присутствій, а із ведення губернських правлінь вилучено лікарську та ветеринарну частини. На 1 липня 1904 р. відповідні майно та капітали були передані у розпорядження управлінь земським господарством [209, с. 5].

Таким чином, до предметів відання управлінь було віднесено важливі питання місцевого життя: завідування земськими грошовими та натуральними повинностями, взаємним губернським страхуванням майна; влаштування та утримання місцевих шляхів сполучення, лікарської, санітарної та ветеринарної частин у повітах, сприяння розвитку початкової та професійної освіти, а також сільського господарства, торгівлі та промисловості [138, с. 1-3].

Згідно з Положенням від 2 квітня 1903 р. розпорядча влада у рамках новоутвореного управління земським господарством надавалася губернським комітетам у справах земського господарства. Повітові комітети скликалися для підготовчого обговорення найважливіших справ земського господарства. Виконавчі дії покладалися: в губерніях – на губернську, а в повітах – на повітові управи в справах земського господарства.

Губернський комітет у справах земського господарства складався із: губернатора (голова комітету), губернського предводителя дворянства, віце-губернатора, керуючого казенною палатою, начальника управління землеробства та державного майна, представника удільного відомства (за призначенням Міністра Імператорського двору та уділів в губерніях, де є удільні землі), повітових предводителів дворянства, обов'язкового члена губернського по міських справах присутствія, обов'язкових членів губернського по селянських справах присутствія, голови та членів губернської управи у справах земського господарства, міського голови губернського міста. При розгляді питань, що стосуються земських бюджетів та додаткових асигнувань з правом дорадчого голосу запрошується керуючий контрольною палатою [138, с. 4-5]. Також у Положенні 2 квітня 1903 р. перераховувалося ще більше десяти державних відомств та управлінь, які надсилали своїх представників із правом голосу на засідання комітету у разі розгляду питань, що відносилися до їх компетенції. Крім того, голові комітету надавалося право запрошувати з правом дорадчого голосу на засідання комітету всіх осіб, чия участь в обговоренні питання могла бути корисною [138, с. 8-10].

Також до складу комітету входили по двоє земських гласних від кожного повіту губернії, які користувалися таким же правом голосу, як і інші члени комітету [138, с. 5].

Земськими гласними могли бути тільки ті особи, які постійно проживали в повіті та володіли тут не менше, ніж протягом останніх трьох років, обкладеним земськими повинностями майном чи торгово-промисловими закладами. Право бути гласним надавалося також невідділеним синам за майном батьків та чоловікам за майном дружин при згоді останніх. Земськими гласними не могли бути засуджені, позбавлені посади, звання чи духовного сану, визнані недієздатними особи, а також ті, хто перебував під наглядом поліції [138, с. 6-7].

З осіб, які відповідали цим вимогам, губернатор за згодою із губернським та місцевими повітовими предводителями дворянства подавав Міністру внутрішніх справ для призначення не менше двох осіб на кожну посаду земського гласного. Міністр міг вимагати подання більшої кількості осіб, а також призначати гласних з числа осіб, що відповідали вимогам, однак не були включені губернатором до списку [138, с. 6].

Завдання забезпечити при цьому перевагу “російського елемента” серед гласних вирішувалося у губерніях по-різному. Приміром, у столичній Київській губернії проживала достатня кількість російських поміщиків. Тому на триріччя 1904-1906 рр. Міністр затвердив поданий губернатором у порядку бажаності призначення альтернативний список кандидатів у земські гласні, згідно якого кожен повіт представляв один дворянин-землевласник католицького та двоє православного віросповідання [30, арк. 23-26]. Виняток становили лише 3 з 12 повітів: Київський, Васильківський та Звенигородський, де всі троє гласних були православними дворянами-землевласниками чи селянами. Крім того, жодного поляка не було включено до виконавчого органу – Київської губернської управи у справах земського господарства [30, арк. 6-7].

Зі значними труднощами стикнувся Подільський губернатор. Йому довелося двічі подавати Міністру внутрішніх справ додаткові списки гласних: першопочатковий варіант містив недостатню кількість осіб, більшість з яких була

польського походження. Вихід знайшли шляхом призначення третього гласного із середовища українських православних селян. Відповідно, у Подільському губернському комітеті повіт у переважній більшості представляли російський поміщик, польський поміщик та український селянин [31, арк. 5-6, 17-20, 40-43].

Список осіб, які представлялися для призначення на посади голови та членів Подільської губернської управи у справах земського господарства, так само, як і в Київській губернії, складався з дворян виключно православного віросповідання. Лише у Волинській губернії членом губернської управи було призначено поляка Й. Добровольського.

Показовою є ситуація із обов'язковим членом Вінницької повітової управи І. Ю. Лозинським. Те, що він був одружений на полячці, передбачало обов'язкове затвердження начальником краю постанови Губернської управи про призначення його на згадану посаду. При цьому у своєму клопотанні губернатор підкреслював, що Іосифа Юстиновича рекомендували шановані землевласники, в тому числі Вінницький повітовий предводитель дворянства. Однак у випадку з іншим польським дворянином, О.О. Садовським, не допомогли ні характеристики його як землевласника, який сам веде господарство у маєтку Каменецького повіту та цікавиться питаннями сільського господарства, ні запевнення губернатора, що Олександр Олександрович не цурається російського товариства та не помічений у сепаратистських польських тенденціях. Генерал-губернатор не представив Міністру внутрішніх справ особу О.О. Садовського для затвердження на посаду члена Подільської губернської управи, мотивуючи це тим, що призначення додаткових членів управ відкладено Міністром до подальших вказівок. У 1905 р. додатковими членами Управи було призначено двох православних землевласників Даниїла Ленієвича та Степана Завейко [31, арк. 4, 63].

Подібні заходи влади призвели до того, що у 1909 р. генерал-губернатор Південно-західного краю констатував, що “участь російського елемента в земстві проявляється значніше, ніж польського” [13, арк. 45].

Однак попри непропорційне представлення у земських органах, польська шляхта значною мірою підтримувала їх соціальні починання. Приміром, у 1904-

1909 рр. польські землевласники пожертвували Волинському земству 6 земельних ділянок під будівництво лікарень у повітах, частину мостової, дві ділянки землі та будинок у Житомирі, а також більше 10 тис. рублів [15, арк. 31-32]. Матеріальну підтримку для відкриття 6 лікарень отримало Подільське земство. За грошової допомоги поляків на Волині земством було відкрито 3 народні школи, на Київщині – 6 та на Поділлі – 11 [13, арк. 52].

Крім того, значна кількість поляків за національністю була серед земського найманого “третього елемента”. Багато з них проявили себе як висококваліфіковані спеціалісти. Приміром, одну з головних ролей у налагодженні ефективної земської санітарної служби на Волині відіграв І. О. Соболевський. Підготовлена ним на посаді санітарного лікаря Житомирського повіту ґрунтовна доповідь була рекомендована з’їздом земських лікарів у листопаді 1906 р. до друку як зразок для подібних досліджень в інших повітах Волинської губернії [240, с. 2-3]. Згодом у 1909 р. І. О. Соболевський, разом із Ф. І. Немоловським стали організаторами та керівниками лікувально-санітарного бюро при Волинській губернській управі, яке відіграло значну позитивну роль в проведенні санітарно-епідеміологічних заходів у краї. Також під їх редакцією видавався щомісячний журнал „Медично-санітарна хроніка Волинської губернії” (1909-1916) [421, с. 59-60].

Земські гласні призначалися на трирічний термін. Обов’язки свої вони виконували безкоштовно, однак прирівнювалися до посадових осіб та складали присягу відповідної форми [138, с. 5, 8].

Зауважимо, у Положенні від 2 квітня 1903 р. майновий ценз для гласних не встановлювався, однак вже на початку серпня 1904 року за розпорядженням Головного управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ генерал-губернатор поставив на обговорення губернських комітетів Південно-Західного краю питання про його введення [22, арк. 19-20]. Волинський губернський комітет у справах земського господарства постановив, що бути призначеними у земські гласні мають право особи, які володіють в межах повіту нерухомим майном, оціненим не менше, ніж на 10 тис. руб., або землею розміром у 200 десятин для Півночі губернії та 100 десятин для Півдня [22, арк. 26]. Київське управління у

справах земського господарства вважало, що повинен бути встановлений однаковий мінімум, щоб захистити інтереси селян [22, арк. 30 зв]. З цією ж метою Подільське пропонувало встановити 50 десятин для всіх станів, крім селян, яким достатньо володіти будь-якою кількістю надільної землі. Загалом же, на думку Київського та Подільського губернських комітетів, встановлення певного розміру майнового цензу для гласних є небажаним, бо земське управління в краї організовано не на виборних началах [22, арк. 39]. Несвоечасним введення майнового цензу вважав і генерал-губернатор Південно-Західного краю у своєму поданні до Міністерства внутрішніх справ у травні 1905 р. [22, арк. 88-89].

При потребі губернський комітет у справах земського господарства міг клопотатися перед Міністром внутрішніх справ про збільшення кількості гласних від окремих повітів до п'яти [138, с. 5]. Зокрема, Київський губернський комітет вирішив клопотатися про те, щоб від усіх повітів губернії призначалося по п'ять гласних. Після дозволу Міністра внутрішніх справ додатковий склад гласних було затверджено у квітні 1905 року, тому з осені у зібраннях губернського комітету їх уже брало участь 60 осіб [209, с. 6].

Губернські комітети в справах земського господарства скликалися на зібрання річні та звичайні. Перші збиралися один раз на рік не пізніше 1 вересня для обговорення й вирішення всіх найважливіших питань управління земським господарством, другі призначалися при потребі для розгляду поточних справ протягом року [138, с. 20-21].

Для відкриття річного зібрання губернського комітету необхідно, щоб на нього прибуло не менше половини земських гласних. За невиконанням цієї умови, зібрання переносилося на інший час, причому воно вважалося законним незалежно від кількості гласних, які прибули. Що ж до звичайного зібрання, то неприбуття гласних вважалося перешкодою для роботи губернського комітету лише при розгляді обмеженої кількості питань [138, с. 21].

В 1905 р., після року функціонування у Київській, Волинській та Подільській губерніях земського управління, губернською адміністрацією в офіційному порядку заявлялося, що залучені до земської справи за призначенням уряду гласні вважають

своє становище обтяжливим та негативно ставляться до спрощеного земства, яке, на їх думку, не відповідає державним актам, виданим після появи Положенням 1903 р. На зібраннях комітетів гласними неодноразово висловлювалися думки, що нормальний розвиток місцевого господарства можливий лише після введення у краї виборного земства. Київський губернський комітет уже в квітні 1905 р. просив губернатора довести до Міністра внутрішніх справ думку своїх членів про те, що у губернії немає перешкод для приєднання до загальноземського життя центральних регіонів імперії [209, с. 3].

Зрозуміло, що така позиція земських гласних відобразилася на відвідуванні ними засідань губернського комітету. Так, Київська губернська управа у своєму звіті за 1904-1907 рр. зауважувала, що на сесії комітету ледь збиралася половина гласних, а із 10 річних та звичайних зібрань цього триріччя на 3 не прибула і ця необхідна квота [209, с. 3, 5].

Губернському комітету у справах земського господарства належав загальний нагляд за діяльністю установ та посадових осіб управління, керівництво та визначення порядку їх дій в межах губернії. Також до його обов'язків відносилось обговорення та вирішення усіх питань земського господарства. Однак остаточне вирішення значної їх частини, передусім у фінансовій сфері, не належало до його компетенції. Так постанови губернського комітету у справах земського господарства міг призупинити губернатор, а значна їх частина передавалася на обов'язкове затвердження до Міністерства внутрішніх справ та, при потребі, до Державної Ради.

Розглянуті губернським комітетом проекти земських бюджетів, питання щодо понадбюджетних витрат понад 20 тис. рублів, утворення особливих капіталів на земські потреби, перекладення натуральних земських повинностей на грошові, встановлення заробітної плати посадовим особам управління, а також щодо кількості членів губернської та обов'язкових членів повітових управ в обов'язковому порядку передавалися на затвердження Міністра внутрішніх справ. При виникненні суперечностей у процесі обговорення зазначених постанов комітетів на особливій нараді при господарському департаменті міністерства чи при

визнанні такими, що порушують інтереси місцевого населення або не відповідають загальнодержавним, справа передавалася на розгляд Державної Ради [138, с. 19-20, 35-36].

Дозвіл витратити вільні бюджетні залишки попереднього року на суму до 20 тис. рублів та капітали запасної суми також надавався за спільною згодою міністрів внутрішніх справ та фінансів. Крім того, затвердження Міністром внутрішніх справ потребували постанови комітету про кількість молодших інженерів по дорожній частині, проекти операційних планів дорожнього господарства та правила про порядок завідування і витрачання особливих капіталів на земські потреби. [138, с. 20].

В статті 36 Положення 1903 р. перераховувалося ще близько двадцяти питань, які підлягали обговоренню губернським комітетом у справах земського господарства, однак постанови по них вже не потребували обов'язкового затвердження вищими органами влади і передавалися на розгляд Міністра внутрішніх справ лише у випадку призупинення їх губернатором. Йдеться про: визначення способів проведення господарчих операцій управління, перевірка звітів та дій губернської управи та розгляд скарг на управу; затвердження розкладок натуральних земських повинностей, встановлення різноманітних такс, дозвіл понадбюджетних витрат до 10 тис. рублів та короткотермінових позик зі спеціальних капіталів, відстрочки чи складання земських недостач, влаштування виставок, ярмарків та базарів; розгляд справ по взаємному губернському страхуванню, по утриманню приміщень для ув'язнених за вироками мирових суддей, а також виправних притулків для неповнолітніх, формуванню частин державного ополчення; видання обов'язкових постанов для жителів губернії, надання Міністерству внутрішніх справ висновків по питаннях, запропонованих на розгляд, а також підняття клопотань по різним питанням управління земським господарством [138, с. 16-18].

Постанови губернського комітету, пов'язані із переведенням губернських та повітових доріг у сільські (або навпаки), встановленням шляхових зборів,

влаштуванням нових та перенесенням старих пристаней, в обов'язковому порядку підлягали затвердженню начальником краю [138, с. XII].

Загалом, згідно зі ст. 43 Положення 1903 р. губернатор міг на власний розсуд не погодитися із будь-яким рішенням більшості зібрання губернського комітету у справах земського господарства та призупинити його постанову, направивши її на розгляд Міністра внутрішніх справ [138, с. 22]. Приміром, восени 1904 р. Подільський губернатор передав зі своїм схваленням генерал-губернатору Південно-Західного краю клопотання губернського комітету із проханням дозволити заощення вулиць в міських поселеннях за рахунок залишків коробочного збору, однак призупинив постанову комітету про підзвітність дорожнього інженера повітовій, а не губернській управі [23, арк. 24-25].

Журнали зібрань губернських комітетів, що стосувалися ряду важливих питань (проектів земських бюджетів, переведення натуральних повинностей у грошові, операційних планів доріг тощо), а також скарги на незаконні постанови комітетів, які повинні були передаватися на розгляд Міністра внутрішніх справ, надсилалися через губернатора [138, с. 23, 29].

Губернські комітети приступали до розгляду підвідомчих їм питань за пропозицією губернатора, за поданням губернської управи, за пропозицією членів комітету, за проханнями та скаргами приватних осіб, товариств та установ, за поданням повітових комітетів [138, с. 22].

Зважаючи на обширність та різноманітність питань, що представлялися губернському комітету, останній міг обирати з числа своїх членів особливі комісії та визначати їх функції [138, с. 22]. Комісії могли бути тимчасовими – на період зібрання комітету для попереднього розгляду поданих на його вирішення справ. Обиралися також постійні комісії, що функціонували і між зібраннями комітету при губернській управі для спільного розв'язання завдань розвитку місцевого господарства.

Київський губернський комітет у справах земського господарства в першу ж свою сесію у вересні 1904 р. створив при губернській управі агрономічну комісію, обравши до неї 5 членів зі свого складу та надавши голові право запрошувати на

власний розсуд осіб, участь яких може бути корисною [163, с. 2]. На першому засіданні у грудні 1904 р. комісія зробила висновок, що сприяння розвитку сільського господарства губернії повинно стати одним із найважливіших обов'язків управління у справах земського господарства, та визнала за необхідне розширити свій склад, передусім за рахунок представників від існуючих у губернії сільськогосподарських товариств та різних категорій землеробів. Також було вирішено створити агрономічні комісії при повітових управах, надавши, як і губернській, функції дорадчих органів, на розгляд яких управами подаються всі проекти агрономічного характеру. Найпершими такі комісії створили Бердичівський, Васильківський, Київський, Радомишльський та Уманський повітові комітети. У вересні 1905 р., згідно рішення комісії, в якості консультанта губернської управи по сільськогосподарських питаннях було запрошено агронома В. М. Сазонова [163, с. 3].

Були і приклади менш продуктивної роботи комісій губернських комітетів. Так, Волинський губернський комітет у засіданні 8 жовтня 1907 р. доручив губернській управі до наступного свого річного зібрання детально розробити питання про влаштування сільськогосподарських шкіл нижчого типу та спеціальних сільськогосподарських ремісничих майстерень. Для допомоги управі комітет обрав зі свого складу комісію із 8 чоловік під головуванням губернського предводителя дворянства П. А. Демидова. Однак в серпні наступного року комісія не надала свого звіту управі для представлення губернському комітету, висловивши прохання, що доповідь про результати роботи комісії надасть комітету сам П. А. Демидов. Декілька засідань комісії відбулося, її голова по цій справі спеціально їздив до Санкт-Петербургу, однак праці комісії так і залишилися у незавершеному вигляді [149, с. 220-221].

Загалом на 1908 р. Волинським губернським комітетом у справах земського господарства вже було обрано склад та визначено функції восьми постійних комісій: бюджетно-ревізійної кількістю 12 осіб, сільськогосподарської (з функціями ветеринарно-агрономічними), лікарської, шляхової, страхової, продовольчої та будівельної [36, арк. 19, 20а, 20б].

Повітовий комітет у справах земського господарства утворювався із: повітового предводителя дворянства (голова), усіх мирових посередників (адже на Південно-Західний край не було поширено положення про земських начальників) та податкових інспекторів повіту, повітового ісправника, представників від удільного та відомства державного майна, інженера по дорожній частині, міського голову губернського чи повітового міста (або міського старости повітового міста), земських гласних від повіту, призначених губернським комітетом, обов'язкових членів повітової управи у справах земського господарства, волосних старшин повіту (від двох до п'яти за призначенням губернатора). Також, якщо розглядаються відповідні питання, у засіданнях комітету беруть участь представники, призначені Міністром шляхів сполучень, Командувачем військового округу, Попечителем навчального округу, губернськими ветеринарним та лікарським інспекторами [138, с. 10-11]. Голові повітового комітету у справах земського господарства, як і губернського, дозволялося запрошувати осіб, участь яких сприятиме кращому вирішенню підвідомчих комітету питань.

На повітові комітети в справах земського господарства Положенням від 2 квітня 1903 р. покладалися обов'язки складання бюджетних пропозицій про витрати в повіті, проектів розкладок натуральних земських повинностей та загалом надання даних та висновків по питаннях, що передаються губернатором чи губернським комітетом на попередній розгляд. Крім того, повітовому комітету надавалося право представляти на обговорення губернського комітету окремі справи та клопотання, що стосувалися місцевих потреб [138, с. 23].

Зібрання повітових комітетів скликалися один раз на рік не пізніше 1 серпня. У разі необхідності за розпорядженням губернатора чи губернського комітету протягом року могли скликатися надзвичайні зібрання. Для відкриття зібрання необхідно, щоб на нього з'явилося не менше семи членів, в тому числі один гласний та один волосний староста. Якщо зібрання не відбулося у зв'язку із неявкою законного числа членів, то воно призначається на новий термін і вважається дійсним, незалежно від кількості членів, які прибули [138, с. 24].

Постанови губернського комітету, так само як і висновки та міркування повітових, викладалися в журналах, що підписувалися головою та членами, які брали участь у засіданні. До журналів вносилися всі заявлені думки та особливі міркування, якщо такі висловлювалися на засіданні [138, с. 23-24].

Губернська управа у справах земського господарства складалася із голови та трьох членів (згодом було надано право клопотатися про збільшення їх до п'яти), один із яких був заступником голови. Вони призначалися Міністром внутрішніх справ за поданням губернатора із осіб, які відповідали вимогам, що висувалися до гласних губернського та повітового комітетів, користувалися правом державної служби, а також були знайомі з місцевими умовами по попередній службовій діяльності у губернії. На голову покладалася загальний нагляд за правильністю ведення справ в управі та підвідомчих їй установах. Він також давав розпорядження про збір даних, підготовку справи до доповіді комітету та здійснював інші подібні виконавчі дії [138, с. 27]. При губернській управі знаходилася канцелярія з необхідною кількістю рахівників та писців. Службовці в канцелярію призначалися та звільнялися головою управи. Однак керуючого канцелярію секретаря призначав за поданням управи губернатор [138, с. 12].

Так на 1908 р. Волинська губернська управа у справах земського господарства складалася із посадових осіб – голови й 4-х членів та службовців канцелярії. Остання нараховувала 6 відділів, архіваріуса та регістратуру. Загалом у секретарському, бухгалтерському, розпорядчому (загальному), лікарському, ветеринарному та дорожно-будівельному відділах канцелярії працювало 3 діловоди та 5 їх помічників, 1 бухгалтер та 3 помічників бухгалтера, 26 писців, 4 машиністи та 3 кресляра [36, арк. 623-628].

На губернську управу в справах земського господарства покладалася:

- 1) підготовка справ до слухання у губернському комітеті та діловодство останнього;
- 2) виконання постанов губернського комітету та ведення поточних справ управління земським господарством;

3) загальне керівництво та спостереження за діяльністю повітових управ та службовців управління, подання кандидатів на посади, що заміщуються по розпорядженню губернатора, прийняття та звільнення осіб, призначення яких надано губернській управі;

4) складання звітів про свою діяльність, про грошові обіги по земським сумах та про стан підвідомчих управі галузей земського господарства, закладів та майна [137, с. 25].

Крім того, права та обов'язки, які в губерніях, де діяло Положення про губернські та повітові земські установи 1890 р., були покладені діючими особливими узаконеннями на губернські та повітові земські управи та на їх голів та членів, Державна Рада постановила надати, відповідно, місцевим губернським та повітовим управам у справах земського господарства [138, с. III].

Ст. 57 Положення визначала, що “губернатору належить загальний нагляд за діяльністю губернської та повітової управ і всіх підвідомчих їм установ та осіб”, а також надавала можливість робити відповідні вказівки, якщо внаслідок ревізії або доносів виявлено порушення [138, с. 27]. Наприклад, Київський губернатор, у зв'язку із зауваженням духовного відомства, наказав губернській управі внести зміни до проекту земського кошторису 1905 р. та збільшити асигнування на утримання церковно-приходських шкіл [25, арк. 28].

Згідно ст. 3 Положення 1903 р. управління земським господарством мало право купувати та продавати майно, укладати договори та брати на себе зобов'язання на основі існуючих для казенних управлінь загальних правил за окремими винятками. Також управління могло подавати громадські позови та відповідати в суді по майнових справах [138, с. 3]. На практиці губернські комітети Південно-Західного краю протягом 1904-1906 рр., визначивши відповідні межі та порядок, уповноважили губернські управи здійснювати ці операції [165, с. 55].

Громадська ініціатива зумовлювала необхідність розширювати коло завдань губернської управи та уточнювати окремі з них. Зокрема, щодо прийняття на службу земського медичного та агрономічного персоналу. Приміром, у 1907 р. до Київської губернської управи в справах земського господарства надійшло декілька схвалених

повітовими управами пропозицій від вільнопрактикуючих у повітах Київщини ветеринарних лікарів про безкоштовне виконання ними функцій земського дільничного ветлікаря, за можливості видавати населенню безкоштовні земські ліки та право користуватися земськими кіньми при роз'їздах. Відповідно, губернська управа, за відсутності прецеденту, передала питання на розгляд квітневої сесії губернського комітету 1907 р. та висловила прохання, у разі схвалення, уповноважити її в майбутньому приймати ветлікарів на службу земства без утримання, визначаючи район їх службової діяльності по домовленістю із повітовими управами, згідно існуючих вказівок губернського комітету, поданих у журналі від 9 квітня 1905 року [163, с. 56-57].

Спочатку губернські управи в справах земського господарства Південно-Західного краю представляли собою порівняно невеликі установи. Зростання кількісного складу канцелярії управ та розширення їхнього діловодства було зумовлене необхідністю вивчення потреб галузей земського господарства, на які звернули увагу восени 1904 р. перші річні зібрання губернських комітетів, а також у зв'язку із переданням з 1 січня 1905 р. земському управлінню справ та капіталів губернському взаємному страхуванню від вогню нерухомого майна. По мірі розширення діяльності земського управління, в канцеляріях губернських управ під безпосереднім керівництвом спеціалістів організовувалися особливі відділи, в які групувалися справи, що стосувалися тієї чи іншої галузі місцевого господарства.

Так, Київська губернська управа в справах земського господарства спочатку нараховувала всього 36 працівників, а її діловодство розподілялося за 4 відділами: секретарським (крім загальної переписки розпорядчого характеру та справ про особистий склад службовців земського управління, тут велися також справи народної освіти, ветеринарії та агрономії), лікарським, благодійним та дорожнім. Поступово було організовано інші відділи: у 1905 р. – училищний, ветеринарний, агрономічний, юридичний та інженерне бюро по дорожньо-будівельним справам, а в березні 1906 р. – лікарсько-санітарне бюро. Кількісний склад цих відділів зростав із розширенням програми їх діяльності. На 1 серпня 1907 р., крім голови, 5 членів та секретаря, на службі Київської губернської управи перебували такі спеціалісти:

завідуючий лікарсько-санітарним бюро та його помічник, лікар, який інспектував земських вихованців, 3 лікарі для відряджень, ветеринарний лікар, агроном, завідуючий училищним відділом, старший та 2 молодших інженери, архітектор, старший інспектор, юрисконсульт. Канцелярія управи на той час нараховувала 132 особи (16 діловодів та 13 їх помічників, 103 рахівника, машиніста та писця). Губернська управа займала трьохповерхове приміщення із 55 кімнат, за яке щорічно сплачувала 8 тис. рублів. Діловодство управи було розподілено за 17 відділами: регістратура, секретарський, бухгалтерський, повинностей, недостач (недоимочний), юридичний, лікарський, лікарське бюро, училищний, благодійний, агрономічний, ветеринарний, дорожній, будівельний із креслярнею, страхові обов'язкового та добровільного страхування, пожежний. Протягом 1904-1907 рр. щорічно до губернської управи надходило по 50-60 тис. різноманітних документів, в результаті чого заводилося 5-6 тис. справ, відпускалося 7-8 тис. асигнувань та витратних розписок, видавалося 8-10 тис. постанов, складалося 250-300 доповідей губернському комітету. Своєчасне ведення такого значного діловодства потребувало великої кількості канцелярських працівників. Наявне їх число з роботою протягом робочого дня впоратися не встигало, тому доводилося залучати службовців і до вечірньої роботи. Тому губернська управа часто звертала увагу комітету на потребу розширити штат канцелярії. З іншого боку, члени управи усвідомлювали також необхідність скорочення переписки, з метою зменшення паперової роботи. Однак ці прагнення успіхів не мали, адже кількість справ виявилася пропорційною об'єму земського господарства губернії. Такий стан справ був характерний для всього Південно-Західного краю. Відіграло роль і те, що, на відміну від сусідніх "староземських" губерній (Чернігівської, Полтавської, Єкатеринославської та ін.), земське господарство Київської, Волинської та Подільської було підпорядковано урядовому контролю та зосереджувалося у губернських органах. Це спричиняло, по-перше, велику кількість переписки із повітовими управами, які самостійно земське господарство не вели та, маючи у своєму складі лише одного платного працівника (обов'язково члена), суттєвої допомоги губернській надати не могли, та, по-друге, необхідність складання

різноманітних звітів для урядових установ, приміром, Контрольної Палати, якій підпорядковувалися всі грошові операції земської каси [209, с. 22-24].

Для управління земським майном та закладами, а також для ведення справ, що потребують спеціальної підготовки та знань, законоположення дозволяло запрошувати осіб по вільному найму, які призначалися та звільнялися губернською управою [138, с. 14]. Тому, враховуючи важливість та широту завдань по реалізації усіх заходів управління, при губернських управах Київської, Волинської та Подільської губерній створювалися спеціальні відділи, наради та бюро.

Вже із 1904 р. при Київській губернській управі почав активно діяти училищний відділ. Першим завданням було поставлено дослідити та, по можливості, всебічно висвітлити стан справи народної освіти в Київській губернії на час введення Положення про управління земським господарством від 2 квітня 1903 р. Це було зроблено шляхом складання та розсилки у всі сільські школи та волосні правління детального опитувальника. На основі отриманих матеріалів було видано “Огляд початкової народної освіти в Київській губернії за 1904 рік”. Аналогічну роботу було проведено 1907 р., результатом чого стало видання “Огляду початкової народної освіти в Київській губернії за 1904 рік” [193, с. V].

З 11 березня 1907 р. при Київській губернській управі в справах земського господарства діяло лікарсько-санітарне бюро. Бюро складалося із загального та медико-статистичного відділів. Його членами були: професор Скворцов (завідувач), його помічник лікар А. А. Говсеєв, два канцеляристи для ведення поточних справ земської дільничної медицини та п'ять рахівників для обробки статистичних матеріалів. В протоколах бюро визначалося як “особливий відділ губернської управи по лікарсько-санітарній справі з характером дорадчого та виконавчого органу управи по спеціальним питанням” [211, с. 5]. Крім надання пояснень та висновків по запитам лікарського та благодійного відділів губернської управи, бюро виконувало доручення управи по ознайомленню із лікарсько-санітарною справою на місця. Приміром, у 1906-1907 рр. завідувач бюро у службових поїздках ознайомився з роботою всіх 11 повітових земських лікарень та 40 (із 63) сільських лікарень та амбулаторій. Безпосередньо губернському комітету бюро доповідей не

представляло, однак надавало потрібний матеріал та свої висновки для доповідей губернської управи. Також завідувач бюро та його помічник брали участь у засіданнях комітету для надання пояснень по лікарсько-санітарній справі [211, с. 28-30]. Крім того, лікарсько-санітарне бюро готувало доповіді на наради та з'їзди, публікувало різноманітні звіти тощо. Із січня 1907 року бюро почало видавати "Врачебно-санитарную хронику Киевской губернии" [211, с. 3-5].

При потребі при Київській губернській управі скликалися лікарсько-санітарні комісії, що склалися із делегатів-лікарів по одному від повіту. Так 14 серпня та 30 вересня 1907 р. зібрання комісії були пов'язані із виявленням випадків холери спочатку в Самарській, а потім у Київській губернії. Губернський комітет затвердив рішення комісії про створення лікарсько-санітарних попечительств у повітах та скликання спеціальної наради для обговорення заходів по боротьбі з холерою [211, с. 7-8]. У нараді, яка відбулася 1-4 грудня, брали участь 94 особи. Зокрема, представники губернських управ та земських лікарів Київської, Волинської та Подільської губерній, професорів університету, представників Київського лікарського відділення, старших лікарів губернської земської та всіх міських лікарень м. Києва, міських лікарів, делегатів від військово-медичного, залізничного відомств. Протоколи та доповіді цієї наради були видані губернською управою окремою книгою. Вся організаційна, керівна та виконавча роль по проведенню наради лежала на лікарсько-санітарному бюро при Київській губернській управі у справах земського господарства [211, с. 9].

У Волинській губернії питання про створення лікарсько-санітарної наради та бюро піднімалося із 1906 р., однак його вирішення затягнулося на декілька років. Губернський комітет у засіданні 10 жовтня 1906 р., вислухавши доповідь Волинського губернського лікарського інспектора, постановив передати справу на попередній розгляд повітових управ. Наступного року в осінню сесію 1907 р. комітету був представлений проект утворення наради та бюро, однак затверджений він не був. Восени 1908 р. питання знову було підняте. Ковельська повітова управа спільно з лікарсько-санітарною нарадою подала губернському комітету клопотання про створення губернського лікарсько-санітарного бюро [150, с. 74-75].

При Волинській губернській управі функціонував ветеринарний відділ, яким завідував старший губернській ветеринарний лікар А. А. Качановський. До кола обов'язків завідуючого входила як адміністративна частина, так і керівна в боротьбі із заразними хворобами тварин, ним же давалися висновки управі по всім спеціальним питанням ветеринарії [198, с. 4-5].

Також при Волинській губернській управі в справах земського господарства працював страховий відділ. Спочатку він нараховував два діловодства, а згідно постанови губернського комітету від 21 лютого 1908 р., було створено ще одне. Загальнооблікове діловодство вело справи по: обліку будівель, що страхуються по обов'язковому страхуванню, отриманню страхових платежів, протипожежній частині та інші. Друге – “пожежне” – завідувало виключно реєстрацією пожеж та видачею пожежної винагороди як по обов'язковому, так і по добровільному страхуванню, та, відповідно, вело всю необхідну переписку із цих питань. Третє діловодство відповідало за добровільне страхування нерухомого, а з 1 червня 1908 р. і рухомого майна. До 1 березня 1908 р. всю роботу страхового відділу при Волинській губернській управі виконувало 18 постійних осіб та 2 тимчасових. Із 1 березня 1908 р. – 25 осіб, з яких 3 діловоди та 5 їх помічників. Протягом 1908 р. надійшло більше 12 тис. вхідних та майже 15 тис. вихідних паперів [200, с. 17-18]. В середині 1909 р. при страховому відділі Волинської губернської управи створено спочатку як тимчасовий для вироблення норм та тарифів по обов'язковому страхуванню, а потім як постійний страховий статистичний відділ. Цим відділомтакож виконувалися термінові роботи по зведенню даних про землеволодіння Волинської губернії як матеріал до законопроекту про виборне земство в 6 західних губерніях. Наприкінці 1909 р. при Волинській губернській управі було створено дорадчий орган – Страхове бюро та асигновані кошти на утримання помічника страхового інспектора [212, с. 2-3].

Повітова управа у справах земського господарства мала більший, порівняно із губернською, кількісний склад. Очолював її повітовий предводитель дворянства. Також до неї входили повітовий ісправник, один із податкових інспекторів повіту (за призначенням керуючого казенною палатою), двоє із трьох земських гласних від

повіту, які призначалися губернським комітетом, до складу якого входили, та одного-двох обов'язкових членів, що призначалися губернатором за поданням губернської управи (до обов'язкових членів висувалися ті ж вимоги, що й до членів губернської управи, однак вони могли не володіти правами державної служби) [138, с. 13].

Однак часто всю роботу повітової управи виконували обов'язкові члени, бо інші – чиновники – були зайняті виконанням своїх прямих обов'язків. Так Волинська губернська управа у справах земського господарства, надаючи губернському комітету відзиви повітів по одному із питань дорожньої частини, зазначала, що у Дубенському повіті справу вирішував лише один обов'язковий член управи [23, арк. 44 зв].

На повітові управи в справах земського господарства покладалося, під наглядом губернської, завідування на місцях поточними справами по всіх чи деяких галузях управління земським господарством, підготовка справ до слухання у повітовому комітеті та виконання окремих доручень губернської управи [138, с. 26].

Згідно з Положенням від 2 квітня 1903 р. найближче визначення кола обов'язків повітових управ та розмежування їх від обов'язків губернських управ покладалося на губернські комітети. Відповідно, на засіданнях перших річних зібрань комітетів Південно-Західного краю 1904 р. розглядалося питання про надання повітовим управам відповідних інструкцій. При цьому дещо нетрадиційним шляхом пішов Волинський губернський комітет, із самого початку оголосивши, що в межах закону надає повітам повну самостійність. Про такий крок схвально відгукнулася ліберальна громадськість, зокрема, Іван Рева на сторінках “Київської газети” [27, арк. 90]. У 1906 р. Волинським губернським комітетом було видано спеціальну Інструкцію, в якій закріплювалися широкі повноваження повітових органів земського управління губернії. Однак саме такий підхід через чотири роки функціонування земських установ на Волині зазнав ніщівної критики. Децентралізаторську політику Волинського земства вважали однією з головних причин його невдач у різних галузях місцевого господарства як власна бюджетно-

ревізійна комісія, обрана п'ятим річним зібранням губернського комітету, так і генерал-губернаторська ревізія [36, арк. 20].

Зауважимо, що голова, члени та секретар губернської управи у справах земського господарства, а також обов'язкові члени повітових перебували на державній службі та користувалися відповідними окладами, службовими, пенсійними правами й пільгами [138, с. 13].

Міста Правобережної України входили до складу території, на якій утворювалися й діяли земські управління 1904-1911 рр. Самоврядування в містах Південно-Західного краю Російської імперії було запроваджено у 1876-1883 рр. згідно з Положенням 1870 р. (крім м. Київ – 1871 р.) та в подальшому реформовано згідно закону 1892 р. Причому міське громадське управління функціонувало тут як у повному, так і в спрощеному вигляді [507, с. 10].

Міське самоврядування було представлене у розпорядчих органах спрощеного земства таким чином. До складу губернського та повітового комітетів у справах земського господарства входили, відповідно, голова губернського чи повітового міста (або міський староста). Також із міського населення могли бути призначені земські гласні, які брали участь в роботі повітової управи у справах земського господарства та повітового й губернського комітетів. Однак це відбувалося нечасто [138, с. 5, 10-12].

Особливо гостро стояло питання про статус м. Києва. Відразу після створення органів спрощеного земства Київська міська дума обрала спеціальну комісію з гласних для з'ясування нового положення Києва у зв'язку із реформою управління земським господарством Південно-Західного краю. Комісія зробила висновок про несправедливість положення Києва у складі управління земським господарством. При цьому незадовільним вважалося навіть становище Санкт-Петербурга, Москви та Одеси, які були виділені законом в особливі земські одиниці та прирівняні до повітового земства у підпорядкування губернського. Відповідно, Комісія прийшла до висновку, що Київ повинен бути прирівняний у правах до губернського земства з віднесенням на Київське міське громадське управління обов'язків органів земського господарства та передачею відповідних податків і зборів. Для вирішення спільних із

земством чи іншими містами завдань розвитку місцевого господарства необхідно надати законодавчий дозвіл вступати з ними у домовленість, утворюючи щоразу для цього особливі Комітети [33, арк. 39, 40]. Київська міська дума, врахувавши висновки Комісії, в зібранні 16-23 вересня 1904 р. прийняла рішення про необхідність звернення до вищих органів влади з проханням виділити місто Київ зі складу управління земським господарством Київської губернії в самостійну територіальну позаземську одиницю. Відповідне клопотання було направлено міським головою Київському губернатору лише в травні 1905 р., яке той, в свою чергу, передав наступного місяця генерал-губернатору [33, арк. 1-3]. Генерал-губернатор Клейгельс, направляючи питання на розгляд Міністра внутрішніх справ, висловив власні міркування. Начальник краю вважав правильним прирівняти Київ до повітового земства. Однак, враховуючи, що, згідно Положення 1903 року, повітові земства не були виділені в окрему самостійну одиницю, Клейгельс рекомендував із вирішенням питання про статус міста Києва зачекати до поширення на Південно-Західний край виборного земства [33, арк. 41].

Згодом Київське міське громадське управління, бачачи, що Міністерство внутрішніх справ не поспішає із вирішенням питання, дещо пом'якшило свою позицію. Так міська дума в засіданні 26-30 жовтня 1906 р. уповноважила київського голову І. М. Дьякова, який на той час знаходився у Санкт-Петербурзі, подати уряду клопотання про виділення Києва, в разі введення у губернії земського положення 1890 р., в окрему повітову земську одиницю, доки не буде задоволено попередня прохання про виокремлення міста в позаземську [33, арк. 43]. Однак невдовзі Київська міська дума знову повернулася до своїх першопочаткових вимог. Це сталося у зв'язку з розглядом на вищому урядовому рівні Радою у справах місцевого господарства питання взаємовідносин земств та міст, для чого Міністерство внутрішніх справ звернулося в січні 1909 року за статистичними даними до земських та міських органів. По місту Києву збір даних був покладений на гласного думи М. Т. Волинського та чергову спеціальну Комісію з потреб міста. Вже наступного місяця Головне управління у справах місцевого господарства при Міністерстві внутрішніх справ отримало затвержені Київською міською думою три

доповіді. Перші дві підготував згаданий М. Т. Волинський і стосувалися вони зростання земських зборів із міського майна та їх нерівномірності. Третю доповідь склав інший гласний думи Н. Ф. Страдомський, виклавши в ній основні засади та умови виділення Києва в самостійну позаземську одиницю [33, арк. 44]. Одночасно Київський міський голова, повторивши звернення 1904 року, передав через губернатора у вищі органи влади аналогічне клопотання. Однак у відзиві Головного управління у справах місцевого господарства від 15 березня 1909 року зазначалося, що окремо питання щодо статусу Києва вирішуватися не буде, адже на вищому урядовому рівні йшло обговорення, з метою законодавчого закріплення у загальноімперському масштабі, взаємовідносин земств та міст [33, арк. 47].

Отже, те, що земську реформу 1864 р. не було поширено на Правобережну Україну, пояснюється небажанням влади підпорядковувати місцеве господарське життя виключно польському впливу, а також занепокоєнням уряду можливістю перетворення органів місцевого самоврядування на зняряддя політичної боротьби. Разом із тим потреби соціально-економічного розвитку краю вимагали реформування тут системи місцевого управління. На початок ХХ ст. компроміс було знайдено шляхом введення так званого “спрощеного” земства. Специфікою земських установ, що діяли на Правобережній Україні у 1904-1911 рр. згідно з Положенням про управління земським господарством від 2 квітня 1903 р., була призначуваність їх складу та зосередження владних повноважень у губернських органах. Аналіз змісту норм законоположень дозволяє зробити висновок, що правовідносини земських управлінь Правобережної України 1904-1911 рр. із губернаторською адміністрацією та вищими органами влади мали характер підпорядкування. Водночас для призначуваних земських гласних закон не вимагав ні певного майнового цензу, ні становості. Із розширенням діяльності земського управління при комітетах та управах Київської, Волинської та Подільської губерній створювалися спеціальні відділи, наради та бюро (шкільні, медично-санітарні, ветеринарні, страхові тощо), до складу яких залучалися представники господарських товариств, селян та місцевої інтелігенції.

2.2. Адміністративне та державне становище земського самоврядування

Закономірно, що місцеве управління, створене на основі закону 2 квітня 1903 р., не задовольняло вимоги соціально-економічного і політичного розвитку Південно-Західного краю та, відповідно, не знімало питання поширення на Київську, Волинську та Подільську губернії виборного земства.

В указі імператора від 12 грудня 1904 р. піднімалося питання про вироблення нового земського положення, а міністру внутрішніх справ доручалося подати до Державної Ради міркування про можливість його поширення на 9 західних губерній. Державна Рада в загальному зібранні висловила побажання, щоб виконання цього доручення було прискорено, а сама реформа спрямована на надання земським органам широкої самостійності в питаннях місцевого господарства. Можливість поширення земського самоврядування на західні губернії була підтверджена положенням Комітету міністрів, затвердженим імператором 4 лютого 1905 р. Однак подальші революційні події віддалили здійснення указу імператора та відобразилися на першопочатковому задумі нової земської реформи [186, с. 2].

На вищому урядовому рівні питання про поширення земського самоврядування на західні губернії Росії почало активно дебатуватися у зв'язку з програмою реформ П. Столипіна, який у 1906 р. очолив російський уряд. Аграрні перетворення в його планах пов'язувалися з поліпшенням місцевого управління і подальшим вдосконаленням місцевого самоврядування. Діяльність земств отримала нове економічне навантаження: вони стали провідниками аграрної політики влади на селі.

П. Столипін стояв на позиціях співпраці з польським населенням краю у питаннях розбудови місцевого господарства [226, с. 282]. Однак зрозуміло, що всі намагання голови уряду були спрямовані на зміцнення російського імперіалізму, а тому польським землевласникам не могли бути надані провідні позиції у місцевому управлінні.

З одного боку, земське законодавство – як чинне на початку ХХ ст. законоположення 1890 р., так і попереднє 1864 р. – не передбачало будь-яких

обмежень виборців за етнічною ознакою. З іншого, з метою забезпечення імперських інтересів, необхідно було унеможливити переважання в майбутньому земстві малочисельної групи заможних польських магнатів та католицького елемента загалом [21, арк. 185-187].

Спочатку в проекті 1906 р. це планувалося зробити шляхом зміни в законоположенні 1890 р. кількості гласних від різних станів, яка б визначалася пропорційно “в залежності від кількості населення в повіті, його віросповідання, національного складу, кількості в повіті землевласників росіян і поляків та розподілу площі землі між ними”. Приміром, якщо в повіті кількість поміщиків-поляків, які володіють повним земельним цензом, значно перевищує число повноцензовиків-росіян, потрібно зменшити кількість гласних від I виборчого зібрання, відповідно, збільшивши від II [21, арк. 187-188].

Згодом уряд, очолюваний П. Столипіним, став на позиції внесення у законоположення про земства Західного краю етнічних обмежень щодо представників польського населення регіону – впровадження, по суті, етнічних курій на виборах до земств Правобережної України. Чимале значення в законопроекті було надано майновому цензу, зниження якого вело до вирішення двох завдань: по-перше, за рахунок заможних селян забезпечувалася перевага у земствах дрібних землевласників непольської національності; по-друге, цей крок, в руслі Столипінської аграрної реформи на селі, робив активною дійовою особою господарського життя краю заможного селянина [440, с. 130].

Згідно планів П. Столипіна, майбутні земські збори в краї мали також стати “виборчими колегіями” членів Державної ради, “важливою ланкою народного представництва в державі”. Невідкладності справи надавало те, що склад Державної Ради поповнився виборними членами від губернських земств. Як відомо, у західних губерніях, за відсутності виборного земства, члени Державної Ради обиралися особами з певним майновим цензом, тобто лише відносно великими землевласниками. В результаті по всіх 9 губерніях пройшли поляки [16, арк. 146-147].

Урядові пропозиції були підтримані на місцях представниками державної влади та російськими землевласниками. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов наголошував, що земській реформі в краї необхідно надати “змісту охорони ідеї російської народності й державності” [465, с. 348]. З’їзд представників російського населення 9-ти західних губерній, що проходив у Києві на початку жовтня 1909 р., схвалив урядовий законопроект як такий, що відповідає державним завданням забезпечення національних російських інтересів в краї та місцевим умовам більшості повітів [15, арк. 6-7].

Протягом 1910 – на початку 1911 р. проект розглядався в комісіях Думи і Державної ради, де викликав гостру дискусію. Представники польського населення виступили проти національних курій як таких, що обмежують права значної частини населення [358, с. 213]. Після схвалення Думою проект відхилила Державна Рада. Як зауважив В. Дякін, головною причиною цього був надто низький майновий ценз, який міг призвести до надмірної демократизації земств [358, с. 220]. В результаті урядової кризи законопроект був прийнятий у надзвичайний спосіб шляхом застосування 87 статті законів Росії. Думу на три дні було розпущено, а законопроект у думській редакції підписав цар. 14 березня 1911 р. набув сили Указ імператора про поширення чинного земського положення на шість західних губерній Росії, у тому числі – правобережні українські: Київську, Волинську, Подільську.

Отож, згідно з Положенням про губернські та повітові земські установи від 12 червня 1890 р. процедура земських виборів в повітах проходила на двох виборчих зібраннях, що формувалися на основі станово-куріального представництва. В одному з них брали участь спадкові та особисті дворяни під головуванням повітового предводителя дворянства, в другому – всі інші виборці, які мали на це право згідно з Положенням (в тому числі представники торговельних та промислових підприємств, навчальних та благодійних закладів). Друге зібрання очолював міський голова. Дрібні власники мали право обирати уповноважених на попередніх з’їздах, які теж поділялися на дворянські та недворянські [368, с. 254].

Указ від 14 березня 1911 р. суттєво змінив для правобережних українських губерній земську виборчу систему.

В повіті кожні три роки скликалися земські виборчі зібрання та виборчі волосні сходи для обрання повітових земських гласних, а також попередні земські виборчі з'їзди дрібних власників для обрання уповноважених до земських виборчих зібрань.

Для особистої участі у виборчому зібранні або з'їзді необхідно було відповідати таким вимогам: мати російське підданство; вік не молодший 25 років; бути особою чоловічої статі; володіти в межах повіту терміном більше року певною власністю; мати достойну репутацію (статті 16, 24, 27) [220, с. 10, 14, 16]. Замість повнолітніх виборців, які не досягли 25-річного віку, в земських виборах брали участь особи за довіреністю, а замість малолітніх та неповнолітніх – їх опікуни. Жінки на участь у виборчих зібраннях та з'їздах могли уповноважити своїх батьків, чоловіків, синів, зятів, онуків, рідних братів чи племінників (ст. 18) [220, с. 12]. Благодійні, наукові та навчальні установи, торговельні та промислові товариства і компанії брали участь у виборах через своїх представників (ст. 16, 22) [220, с. 10, 13]. Тобто, на земських виборах можна було мати не більше двох голосів – за особистим правом та за представництвом, довіреністю чи уповноваженням.

До виборів не допускалися засуджені та ув'язнені, відсторонені згідно судової постанови від служби, особи, які перебували під судом чи слідством, а також під наглядом поліції (тим, хто знаходився під негласним наглядом поліції, участь у виборах дозволялася), недієздатні та позбавлені духовного сану (ст. 27) [220, с. 16]. Євреї до участі у земських виборчих зібраннях та з'їздах не допускалися [220, с. 11]. Ст. 26 забороняла участь у земських виборах таким посадовим особам: губернатору, віце-губернатору, керуючому казенною палатою, місцевим чином прокурорського нагляду, поліцейським чином губернії [220, с. 15]. Положення 1890 р. відносило сюди також священнослужителів та церковнослужителів християнських віросповідань, однак Указ від 14 березня 1911 р. дозволив їм брати участь у виборах на однакових з іншими виборцями підставах [220, с. 15].

Списки виборців, розподілені по відділенням земських виборчих зібрань та з'їздів, друкувалися за 4 місяці до виборів у “Губернських відомостях”. Протягом одного місяця з дня оголошення списків, заяви про їх виправлення надсилалися до повітової земської управи. Виправлені списки подавалися на розгляд губернатору. Також начальнику краю надсилалися скарги від осіб, незадоволених рішенням управи, які той, в свою чергу, передавав на розгляд губернського по земським і міським справам присутствія. Остаточний варіант списків виборців оприлюднювався за місяць до виборів (ст. 34-37) [220, с. 21-22].

Згідно з указом від 14 березня 1911 р. в усіх повітах Правобережної України утворювалося по одному земському виборчому зібранню. При цьому зібрання розділялося на два відділення, кожне з яких могло обрати фіксоване число повітових земських гласних. В обох відділеннях виборчого зібрання головував повітовий предводитель дворянства. До перших відділень земських виборчих зібрань входили особи, які мали право брати участь у земських виборах, за винятком осіб польського походження, та, відповідно, до другого – особи польського походження. Установи, товариства та компанії брали участь у відділенні виборчого зібрання відповідно до національності їх представника (ст. 28) [220, с. 17-18]. У додатку до ст. 3 другого розділу Указу від 14 березня 1911 р. визначалося, що загальна кількість повітових земських гласних в Правобережній Україні становила 834 особи, з них першим відділенням обиралося 663, а другим – 171 особа [220, с. 97-100].

Особи та установи й товариства для участі у земських виборчих зібраннях, як уже зазначалося, повинні були володіти в повіті щонайменше протягом останнього року певною кількістю землі чи іншим нерухомим майном, оподаткованими земськими зборами (в тому числі в межах міста). У всіх повітах Подільської губернії норма землі становила 75 дес., у Волинській та Київській – коливалася від 50 до 150 дес. (виняток становив Овруцький повіт Волинської губернії з 250 дес.) [220, с. 120-121]. Для порівняння, в інших українських губерніях (Бессарабській, Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській) потрібно було бути власником 100-425 дес. землі [220, с. 100-118]. Тобто, Указом 1911 р. земельний ценз для участі в земських виборах на

Правобережній Україні було суттєво знижено. Цінність нерухомого майна була зменшена вдвічі: із 15 до 7,5 тис. рублів (ст. 16) [220, с. 10-11].

В кожному повіті Київської, Волинської та Подільської губерній в місці скликання земських виборчих зібрань проводилися по два виборчі з'їзди дрібних власників, що обирали своїх уповноважених на зібрання в кількості повних цензів, які давала загальна сума їх земель чи майна. В першому з'їзді брали участь особи, які володіли обкладеною збором на земські повинності землею в кількості не менше 1/5 частини числа десятин, визначених для кожного повіту в розкладі, або іншим нерухомим майном, оціненим для отримання земського збору не нижче 1,5 тис. рублів. Для участі у другому з'їзді потрібно було володіти не менше 1/10 земельної норми чи майном, оціненим не нижче 750 рублів. При цьому кожен виборчий з'їзд розділявся на два відділення: до першого входили виборці непольського походження, а до другого – поляки (ст. 31) [220, с. 19-20]. Указ 1911 р. дозволив жінкам брати участь у земських виборчих з'їздах через уповноваження особи чоловічої статі з кола своїх родичів (ст. 24) [с. 14]. Для порівняння, Положення 1890 р. до дрібних власників відносило осіб, які володіли 1/10 земельної норми або ж майном на 1,5 тис рублів (ст. 24) [220, с. 14].

Вибори розпочиналися з обрання уповноважених на виборчих з'їздах. Виборчі зібрання та з'їзди тривають не більше двох днів [220, с. 22-23]. Ст. 15 Указу 14 березня 1911 р. дозволяла розпочинати вибори, якщо на зібрання прибуло виборців більше, ніж 2/3 кількості гласних, яких необхідно обрати, але не менше, ніж троє осіб. У випадку прибуття меншої кількості виборців, всі члени виборчого зібрання визнаються гласними. При цьому, якщо необхідно обрати лише одного гласного, а прибуло двоє виборців, зарахування відбувається шляхом жеребкування [220, с. 24]. Якщо обрано менше 2/3 необхідної кількості гласних, губернатор призначає додаткові вибори. В них на Правобережній Україні могли балотуватися і особи, які на попередніх виборах не отримали більшості [220, с. 26-27]. Коли і після цього не набиралося 2/3 необхідного числа гласних, міністр внутрішніх справ міг продовжити ще на три роки повноваження обраних на попереднє триріччя для відділень зібрань та з'їздів, від яких не вистачало гласних (ст. 53) [220, с. 29].

Спочатку, згідно з Положенням 1890 р., гласні-селяни призначалися губернатором з одного-двох кандидатів, обраних волосними сходами. Згодом Указом Миколи II від 5 жовтня 1906 р. порядок виборів гласних від селян було змінено (ст. 51). Селянам, по-перше, надавалося право участі у других виборчих з'їздах і зібраннях, незалежно від їх участі в обранні гласних від сільських громад відповідного повіту. По-друге, відмінялося правило затвердження губернатором гласних-селян. Тепер кандидати самі повинні були обирати зі свого складу необхідну кількість гласних та визначати черговість вступу їх на посади. У виборах на сільському сході могли брати участь усі селяни, які входили до громади. Вони обирали виборців на волосні сходи: по одному від 10 дворів. Обрані волосними сходами кандидати в гласні скликалися повітовим предводителем дворянства на спеціальний з'їзд, на якому вони обирали свого голову. Вибори гласних-селян регулювалися загальними правилами про вибори гласних до земських виборчих зібрань [220, с. 27; 368, с. 255]. Для Київської, Волинської та Подільської губерній Указом від 14 березня 1911 р. визначалося, що кожні волосні сходи обирають від сільських громад по двоє кандидатів в гласні [220, с. 28]. Загалом, згідно з урядовим розкладом, сільські громади Правобережної України обирали 397 повітових земських гласних [220, с. 97-100].

Після закінчення виборів та закриття зібрань і з'їздів, список обраних гласних через повітову земську управу передавався губернатору. Якщо начальник краю вбачав порушення законного порядку процесу виборів, то питання, разом зі скаргами окремих осіб, передавалися на розгляд Губернського у земських та міських справах присутствія, яке могло визнати вибори недійсними та призначити нові, або вирішити замінити окремих неправильно гласних кандидатами до них [220, с. 25-26].

Намагаючись максимально обмежити вплив поляків на діяльність майбутніх земств краю, уряд окремо визначив у документі, що не менше половини членів управи повинні бути російської національності. Такі ж вимоги законопроект висував і до найманих земських службовців (лікарі, вчителі, агрономи тощо). В училищних радах представляти земство могли тільки гласні російської національності.

Спеціальна стаття розширювала права місцевого православного духовенства [173, с. 7-10].

Влада передбачала розгортання під час передвиборчої кампанії боротьби на ґрунті головним чином політичних та національних поглядів. Тому вже у квітні 1911 р. помічники губернських жандармських управлінь у повітах отримали вказівку “об’єктивно і різнобічно вивчити місцеві умови з політичної та національної сторін”. Встановивши таємне спостереження за ходом передвиборчої агітації, особливу увагу необхідно було звертати на “прагнення різних національностей у відокремленні від російського елемента”, зокрема, намагання обрати осіб виключно своєї національності [64, арк. 3-4].

Попри заходи влади законодавчого та практичного характеру, конфлікти на ґрунті “національних інтересів” все ж мали місце у процесі становлення та діяльності виборних земських органів. Зокрема, на Волині, де представників російського земле власництва було небагато та й ті у більшості випадків жили поза межами губернії, склалися сприятливі обставини для верховенства на перших земських виборах 1911 р. польських поміщиків [1, арк. 3]. Губернатор М. Мельников зазначав, що згадані вибори позначилися “боротьбою за гегемонію поляків у земстві”, і це, на його думку, значною мірою було досягнуто. Передусім завдяки тому, що бік поляків прийняли деякі представники середнього прошарку російського дворянства, які знаходилися в матеріальній залежності від польських землевласників та євреїв-кредиторів [17, арк. 9].

Генерал-губернатор оцінив ситуацію більш виважено. Восени 1912 р. у своєму звіті Ф. Трепов, аналізуючи півторарічну діяльність виборного земства, підкреслював, що яскраво вираженої боротьби та ворожнечі між росіянами та поляками, яку обіцяло багато противників поширення земської реформи на Південно-західний край, в межах Київської і Подільської губерній не спостерігається. Що ж до Волинської губернії, то недостатність на місцях російських поміщиків зумовило утворення особливої “земської партії”, до складу якої увійшли поляки та солідарні з ними російські поміщики [1, арк. 30].

Перші земські вибори у Волинській губернії привернули увагу не лише владних структур, а й викликали значну полеміку у пресі. Зокрема, “національне питання” у земстві було центральним для “Почаївського листка” та “Життя Волині”, які пропагували ідеї місцевих осередків Союзу руських людей та виступали за “істинно російське народне земство” [281, с. 3; 252, с.1].

На початку ХХ ст. близько 50 % селянських господарств України мали земельні володіння в 5 десятин. Дослідники Б. Заброварний та О. Михайлюк наводять дані, які свідчать, що в губерніях Правобережної України, зокрема, на Волині, питома вага таких господарств була більшою і становила близько 58 % [364, с. 32]. Можна вважати, що за земською реформою 1911 р. принаймі половина селянського населення Правобережної України отримала можливість брати участь у виборах до земств та впливати на їх діяльність. Такі міркування дозволили сучасній дослідниці І. Верховцевій зробити висновок, що склад губернських і повітових земств, які постали в результаті перших земських виборів на українському Правобережжі мав яскраво виражений буржуазний характер. Питома вага земських гласних належала до середнього класу і представляла інтереси місцевої буржуазії та заможних селян. Близько половини обраних гласних були селянами. Вперше ця категорія місцевого населення безпосередньо залучалася до управління господарською розбудовою свого регіону [484, с. 11-12]. Не менше значення має і те, що в результаті виборів значну кількість місць посіли, так звані, гласні-дрібноцензовики, більшість з яких, за твердженням В. Садовського, була української національності [440, с. 119].

Дослідники зазначають, що політична полеміка у південно-західних земствах поступилася складним завданням їх практичної діяльності. На зміну “партійності” за національними ознаками прийшло об’єднання навколо потреб соціально-економічного та культурно-просвітницького розвитку краю, в піднесенні яких земствам Правобережної України вдалося досягти значних успіхів [456, с. 175].

Наступні вибори до земських установ Правобережної України відбулися у 1914 р. За свідченням В. Трутовського, вони були подібними до виборів 1911 р. Марними виявилися зусилля адміністрації та російських націоналістів зробити

земства краю інструментом політичного впливу на населення: перевагу було надано діловим якостям гласних, більшість з яких вже проявили себе у земській роботі [456, с. 177]. У 1914 р., як і в 1911 р., у Правобережній Україні, постали земства, в складі яких переважали представники міської та сільської буржуазії [484, с. 16].

Обрані повітові та губернські земські гласні свої обов'язки здійснювали безкоштовно, а, приступаючи до їх виконання, складали присягу встановленої форми (ст. 55) [220, с. 30]. Для гласних, які не з'являлися на засідання без поважних причин (закон такими визнавав хворобу, смерть родичів, зайнятість на державній службі, відсутність зв'язку), зібрання могло призначити стягнення [220, с. 34].

Крім гласних, в губернських земських зібраннях, згідно з доповненнями 1906 р. до Положення 1890 р., також брали участь: повітові предводителі дворянства, голови повітових земських управ, місцеві начальники управлінь землеробства та державного майна, а також керуючі удільними округами, депутати від духовного відомства за призначенням єпархіального начальства, при потребі – представник головного управління земле влаштування та землеробства, за запрошенням голови зібрання – інспектори сільського господарства з правом дорадчого голосу [220, с. 30-31]. Указ 14 березня 1911 р. ввів до складу губернських земських зібрань Правобережної України керуючих відділеннями селянського поземельного банку, а до Київського губернського земського зібрання – міського голову м. Києва [220, с. 32]. Місцеві представники згаданих державних відомств, а також міські голови включалися і до повітових земських зібрань [220, с. 32-33]. Головували на губернських та повітових земських зібраннях предводителі дворянства [220, с. 30].

На засідання за згодою голів могли запрошуватися для надання пояснень особи, які не належали до складу земських зібрань, але були обізнаними в питаннях, що розглядалися [220, с. 41].

Земським зібранням належала загальна розпорядча влада та нагляд за виконавчими органами [220, с. 34]. Губернські земські зібрання в межах губерній та повітові в межах повітів: 1) обирали на посади та визначали розміри заробітної плати; 2) визначали порядок дій земських виконавчих органів та надавали

спеціальні інструкції; 3) розглядали земські кошториси та розкладки грошових та натуральних повинностей; 4) визначали розміри встановлених діючими законами земських зборів; 5) займалися перекладенням натуральних земських повинностей у грошові; 6) визначали правила по завідуванню капіталами та іншим земським майном і закладами; 7) купували та продавали земське майно; 8) утворювали особливі капітали на різні земські потреби (в 1906 р. завідування продовольчою справою було передано до селянських установ) та дозволяли короткочасні кредити з них; 9) приймали рішення про переведення губернських та повітових земських доріг в сільські та навпаки, а також зміна напрямку земських доріг; 10) встановлювали зборів з осіб, які користувалися земськими дорогами чи приватними переправами; 11) влаштовували виставки місцевих виробів; 12) перевіряли дії та звіти земських управ, розглядали скарги на управи та земських службовців; 13) домовлялися з урядом про прийняття на рахунок земства утримання шосейних доріг; 14) надавали висновки із питань, запропонованих їх обговоренню урядом чи губернатором (ст. 62). Зібрання могли покладати попередній розгляд питань на особливі комісії з гласних. [220, с. 34-36, 40].

Чергові земські зібрання скликалися раз в рік: губернські – не пізніше 1 грудня, повітові – 1 жовтня. З дозволу міністра внутрішніх справ терміни могли бути продовжені, але за умови, щоб відкриття губернського зібрання відбулося не пізніше 1 лютого наступного року. Губернські земські зібрання проходили протягом 20 днів, повітові – 10. Однак при потребі за дозволом губернатора тривалість зібрань могла бути продовжена [220, с. 39].

Також відбувалися надзвичайні земські зібрання. Дозвіл на їх проведення надавав губернатор після представлення йому точного переліку питань, що обговорюватимуться [220, с. 40].

Законним склад зібрання вважався тоді, коли на нього прибуло не менше половини визначеної в розкладі кількості гласних. Надзвичайні земські зібрання, скликання яких зумовлювалося народними незгодами та воєнними обставинами, визнавалися дійсними за будь-якої кількості гласних [220, с. 41].

Всі постанови земських зібрань заносилися в журнали, які підписувалися головою і присутніми членами та скріплювалися секретарем. Копії надавалися губернатору [220, с. 42-43].

Згідно зі ст. 57 Правил про порядок введення в дію Положення про губернські та повітові земські установи, затверджених Міністром внутрішніх справ 30 березня 1911 року, новоутворені київська, волинська та подільська губернські земські управи приступали до прийняття справ, майна та капіталів від губернської управи у справах земського господарства негайно після відкриття своєї роботи. При цьому, доки в установленому порядку не буде розподілено земське господарство між губернським та повітовим земствами, губернська земська управа повинна прийняти в своє відання всі справи, які на той час виявляться зосередженими в руках губернської управи у справах земського господарства. Про прийняття справ, майна та капіталів голови управ доносять губернатору, а губернська земська управа подає доповідь зібранню [152, с. 3-4].

Приміром, на Волині губернське земське зібрання постановою від 8 серпня 1911 р. затвердило відомість майна та капіталів, що перейшли у відання губернського земства, а також призначило комісію для їх прийняття у складі губернських гласних [152, с. 3-4]. Волинська губернська земська управа розпочала свою діяльність 10 вересня 1911 року після затвердження голови – В. Є. Дверницького та членів – І. І. Добровольського та І. А. Горлова. Справи по передачі майна та капіталів було розпочату, спільно із членами комісії із гласних, вже 12 серпня. Передання земських капіталів та нерухомого майна здійснювалося поступово зі складанням відповідних актів та описів. Справи та майно, що підлягають переданню у майбутньому повітовим земствам, з метою прискорення та полегшення справи, були залишені на відповідальність губернської земської управи без формального прийому. 25 жовтня 1911 року було прийнято справи, книги та майно канцелярії управи, а 22 листопада – губернська лікарня, сирітський будинок, фельдшерська школа, Радзивілівська лікарня, дамби та земельні ділянки м. Житомира [152, с. 4].

Постанова волинського губернського земського зібрання про розподіл шляхів, дорожніх та громадських споруд, штрафного капіталу на губернські та повітові була затверджена Волинським губернатором 25 серпня, а розподіл капіталів та майна громадської опіки – міністром внутрішніх справ 19 жовтня 1911 року. Відповідно, повітовим земським управам майно передавалося, за участю спеціальних комісій повітових земських зібрань, від 20 вересня до 15 листопада 1911 року [152, с. 4-5].

Волинська губернська земська управа подала на затвердження першого чергового зібрання губернського земського комітету свою постанову про розподіл обов'язків між головою та членами губернської управи, складання правил відносно внутрішнього розпорядку управи та із вказівкою кола справ, що підлягають її колегіальному обговоренню [152, с. 20-22].

Склад губернської земської управи було визначено на першому надзвичайному губернському земському зібранні серпневої сесії: голова та троє членів. Однак один із членів П. П. Москальов відмовився від посади. Тому все коло обов'язків було тимчасово розподілено між наявним складом управи. Так, на голову В. Є. Двірницького, крім визначеного законоположенням загального нагляду за правильним веденням справ, призначення, звільнення та визначення заробітної плати службовцям канцелярії, було покладено завідування економічним відділом, бухгалтерією та народною освітою. На членів управи: І. І. Добровольського – відділами дорожно-будівельним, повинностей, лікарським та ветеринарної статистики, губернською земською лікарнею, богадільнею, фельдшерською школою та сирітським будинком, І. О. Горлова – завідування відділом взаємного земського страхування. Щодо визначення кола справ, які підлягали колегіальному обговоренню управи, було вирішено залишити розподіл, вироблений семирічним управи у справах земського господарства із внесенням доповнень, зумовлених розширенням компетенції управи згідно Положення 1890 року [152, с. 20].

В період триріччя 1911-1913 рр. у Волинському земстві діяло 7 комісій для попереднього розгляду справ, що підлягали веденню губернського земського зібрання: бюджетно-ревізійна, шляхова, медична, сільськогосподарська, училищна, загальна та страхова. Волинська губернська земська управа, підтримуючи

клопотання Житомирської повітової, запропонувала першому черговому зібранню губернського комітету поповнити склад комісій представниками кожного із повітів з числа членів повітових губернських зібрань [152, с. 28].

Кадрова політика в органах земського самоврядування Київщини, Волині та Поділля характеризувалася постійними намаганнями зібрань покращити матеріальне становище земських службовців та їх соціальне забезпечення. Так, Волинська губернська земська управа подала на розгляд першого чергового зібрання губернського земського зібрання проект пенсійної каси Волинського земства, попередньо розглянутий 12 повітовими зібраннями, 8 з яких виступили за створення каси. Згідно проекту уставу, каса засновувалася для видачі пенсії та одноразової допомоги її членам та їх сім'ям. Обов'язковими учасниками каси вважалися всі особи, що перебували на постійній платній службі в земських установах Волинської губернії, в тому числі на виборних посадах. Передбачалася і можливість добровільної участі у касі. Обов'язкові відрахування у капітал каси становили: першопочатковий внесок – 6% від річної заробітної плати із можливістю розстрочки на 12 місяців, щомісячний – 6% місячного утримання, від отриманих грошових винагород – 10% тощо. Також певні суми вносилися Волинським земством для підтримки капіталів каси, а також на виплати тим, хто вже тривалий час перебуває на службі. Із коштів каси учасникам призначалися пенсії – звичайні (надавалися після 15 років служби) та посилені (після 5 років для осіб, які втратили працездатність) та одноразова допомога. Пенсії видавалися відповідно до накопиченої суми внесків та відсотків, а також додаткових нарахувань за вислугу років. Передбачалися також пенсії вдовам та сиротам членів каси [152, с. 30-63].

Якщо виборчу систему, із поширенням на Правобережну Україну Положення 1890 р., було суттєво змінено, то політико-правовий статус земських органів, порівняно із загальноімперським становищем земств, змін не зазнали. Однак становище Київської, Волинської та Подільської губерній вирізнялося тим, що вони отримували земське самоврядування, яке вже пройшло значний попередній шлях розвитку.

По-перше, за час, який минув після реформи 1864 року, окреслилося місце земств у державно-політичній системі Російської імперії загалом. У пореформеній Росії після появи “Положень про губернські та повітові земські установи” 1864 та 1890 рр. відбувся розподіл владних та управлінських функцій між урядовою губернською адміністрацією та органами земського самоврядування. Комплекс питань, пов’язаних із вирішенням політико-адміністративних справ (керівництво внутрішніми частинами території, відповідальність за безпеку життя, керівництво місцевою поліцією та розгляд скарг населення), знаходився виключно у веденні губернської адміністрації – губернатора, його канцелярії та губернського правління [346, с. 425]. Справи загального управління, які передбачали регулювання та збір місцевих податків, організацію кредитної діяльності, планування господарського розвитку регіону, складання місцевого бюджету та звіт про його виконання, були розподілені між державною адміністрацією та органами громадського самоврядування. Крім того у спільному веденні знаходилися справи, пов’язані з розвитком середовища життєдіяльності губернії та повіту (шляхи сполучення, засоби зв’язку, будівництво та утримання громадських споруд тощо), а також питання охорони здоров’я, освіти та культури. При цьому державна адміністрація виконувала переважно контролюючі, наглядові функції, а основний об’єм повноважень, пов’язаних із місцевим господарством, покладалася на органи земського самоврядування [347, с. 148]. А. Градовський, оцінюючи імперську систему місцевого управління, зазначав, що із введенням земських та міських установ у російському законодавстві та адміністративній практиці відбулося “відділення влади від предметів відомства”. Тобто, основні галузі місцевого управління все більше і більше переходили до земських установ, але влада продовжувала зосереджуватися в урядових органах. В руках урядових установ та осіб (губернатор, губернське правління, поліція) залишалася влада без компетенції, в руках земських установ зосереджувалася компетенція без влади [347, с. 540].

По-друге, за 20-річний період застосування чинного на початок ХХ ст. Положення про губернські та повітові земські установи 1890 року з’явилася значна кількість різноманітних спеціальних вказівок міністерств та роз’яснень Правлячого

Сенату, а також додалося чимало додаткових узаконень. Приміром, сучасним російським істориком Л. Жуковою підраховано, що із 1891 по 1909 роки було видано 924 укази та розпорядження Правлячого Сенату по різноманітним питанням діяльності земських установ [369, с. 269]. При цьому, зазначає дослідниця, переважна їх кількість стосувалася встановлення більш чіткого порядку подання скарг земських зібрань на рішення губернських по земським та міським справам присутствій, які відмінили, за поданням губернатора їх постанови. У зв'язку із введенням земств у Південно-Західному краї, Міністерство внутрішніх справ подало копії своїх циркулярних розпоряджень, що стосуються земських установ та повинні бути прийняті ними до “відома, керівництва та виконання”. Цей перелік налічував більше 50 циркулярів, починаючи із листопада 1891 року та закінчуючи березнем 1911 року [39, арк. 33-150]. Більша їх частина стосувалася фінансових питань, а також земських виборів та регламентації роботи земських органів, значна – їх діяльності у сферах страхування та протипожежних заходах, медицини, освіти, певне число – скарг та клопотань.

Згідно з Положенням 1890 р., губернатор мав право нагляду за законністю та доцільністю дій земських установ. Зокрема, начальник краю повинен був слідкувати, щоб постанови земських зібрань не виходили за межі законодавства, визначених сфери повноважень та порядку дій земських установ. Крім того, закріплювалося право контролю за тим, щоб рішення зібрань, в тому числі і проекти земських кошторисів, відповідали загальнодержавним інтересам та не порушували інтереси місцевого населення [220, с. 36]. Спираючись на невідповідність цим умовам, губернатору надавалося право у двотижневий термін призупинити дію постанови земського зібрання [220, с. 47]. Значно розширився перелік рішень земських зібрань, які підлягали обов'язковому затвердженню губернатором. До таких, крім ухвал, пов'язаних із утриманням шляхів, додавалися постанови про організацію виставок місцевих виробів, відкриття ярмарок та про встановлення деяких видів грошових зборів [220, с. 43-44].

Земства могли вступати у певні правовідносини з державними відомствами, зокрема із Головним управлінням у справах місцевого господарства Міністерства

внутрішніх справ, тільки через губернатора. Приміром, такий порядок вимагався у разі звернення земств до центральних та місцевих органів фінансової адміністрації зі справ, пов'язаних з адмініструванням державних фінансів (у податковій сфері) [343, с. 140].

Для регулювання взаємовідносин між губернатором та земським самоврядуванням створювався під головуванням начальника краю спеціальний орган – Губернське із земських та міських справ присутствіє. До складу нового наглядового органу, крім державних чиновників, входили представники судового відомства та громадських установ (губернський предводитель дворянства, голова губернської земської управи, міський голова губернського міста та член від губернського земського зібрання) [220, с. 6]. Позавідомчий характер Присутствія повинен був гарантувати компетентний та об'єктивний розгляд справ, що вносилися губернатором у разі його незгоди з постановами земських зібрань чи з діями виборних посадових осіб, а також сприяти прискоренню розгляду спірних питань [318, с. 106]. Так, наприклад, за поданням губернатора Волинське губернське із земських та міських справ присутствіє наприкінці 1913 р. призупинило постанову Овруцького повітового земського зібрання про переадресування асигнувань ліквідованої церковно-приходської школи на відкриття при міському училищі початкових класів, задовольнивши таким чином скаргу Волинської єпархіальної ради [15, арк. 34].

Губернатору надавалася можливість, якщо він не погоджувався з рішенням Присутствія, призупинити його та подати справу на розгляд Міністру внутрішніх справ [220, с. 7-8]. Земське зібрання мало право оскаржити ухвалу Присутствія у Правлячому Сенаті, однак скарга подавалася через губернатора та міністра внутрішніх справ [220, с. 48].

Із введенням у 1911 р. виборного земства законодавчі засади територіально-представницького співвідношення земського та міського самоврядувань зазнали суттєвих змін. Указ 14 березня 1911 р. спеціальною статтею виділив м. Київ в окрему земську одиницю, прирівняну до повітового земства. Відповідно, завідування земськими справами у столиці покладалося на міське громадське

управління: права та обов'язки повітового земського зібрання виконувала міська дума, а повітової земської управи – міська управа. При цьому у Київському повіті функціонували окремі від міста земські зібрання та управа. Губернські гласні від м. Києва обиралися міською думою зі свого складу [220, с. II]. Інші міста Правобережної України залишилися у складі повітових земств, однак значно розширилися можливості участі міських жителів у земських органах. Так, право брати участь в обранні повітових гласних на земських виборчих зібраннях чи уповноважених на з'їздах отримали особи, а також благодійні, навчальні заклади та торгові і промислові товариства, які володіли в повіті нерухомим майном, вартістю не менше, ніж, 15 чи 1,5 тис. рублів відповідно [220, с. 10]. Представництво міських інтересів в губернському земському зібранні повністю залежало від повітових земських зібрань, адже саме вони обирали зі свого складу губернських гласних. Лише до Київського губернського земського зібрання Указ 14 березня 1911 р. вводив в обов'язковому порядку міського голову м. Києва [220, с. VIII].

Значна кількість міст клопоталися про виділення їх в окрему земську одиницю. Передусім ідеться про Київ, а також Таращу, Чигирин, Проскурів, Літин та інші міста [97, арк. 3, 131, арк. 2, 120, арк. 5, 123, арк. 1].

Загалом законодавчо закріплювався дозвіл суміщати посади у міських, земських та станових громадських установах [220, с. 21].

З одного боку, це відкривало певні можливості для співпраці. Зокрема, головам міських та земських розпорядчих органів надавалося право запрошувати на засідання всіх осіб, участь яких в обговоренні справи могла виявитися корисною [220, с. 10, 15]. Також закон передбачав можливість скликати об'єднані засідання повітових чи губернських земських зібрань та міських дум, коли виникала потреба обговорити проект обов'язкових для всього місцевого населення постанов або обрати почесних попечителів навчальних закладів, що утримуються на спільні кошти [220, с. 42-43]. За взаємною угодою міської думи та губернської земської управи покладалися обов'язки по ветеринарно-поліцейським заходам [220, с. 5].

Однак зауважимо, що законодавча підтримка співпраці органів земського та міського громадських управлінь була жорстко дозованою. Так, Міністр внутрішніх

справ неодноразово наказував губернатору не допускати попереднього узгодження між земствами та містами спільних дій для подання клопотань, що виходять за межі місцевих потреб та мають загальнодержавне значення. Зокрема, їм заборонялося обговорювати питання реформування середньої школи [20, арк. 34-35, 61].

З іншого боку, у зв'язку із відсутністю чіткого законодавчого розмежування предметів відання, створювалося підґрунтя для можливих суперечок. Часто це виражалося в перекладанні один на одного тих чи інших обов'язків і призводило до необхідності роз'яснень від вищих державних органів. Як наприклад, у випадку шляхових робіт [333, с. 37].

Згідно законоположень органи міського та земського самоврядування були зобов'язані сприяти виконанню законних вимог один одного. Для вирішення конфліктів потрібно було звернутися до губернатора або градоначальника, які, в свою чергу, передавали справу на розгляд Присутствія у земських та міських справах [220, с. 5-6].

Затвердження вищими органами влади потребували питання адміністративно-територіальних змін, що узгоджувалися між земським та міським громадськими управліннями. Так клопотання Київської міської думи про приєднання до міста с. Святошина, с. Деміївки, с. Забайков'я з Байковою горою (1912-1913 роки) перед переданням на розгляд губернської земської управи повинні були отримати схвалення губернатора, Губернського у земських та міських справах присутствія, генерал-губернатора і Міністра внутрішніх справ [160, с. 96-104].

Отже, у процесі поширення земського самоврядування на південно-західні губернії Російської імперії чинне на той час законоположення було суттєво відкореговано. Так, згідно з указом імператора від 14 березня 1911 р., процедура земських виборів проходила не за становими, а за національними куріями: в усіх повітах Правобережної України земські виборчі зібрання та з'їзди поділялися на два відділення – російське (до якого зараховувалося й місцеве українське населення) та польське. Також, з метою отримання переваги російських поміщиків та українських селян над поляками, при виборах до земств Правобережної України було суттєво

знижено мінімальний ценз. В південно-західних губерніях до виборів було допущено православне духовенство.

Виборчим з'їздам та зібранням Київщини, Волині та Поділля раз на три роки належало визначати персональний склад корпусу земських гласних. За регіонами земські установи поділялися на повітові та губернські, що, в свою чергу, склалися із земських зборів та земських управ. Першим належала загальна розпорядча влада і нагляд за виконавчими органами, а другі безпосередньо завідували справами земського господарства й управління. За часом скликання повітові й губернські земські зібрання могли бути черговими та надзвичайними. Напряму діяльності того чи іншого земства Правобережної України значною мірою визначався земськими управами, які зосередили в своїх руках наважливі питання місцевого життя. Значну роль в роботі виборних земських органів, як і до цього спрощених земств, відігравали робочі комісії зібрань, що створювалися для перевірки діяльності управ та розгляду поточних справ, а також відділи та бюро управ, за яким були закріплені окремі галузі земського господарства. Після 1911 р. із відносно самостійними у межах своєї компетенції самоврядними земськими органами губернатор позиціонувався як контролююча та наглядова інстанція.

2.3. Зміна статусу земств краю у 1914-1917 рр.

19 липня (1 серпня) 1914 р. Німеччина оголосила війну Російській імперії. З її початком організація та сфера діяльності земського самоврядування зазнали змін. Війна поставила перед ним складні завдання, вимагаючи величезного напруження сил, мобілізації всіх матеріальних, фінансових та трудових ресурсів для захисту держави.

Ідея об'єднання земств для допомоги хворим та пораненим воїнам вперше виникла з ініціативи Московського земства ще під час російсько-японської війни. Було висунуто пропозицію не обмежуватися асигнуванням відповідних коштів уряду, а взяти через своїх представників безпосередню участь у допомозі пораненим

воїнам. В 1904 р. до загальноземської організації вступило 14 губернських земств. Із закінченням російсько-японської війни об'єднання не припинило свого існування і скерувало свою діяльність на інші народні потреби – допомогу постраждалим від неврожаю, пожеж, а також переселенцям [176, с. 6].

17 липня 1914 року, коли всі усвідомлювали неминучість початку війни, нарада представників губернської та повітових земських управ Московської губернії визнала необхідним негайно скликати екстренне губернське земське зібрання для обговорення питань, пов'язаних із можливістю оголошення війни. Згідно постанові тієї ж наради, спеціальною комісією було розроблено проект загальноземської санітарної організації. Цей проект 25 липня був прийнятий надзвичайним Московським губернським земським зібранням. Водночас по телеграфу було отримано згоду більшості губернських земств про їх вступ до союзу земств, що організовувався [176, с. 6].

30 липня 1914 р., незважаючи на ускладнені умови пересування, у Москві зібралися уповноважені майже всіх губернських земств. Зокрема, в з'їзді взяв участь голова Київської губернської земської управи М. Суковкін. З'їзд прийняв постанову про створення Всеросійського Земського Союзу допомоги хворим та пораненим воїнам (далі – ВЗС). До Союзу увійшли всі губернські земства, окрім Курського, яке вирішило діяти самостійно. Дещо пізніше Донська область. 12 серпня 1914 року імператором було надано дозвіл на діяльності ВЗС [176, с. 7; 216, с. 7-8].

Центральним органом об'єднаних у Союз земств було зібрання уповноважених – по 2 від кожної губернії: одного, обраного губернським земським зібранням із губернських гласних, та одного представника управи за її вибором. Зібрання уповноважених обирало Головного уповноваженого та Головний комітет із 10 осіб. Функції центрального органу – Зібрання уповноважених та Головного комітету – полягали у розробці організаційних питань та у вирішенні практичних завдань, що носили загальний характер і, відповідно, були непосильними для місцевих організацій (організаційна робота в районі воєнних дій, евакуація поранених, перевезення їх до внутрішніх губерній, влаштування центральних інвентарного й аптечного складів, організація підготовки персоналу по лікуванню та

догляду за пораненими); практична робота центрального органу на місцях обмежувалася значних медичних установ там, де це виявиться потрібним. Кошти центральної організації ВЗС склалися із допомоги від держави, асигнувань земських зібрань та приватних пожертвувань [216, с. 7].

Влаштування місцевих медичних установ, догляд за пораненими, постачання їх одягом – все це надавалося у виключне ведення місцевих організацій, що поділялися на губернські та повітові. Порядок організації губернських та повітових комітетів Союзу, а також інших більш дрібних місцевих органів передавалося на розсуд губернських земств. на губернський комітет покладалася турбота про своєчасний та планомірний розподіл поранених та хворих, що надходили, по повітах та окремих пунктах губернії, використання для допомоги пораненим приміщень медичних установ губернського земства та влаштування спеціальних госпітальних установ для лікування поранених. Повітові комітети створювалися за необхідності і характер їх діяльності визначався на місцях залежно від місцевих умов (використання медичних установ кожного земства, організація медичних опікунств у лікарських дільницях, організація патронату для поранених, що не потребують госпітального лікування тощо). Тобто, всі місцеві заходи здійснюються безпосередньо губернським та повітовими комітетами. Губернські комітети за необхідності субсидювалися головним комітетом, а повітові, в свою чергу, губернським. Загальноземська організація спиралася, головним чином, на губернські комітети. Крім того, допускалася організація окружних комітетів в пунктах окружної евакуації поранених у складі представників суміжних губернських комітетів.

На початку своєї діяльності ВЗС було прийнято під прапор Російського Товариства Червоного Хреста зі збереженням за ним повної самостійності у фінансових та матеріальних питаннях, а також справі організації та внутрішнього розпорядку своїх установ [176, с. 7].

Однак ВЗС швидко вийшов за межі рамок підсобної воєнно-санітарному відомству санітарної організації, які були встановлені урядом при його створенні. Безпосередня допомога пораненим згодом складала лише частину його широкої

роботи. На центральні та місцеві органи ВЗС було покладено вирішення цілого ряду завдань воєнного часу. Законодавчі акти часів війни визнали за Союзом його загальнодержавне значення, а його представники були залучені до участі в особливих нарадах по обороні держави, по продовольству, паливу, перевезенням та в цілому ряді інших установ, створених з метою оборони країни та облаштування тилу [132, с. 2-5].

Після повернення голови Київської губерньської земської управи з Москви 7 серпня 1914 р. відбулося екстрене земське зібрання. Зібрання прийняло доповіді управи про участь у ВЗС, створення губерньського комітету союзу, про уповноваження управи на постачання для потреб армії предметів продовольства та обмундирування [202, с. 19].

Закритим балотуванням до складу губерньського комітету було обрано 11 осіб. Також членами комітету вважалися, за їх згодою, голова та члени губерньської управи, предводителі дворянства та голови губерньських земських управ [202, с. 9-10]. Уповноваженим від Київського губерньського земського зібрання до ВЗС було обрано члена державної Думи, Каневського повітового предводителя дворянства барона С. Е. Штейгера [202, с. 20].

Вже 8 серпня 1914 р. відбулося перше засідання губерньського комітету. Головою комітету було обрано Київського губерньського предводителя дворянства, члена Державної Ради від Київського земства Ф. Н. Безака, його заступником – голову губерньської земської управи М. А. Суковкіна. Виконавчим органом губерньського комітету стала Київська губерньська земська управа [202, с. 20].

Шоста надзвичайна сесія Волинського губерньського земського зібрання в засіданні 5 вересня 1914 р. прийняла пропозицію Московського земства від 25 липня 1914 р. про вступ до Всеросійського земського союзу із допомоги хворим та пораненим воїнам (адже звертання із Москви надійшло вже після закриття екстреної сесії 28 липня 1914 р.). Для виконання завдань Союзу у Волинській губернії було обрано Волинський губерньський комітет ВЗС [197, с. 269].

14 жовтня 1914 р. Волинський губерньський комітет ВЗС провів переговори з повітовими земськими управами про створення повітових комітетів ВЗС на Волині.

Повітові комітети склалися з 5 осіб повітових земських гласних, всієї повітової земської управи, голови міського громадського управління, санітарного лікаря, представників повітових санітарної ради та ради попечительств [197, с. 270].

Перше засідання Волинського губернського комітету ВЗС відбулося 7 жовтня 1914 р. Протягом аналізованого періоду змінилося два склади комітету: перший було обрано у вересні 1914 р., другий – у лютому 1915 р. Для ведення справ Комітету було обрано спочатку трьох, а згодом чотирьох уповноважених. Перший склад Волинського губернського комітету під головуванням П. А. Демидова збирався тричі (7 жовтня та 1 листопада 1914 р., 31 січня 1915 р.), розглянувши 72 питання. Уповноважені комітету першого складу провели п'ять засідань, на яких вирішили 43 справи. Найбільш невідкладні питання могли вирішуватися і одним із уповноважених К. В. Сокольським, а потім затверджуватися на загальному засіданні уповноважених [197, с. 270-272].

На першому засіданні Волинського губернського комітету ВЗС другого складу 31 березня 1915 р. головою було обрано члена Державної Думи, керівника губернської земської управи Б. М. Лелявського. Члени комітету закріплювалися уповноваженими за тими повітовими комітетами, які вони представляли. Однак визначення на місцях уповноважених по окремих напрямках роботи (медичні установи, харчові пункти тощо) губернських комітет передав на розсуд повітових. Представником від Волинського губернського земського зібрання до Головного комітету ВЗС було обрано проф. Г. Є. Рейна [197, с. 272-273]. З метою налагодження взаємодії земського та міського союзів в м. Житомирі було створено Узгоджувальну комісію, до складу якої, в тому числі, входили представники губернського та повітових земських комітетів ВЗС [197, с. 274]. Губернські уповноважені другого складу комітету до 31 грудня 1915 р. збиралися 181 раз та розглянули 879 питань [197, с. 283].

Спочатку роль секретаря та канцелярії Волинського губернського комітету ВЗС виконували відповідно діловод та службовці медичного відділу губернської управи. Із розширенням діяльності комітету зростала кількість листування, обсяги фінансової та статистичної звітності, надходило багато керівних вказівок та форм

бланків від ГК ВЗС. Тому з травня 1915 розпочала роботу канцелярія Волинського губернського комітету у складі 10 осіб та секретаря В. Куриндіна [197, с. 283-284].

З 12 повітів Волинської губернії повітові комітети ВЗС були створені в 9, а саме в: Володимир-Волинському, Дубенському, Ізяславському, Ковельському, Луцькому, Овруцькому, Рівненському, Старокостянтинівському та Житомирському. Інші повіти – Новоград-Волинський, Острозький та Кременецький – не вступили до Всеросійського земського союзу та, відповідно, його повітових комітетів не утворили [197, с. 277].

Паралельно із формуванням центральних та місцевих установ ВЗС, в 1914 р. на території правобережних українських губерній утворювалися південно-західні комітети Всеросійського земського союзу допомоги хворим та пораненим воїнам, які у згодом об'єдналися у Південно-Західний обласний комітет ВЗС (далі – ПЗОК). Відповідно, в розпорядження обласного комітету, що утворювався з представників земств Київщини, Волині та Поділля, екстрені земські зібрання цих трьох губерній у серпні 1914 р. асигнували близько 70 тис. рублів кожна. ПЗОК складався з 6 представників губернських земств Правобережної України (по два від кожного губернського земства). Об'єднання губернських земських комітетів краю було схвалене урядом. Міністр внутрішніх справ затвердив його статут [216, с. 9].

У травні 1915 р. ПЗОК звернувся з проханням про включення його до складу ВЗС, який у свою чергу запропонував привести структури Південно-Західного комітету у відповідність до структур Всеросійського земського союзу. При цьому ПЗОК категорично виступив проти об'єднання грошових надходжень в одній касі. Це і стало перешкодою для об'єднання обох організацій. ПЗОК виконував спільні із ВЗС завдання, називав себе установою Всеросійського земського союзу, але формально до його складу не входив [216, с. 9]. Дослідниця Т. Кітаніна вважає, що ПЗОК був автономною організацією у межах ВЗС [378, с. 198].

Основою діяльності ВЗС була угода між представниками губернських земств країни, схвалена урядом. У межах своєї компетенції ВЗС був позбавлений дрібної адміністративної опіки. Службовці Союзу вважалися такими, що перебувають на громадській службі. На думку дослідника В. Абрамова, їх становище наближалось

до державної служби у правовій державі. Внутрішня організація Союзу будувалася на принципах самоврядування та добровільності [303, с. 128].

Крайові губернські й повітові комітети ВЗС та Південно-Західний обласний комітет ВЗС були автономними місцевими установами Всеросійського земського союзу зі своїми завданнями, певним колом обов'язків та фінансами. По суті, вони стали окремими установами місцевого самоврядування воєнного часу.

Під час Першої світової війни із кожним новим етапом мобілізації земства Правобережної України все гостріше відчували нестачу спеціалістів на місцях, фахівців відділів та бюро, а також виборних членів повітових і губернських зібрань. 18 липня 1914 р. було оголошено мобілізацію до армії. Наприклад, на Волині до армії, серед багатьох інших, було забрано волинського губернського ветеринарного лікаря та 15 з 30 працюючих дільничних ветлікарів. На кінець 1914 р. з 70 осіб довоєнного штату ветеринарних фельдшерів залишилося 15 при медичних амбулаторіях та 11 на самостійних фельдшерських пунктах [147, с. 12]. Згідно з постановами правобережних українських земських зібрань в липні-вересні 1914 р. за штатними земськими службовцями, мобілізованими до армії, зберігалися їх посади та продовжувала видаватися заробітна попередня плата в повному обсязі рядовим солдатам та половина – одруженим офіцерам [146, с. 40].

З початком війни із кожним новим призивом земство обіднялося людьми та матеріальними коштами, традиційні земські заходи та установи призупинялися у своєму розвитку, лише підтримували своє існування. Водночас перед правобережними українськими земствами було поставлено ряд завдань по задоволенню потреб, викликаних війною, виконання яких було покладено на існуючий кадр земських робітників [189, с. 3].

Зокрема, йдеться про діяльність губернських земств Київщини, Волині та Поділля по задоволенню потреб воєнного часу, що здійснювалися губернськими управами поза зв'язком із ВЗС. Це заходи, які розпочалися вже з серпня 1914 р., по влаштуванню установ із евакуації та лікування поранених і хворих солдатів та виконанню різного роду заготівель, постачань для забезпечення армії й лазаретів [216, с. 10].

Для врегулювання та об'єднання діяльності Земського Союзу на фронтах були створені особливі фронтові комітети у складі уповноважених Головного Комітету, які тісно контактували із військовим керівництвом. Для всього Західного фронту в листопаді 1914 р. був утворений комітет Земського Союзу у Варшаві. Однак найближчим часом з'ясувалося, що Варшавському комітету складно керувати установами Союзу в Галичині, тому в січні 1915 р. було утворено особливий комітет Земського Союзу у Львові, що отримав назву комітет Південно-Західного фронту [176, с. 28]. Варшавський же став іменуватися комітетом Північно-Західного фронту, а згодом розділювався на два комітети – Західного фронту у Мінську та північного у Пскові [176, с. 29].

Діячі фронтових комітетів, відправляючись в театр воєнних дій, не мали певної програми своєї роботи, не везли із собою підготовлених проектів установ. Головний Комітет Земського Союзу надавав повну свободу діячам на фронті. Струнка організація допомоги армії створювалася ними поступово [176, с. 40].

У зв'язку з тим, що в районах розташування кожної окремої армії працювало багато установ Союзу, що, в більшості випадків, отримували розпорядження від воєнної влади, стало необхідним об'єднати діяльність цих установ та встановити більш тісний їх зв'язок із фронтовими комітетами. Для цього були створені посади уповноважених при арміях, які стали представниками Союзу перед воєнним начальством. На Південно-Західному фронті було чотири уповноважених при арміях, на Західному – п'ять [176, с. 29].

Першим періодом діяльності Комітету Південно-Західного фронту ВЗС був так званий “Галицький”. Однак, коли російські війська відступили із західноукраїнських територій, а бойові дії починали вестися на Волині та Поділлі, заходи цього фронтового комітету ВЗС розповсюдилися і на Правобережну Україну.

Діяльність Союзу на фронтах підпорядковано трьом основним завданням: по-перше, задоволення безпосередніх потреб армії, по-друге, обслуговування потреб робітників, зайнятих на фронтах спорудженням окопів, доріг і т.д. та, по-третє, допомога місцевому населенню та біженцям [176, с. 29].

В 2500 установ, що були організовані ВЗС на фронтах протягом 1914-1915 рр., працювало більше 15 тис чоловік: медичний персонал, хіміки, бактеріологи, інженери, техніки, гідротехніки, статистики та інші. Весь це штат потребував, в свою чергу, відповідної кількості служб, гуртожитків, прийомних покоїв тощо [176, с. 35]. Зокрема, на початку 1916 р. на Південно-Західному фронті працювало 1239 установ ВЗС – це передові медико-харчові загони, епідемічні, по щепленню, дизенфекційні, харчові загони, госпіталі, лабораторії та амбулаторії, лазні, пральні, перукарні, майстерні, склади, заводи тощо.

В середині 1915 р. діяльність ВЗС, і разом із тим окремих земств, розширилася новими важливими завданнями. Невдачі 1915 р. на фронті пов'язали діяльність комітетів ВЗС з допомогою біженцям [216, с. 8]. Також події другої половини травня 1915 р. в театрі воєнних дій та відступ російської армії виявили недоліки в її постачанні. Це, в свою чергу, висунуло на порядок денний питання про необхідність всенародної організації праці для задоволення потреб оборони країни [216, с. 10]. Необхідно було мобілізувати заводську, фабричну та ремісничу промисловість, робота окремих земств в цьому напрямку могла бути різноманітною, однак вимагала об'єднання і узгодження. У зв'язку із цим Головний Комітет ВЗС скликав терміново телеграфно скликав 5 червня 1915 р. в Москві нараду уповноважених губернських земств, щоб ознайомити їх з новими завданнями, які хід війни поставив перед земствами. Зібрання, у якому взяли участь і уповноважені київського, волинського та подільського губернських земств, постановило, що земська Росія повинна взяти широку участь у справі забезпечення армії всім необхідним, робота у цьому напрямку повинна бути доручена ВЗС як об'єднуючому органу [216, с. 11]. Про постанови червневої наради по забезпеченню потреб армії ГК ВЗС повідомив губернські земські управи Правобережної України циркулярними повідомленнями від 17 червня 1915 р. В тому числі вказувалося, що урядом, а особливо військовим відомством, визнано бажаним, щоб відносини губернських земств із центральними урядовими органами у справі постачання армії відбувалися через Головний Комітет. Робота трьох значних громадських організацій, зайнятих постачанням армії: земського й міського союзів та військово-промислового комітету, узгоджувалася в

загальній справі оборони країни. Однак, оскільки при цьому губернські земства в особі губернських земських управ повинні були зберегти в цій справі повну самостійність, то, на думку ГК ВЗС, розмежування відповідно до місцевих умов сфер діяльності вказаних організацій було надано їм самим. Крім того, ГК звернув увагу губернських земств на те, що справа постачання армії не може проводитися під прапором Червоного Хреста, тому ГК утворив особливий відділ постачання армії, відповідно і в губернських комітетах для ведення справи постачання армії виділялися особливі відділи [216, с. 12]. Таким чином, із самого початку органи Союзу міст та Земського союзу (далі – Земгору) проводили спільну роботу, утворивши таким чином Головний із постачання армії комітет всеросійських земського та міського союзів, який об'єднав навколо себе всі місцеві повітові, губернські та обласні комітети [189, с. 14].

Після з'ясування загальних умов участі земства у справі постачання армії, головою Київської губернської земської управи М. А. Суковкіним 7 липня 1915 р. було скликано у Києві нараду із представників місцевих комітетів: земського, міського та військово-промислового, – для організації місцевого Об'єднаного комітету по постачанню армії предметами бойового та матеріального спорядження [216, с. 12]. Такий Комітет було створено та за загальну схему прийнято такий розподіл сфер діяльності: військово-промисловий комітет виконував замовлення на продукцію, виробництво якої можливе лише на крупних та добре обладнаних промислових об'єктах. Земський же комітет брав замовлення, для виконання яких можливим було використання дрібної та середньої ремісничої та кустарної промисловості; сумнівні питання вирішувалися Об'єднаним комітетом. Відповідно до такого поділу, питання забезпечення армії обговорювалися у губернському земському комітеті, що виділив для цих питань особливий відділ – Губернський комітет по постачанню армії, склад якого поступово розширювався [216, с. 12].

До кінця 1915 р. чітко виробилися форми земської роботи по постачанню армії. Щоб їх закріпити, київська управа, приміром, представила губернському земському зібранню в сесії 30 січня 1916 р. доповідь про діяльність відділу і проект “Основних положень про Київський губернський комітет із постачання армії”.

Згідно з постановою зібрання, до його складу входили всі члени губернської земської управи, голова якої очолював Комітет, голови повітових земських управ та земські гласні, загалом близько 20 осіб [189, с. 15]. В такому складі Комітет був органом розпорядчо-інструктивним. Виконавчим органом було Правління Комітету, що безпосередньо керувало роботою та складалося з усієї губернської земської управи та двох обраних їй на допомогу членів. Головою правління Комітету був А. К. Фещенко [189, с. 16].

Взаємовідносини Київського, волинського та подільського губернських комітетів з Головним комітетом Земгору будувалися таким чином. Всі замовлення для армії приймав від воєнного відомства за певними цінами Головний комітет, що вів грошові розрахунки. Губернськими комітетами, в тому числі київський, замовлення передавалися від Головного комітету, по нарядам якого здавалися воєнному відомству готові вироби. Від цього порядку Київський губернський комітет іноді відступав, приймаючи деякі замовлення для потреб армії поза Головним комітетом безпосередньо від воєнних організацій та установ, що працювали на оборону країни [189, с. 16]. Губернський комітет передавав замовлення місцевим заводам [189, с. 18].

Однак, зважаючи на відсутність відповідних повноважень у губернських земських зібрань, діяльність комітетів регіону в питаннях постачання армії обмежилася функціями дорадчого характеру [189, с. 12]. Всі ж операції по постачанню армії довелося вести київській, волинській та подільській губернським земським управам, які для нової галузі своєї роботи організували спеціальні відділи із відповідним технічним персоналом. Операції цих відділів, після подолання ряду труднощів, прийняли досить широкі розміри. Київський губернський комітет Земгору, приміром, на початок 1916 р. виконав прийнятих від Головного Комітету замовлень на предмети спорядження на суму більше 4 млн рублів [189, с. 13].

На початок 1917 р. прав юридичної особи київський, волинський та подільський губернські комітети з постачання армії до цього часу не мали. 30 жовтня 1915 р. Головним комітетом Земгору було представлено воєнному міністру проект положення про головний та місцеві по постачанню армії комітети. Міністр

направив його на розгляд Особливої наради по обороні держави, яка в грудні 1915 р. Положення погодила. Після чого воєнний міністр направив його до Ради міністрів, яка затримала його розгляд [189, с. 16].

Ті ж надзвичайні події на театрі воєнних дій, якими була викликана діяльність земства по постачанню армії, незабаром поставила перед ним нове завдання, що вимагало також виключних зусиль. В районах, близьких до театру воєнних дій, в тому числі і в межах Київської, Волинської та Подільської губерній, справа допомоги біженцям спочатку була зосереджена в Комітеті Південно-Західного фронту ВЗС. З кінця серпня 1915 р. ця справа переходить у відання губернських комітетів ВЗС. Ними було запрошено районних уповноважених, прийнято в своє завідування влаштовані раніше харчові пункти, відкриті нові пункти, створено речовий склад та власну майстерню. Всі виконавчі функції по наданню допомоги біженцям зосередилися в Київській губернських земських управах Правобережної України в спеціально організованих відділах [216, с. 13].

Хоча за часів війни влада перейшла на позиції тіснішої співпраці з органами місцевого самоврядування, це не виключило наявності довготривалих конфліктних ситуацій. Показовим у цьому розумінні є ситуація з продовольчою справою на Волині.

Так, ще на початку війни правобережні українські земства передбачали можливість виникнення труднощів із постачанням населення предметами першої необхідності. Тому, приміром, волинське земське самоврядування, згідно із рішенням надзвичайного губернського земського зібрання від 28 липня 1914 р., обрало спеціальний Продовольчий комітет. Однак цю постанову опротестував губернатор і утворення комітету було відмінено Губернським по земським і міським справам присутством. Відповідно, Волинська губернська земська управа зайнялася виключно поставками на потреби армії. Однак вже взимку 1914-1915 рр. з деяких повітів (Володимир-Волинського, Дубенського) стали надходити прохання про допомогу із організацією постачання населення предметами першої необхідності, ціни на які суттєво зросли. Навесні 1915 р. такі ж клопотання надійшли і від Ковельського, Луцького та Рівненського повітів. [71, арк. 5].

Літній період дещо послабив гостроту питання, а події на фронті першочерговими поставили проблему евакуації. Волинська губернська земська управа організувала допомогу біженцям, населенню у збиранні та ліквідації врожаю й худоби. Однак восени 1915 р. ціни надзвичайно зросли, а багато продуктів були в дефіциті. У зв'язку з цим 19 жовтня 1915 р. при Волинській губернській управі було створено Заготівельний відділ для постачання населення предметами першої необхідності [71, арк. 5 зв].

З метою швидкого з'ясування взаємовідносин із повітовими управами в цьому питанні, а також ознайомлення з групами та кількістю необхідних місцевому населенню товарів, в повіті були командировані інструктори кооперації. Порядок взаємовідносин губернської та повітових управ було вироблено на спеціальній нараді із представників повітових земств Волинської губернії. Губернська управа здійснювала безпосередню гуртову закупівлю продуктів масового споживання та ввозила їх в губернію на центральні склади. Повітові управи створювали розподільчі склади на місцях та постачали кооперативи й інші організації для продажу продукції населенню. Працювати в прифронтових районах земським агентам не дозволялося, тому управа постачала продукцією Волинський губернський комітет ВЗС, який вже організував подальший продаж товарів першої необхідності місцевому населенню [187, с. 85].

Евакуація Володимир-Волинського, Ковельського, Луцького та частин Дубенського й Кременецького повітів у зв'язку із наступом ворога була настільки поспішною, що не дала можливість вчасно зібрати та вивезти урожай. В незайнятих ворогом повітах губернії евакуаційні комісії воєнної влади скупили майже 3 млн 950 тис. пудів зернових, а уповноважені Головного управління земле влаштування та землеробства – 300 тис. пудів. При цьому, згідно з даними опублікованого в 1913 р. земського дослідження товарообігу залізничних станцій Волинської губернії, щорічний вивіз із усіх 12 повітів зерна та борошна не перевищував в середньому 3 млн 223 тис. пудів. Таким чином, проведена в 1915 р. в обов'язковому порядку урядова евакуація з половини губернії продуктів перевищила середній щорічний вивіз попередніх років із усієї губернії. Залишки зернових запасів місцевого

населення були скуплені для забезпечення військових частин, що дислокувалися на території Волинської губернії. Все це гостро поставило питання про продовольче забезпечення населення та за сіяння полів семи незайнятих ворогом повітів Волинської губернії [141, с. 2].

Нарада земських діячів, що відбулася 20 жовтня 1915 р. при Волинській губернській земській управі, надіслала клопотання головному уповноваженому міністерства землеробства про припинення закупок для потреб армії та заборону вивозу з губернії, а головному управлінню земле влаштування та землеробства – про утворення запасу зерна для потреб місцевого населення та засіяння полів. Клопотання були підтримані тимчасово керуючим губернією, однак Волинський губернатор А. Н. Неверов не погодився із постановою наради та скликав нову нараду, на якій земство представляли лише голови Волинської губернської та Житомирської й Овруцької повітових управ. Скликана губернатором нарада визнала розміри зернових запасів губернії достатніми та, в тому числі, прийняла рішення про необхідність обов'язкової закупки у населення вівса для потреб армії. У відповідь на це, голова Волинської губернської земської управи 29 жовтня 1915 р. звернувся до головного уповноваженого міністерства землеробства з проханням відмінити закупки. Однак Глінка, що відмінити постанову губернатора не має змоги, адже той вчинив у відповідності до вказівок Голови особливої урядової продовольчої наради [141, с. 2-6].

У зв'язку із продовженням обов'язкових продовольчих закупок у місцевого населення, Волинська губернська земська управа скликала нову нараду із предводителів дворянства, голів повітових земських управ, міських голів та інших представників громадськості. В телеграмі вони звернулися до членів Державної Думи від Волинської губернії, які входили до складу Особливої наради із продовольства, а також новопризначеного Волинського губернатора із проханням звільнити місцеве населення від обов'язкових закупок, як це було зроблено, приміром, для суміжної Мінської губернії [141, с. 6-7].

Клопотання Волинського земства нарешті було задоволено і примусові закупки продовольства тимчасово припинено. Крім того, після вказівки воєнного

командування терміново приступити до продовольчої допомоги населенню, 24 листопада 1915 р. Волинським губернатором П. В. Скаржинським була скликана місцева продовольча нарада, яка визнала, що вільних продовольчих запасів в губернії немає Губернатор приступив до з'ясування продовольчих та посівних потреб на місцях [141, с. 8].

На початку грудня 1915 р. голова Волинської губернської земської управи спеціально їздив до Петрограду, де передав на ім'я міністра землеробства докладну доповідну записку, в якій змалював продовольче питання в губернії та клопотався про дозвіл про дозвіл губернському земству закупити посівні зернові із запасів міністерства землеробства. Відповіді на це клопотання Волинське земство так і не отримало [141, с. 8].

Після надходження до губернської адміністрації даних із повітів, в Житомирі на початку грудня 1915 р. було скликано нову нараду з представників земського та міського самоврядувань, яка визначила необхідну для губернії кількість зерна, що могла бути закуплена за місцеві кошти, та повідомила про це головному уповноваженому міністерства землеробства. Глінка відмовився від заготовок для армії, однак продовжував виступати за урядові закупки у Волинській губернії за твердими цінами, хоча вільних запасів тут уже не залишалося [141, с. 10].

Волинська губернська земська управа, за умов бездіяльності урядових установ, звернулася в січні 1916 р. до Волинського губернатора з проханням покласти на неї всі насінневі й продовольчі операції та дати дозвіл на закупку й вивіз зерна з інших губерній, які на той час були монополізовані міністерством землеробства. Для закупки 5 млн пудів зерна в центральних та східних губерніях Російської імперії земство клопоталося про кредит в 7,5 млн рублів [141, с. 10].

Згодом об'єднане засідання Волинського губернського по селянським справам присутствія та представників губернського та повітових земств запропонувало два виходи. Надати кредит Волинському губернському земству в розмірі 3 млн 612 тис. руб. для самостійної закупівлі зернових для продажу його по заготівельній вартості чи в борг місцевому населенню. Інший шлях, щоб закуплене уповноваженими міністерства землеробства зерно передавалося ними в розпорядження повітових

управ, які, в свою чергу, продавали його на комісійних засадах по заготівельній вартості (однак із врахуванням накладних витрат) [141, с. 11].

Міжвідомча нарада в Петрограді поклала задоволення насінневої потреби Волинського населення на головного уповноваженого міністерства землеробства Глінку, який повинен був розпорядитися про закупівлю 1 млн 700 тис. пудів вівса та 93 тис. пудів грачихи [141, с. 11].

Разом із тим для постачання населення продовольчим зерном та кормами для худоби земством було дозволено безвідсотковий кредит із державних коштів в розмірі майже 939 тис. рублів. Таким чином, клопотання волинської губернської земської управи про передачу їй всієї насінневої та продовольчої кампанії було задоволено лише щодо продовольчого забезпечення населення; ведення насінневих операцій міністерство землеробства залишило за собою. При цьому головний уповноважений міністерства визначив районом закупівлі посівного вівсі лише Волинську, й у виключних випадках Київську губернії, хоча в них, як неодноразово повідомлялося земством до Петрограду, вільних запасів не було [141, с. 12].

Отже, під час Першої світової війни із кожним новим етапом мобілізації земства Правобережної України все гостріше відчували нестачу спеціалістів на місцях, фахівців відділів та бюро, а також виборних членів повітових і губернських зібрань. Попри це медичні, кустарні, кооперативні та статистичні відділи губернських управ розширилися, адже їх робота була пов'язана з наданням допомоги біженцям, солдатам та виконанням замовлень для армії від інтендантства.

Київщина, Волинь та Поділля були учасниками процесу об'єднання земств у справі допомоги хворим та пораненим воїнам, офіційний дозвіл на яке імператор надав у серпні 1914 р. Також органи земського самоврядування правобережних українських губерній були членами Південно-Західного обласного комітету допомоги хворим та пораненим воїнам.

У Правобережній Україні утворилися губернські та повітові комітети Всеросійського земського союзу допомоги хворим та пораненим воїнам, причому порядок їх організації Головний комітет передав на розсуд губернських земств. Також в регіоні функціонували комітети Земгори із постачання армії. Для

врегулювання та об'єднання діяльності ВЗС на фронтах були створені особливі фронтові комітети у складі уповноважених Головного Комітету, які тісно контактували із військовим керівництвом: в січні 1915 р. у Львові було утворено комітет Південно-Західного фронту.

Підводячи загальний підсумок до розділу, зазначимо, що протягом усієї останньої третини ХІХ ст. влада намагалася поєднати свої імперські амбіції з потребами господарського розвитку краю і шукала компромісний варіант вирішення проблеми вдосконалення місцевого управління на українському Правобережжі. Реформа 1904 р. продемонструвала переважання політичних мотивів над необхідністю модернізації регіону. Положення 2 квітня 1903 р. регламентувало функціонування комітетів та управ у справах земського господарства та зумовило їх призначуваний, значною мірою чиновницький склад і централізаторський принцип організації. З іншого боку, до предметів відання новоствореного земського управління було віднесено ті самі питання місцевого життя, якими займалися й органи земського самоврядування інших українських губерній.

Об'єктивні потреби подальшого соціально-економічного розвитку Правобережної України змусили владу прийняти рішення про приєднання регіону до загальноімперської системи місцевого самоврядування. На 1911 р. чинним було Положення про губернські та повітові земські установи 1890 р. зі змінами та доповненнями наступних років. Указ імператора від 11 березня 1911 р. поширив його на Правобережну Україну, однак вніс суттєву корекцію до виборчої системи. Намагання влади уникнути домінуючого впливу поляків-католиків на практиці дало місцевій українській шляхті та заможному селянству кращі можливості для представництва у земських органах. Попри заходи влади законодавчого та практичного характеру, конфлікти на ґрунті “національних інтересів” все ж мали місце у процесі становлення та діяльності земського самоврядування Правобережної України.

Земські установи та органи міського самоврядування Правобережної України у 1904-1914 рр. законодавчо були нерозривно пов'язані в багатьох аспектах: спільність території та кола питань, нерідко одні й ті самі люди в рядах гласних.

Однак законоположеннями передбачалися не лише можливості співпраці, а й заклалося підґрунтя для виникнення конфліктів. Основними проблемними ділянками законодавчої бази взаємовідносин земств та міст стали відсутність чіткого розмежування повноважень у сфері освіти, медицини, шляхів тощо, система оподаткування, співвідношення представництва та витрачених коштів.

У період війни організаційне оформлення земського самоврядування видозмінилося, доповнившись губернськими та повітовими структурними підрозділами в рамках Всеросійського земського союзу та його Комітету Південно-Західного фронту, а також автономного Південно-Західного обласного комітету допомоги хворим та пораненим воїнам. Крім того, відбулося розширення окремих відділів губернських управ, робота яких, хоча і виконувалася поза рамками ВЗС, задовольняла потреби діючої армії.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ФУНКЦІЇ ЗЕМСТВ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

3.1. Фінансові основи реалізації соціальних функцій

Ще в другій половині XIX ст. українські вчені-економісти дійшли висновку, що проблема нерівномірності розвитку регіонів та негативного впливу на це явища централізації фінансів повинна була вирішуватись розвитком місцевого самоврядування. Внаслідок відмінності фінансів місцевих органів самоуправління від державних, чим більша їх частка, тим більші можливості паралізувати вплив централізації, а відповідно – і не вигідного для місцевого населення розподілу всіх громадських витрат [503, с. 175].

Фінансовий фонд Київської, Волинської та Подільської губерній початку XX ст. визначався державними бюджетними програмами. При цьому територіальний аспект імперської бюджетної політики мав ряд особливостей.

Система оподаткування в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. характеризувалася нерівномірністю географічного розподілу державних доходів між різними групами губерній відносно рівня їх економічного розвитку та непропорційністю відношення місцевої суми державних доходів до кількості мешканців. Тобто, розподіл податків по губерніях не відповідав кількості та заможності місцевого населення [480, с. 96]. Реалізація такої податкової політики забезпечувалася, зокрема, завдяки економічному феномену перекладання податків, що виявлялося у надзвичайно високій частці непрямого оподаткування (мита й акцизів) [309, с. 504].

Південно-Західний край, поряд із так званими малоросійськими губерніями, відносився до внутрішньої європейської області імперії, на яку припадав найбільший – 42 % загального підсумку державних прибутків – тягар платежів у казну. За критерієм співвідношення державних зборів та економічного розвитку губерній найбільший податковий тягар також лежав на Південно-Західному краї,

більш ніж у півтора рази перевищуючи рівень обкладання малоросійських губерній та приблизно удвічі – імперських південних та столичних [480, с. 85].

Таким чином, найбагатші за географічними умовами і найкультурніші за землеробськими традиціями землі, в тому числі й Волинська губернія, були найбільш обтяжені податками, що не тільки “вирівнювало” їх становище з найменш продуктивними, але підривало основи нормального економічного відтворення і розвитку.

Географічний розподіл видаткової частини загальноімперського бюджету також мав нерівномірний характер. Йому було притаманне надмірне зосередження витрат у тогочасній столиці імперії, а саме 2/5 усіх витрат держави, певне фокусування їх в окружних адміністративних центрах управління, яке однак у середньому було в 16,5 разів меншим, ніж у Петербурзі (приміром, на Київ як обласний центр управління Південно-Західного краю припадало близько 2 % державного бюджету) [414, с. 97-99]. Цілком закономірним також було тяжіння державного фінансування до зовнішніх кордонів імперії, особливо до тих, що були під загрозою – західних і південних, значно менше – до східних [414, с. 389].

Незважаючи на те, що правобережні українські губернії не відносилися до названих категорій місцевостей, їх державне бюджетне фінансування наприкінці ХІХ ст. перевищувало губернську середню по імперії [414, с. 100]. Таке виняткове становище зумовлювалося, по-перше, важливістю зі стратегічної точки зору географічного розташування Київщини, Волині й Поділля, по-друге, особливостями внутрішньої політики відносно неросійських (передусім польських та католицьких) елементів краю (згідно офіційної імперської термінології українців також називали росіянами).

Однак йдеться не про витрати уряду на розвиток господарства чи культури Волинської губернії, а про утримання війська, православного духовенства, поліцейського та адміністративно-управлінського апарату на інкорпорованій імперією території [414, с. 377].

Попри дещо більше державне фінансування, розміри прибутків, які давала у вигляді податків Київська, Волинська та Подільська губернії до імперського

бюджету, значно перевищували суми державних витрат у краї [414, с. 457]. Так, Південно-Західний край., посідаючи друге по імперії місце (після польських губерній) за густотою населення, займав лише десяте по кількості витрат державного бюджету на 1 жителя. В середньому по Волинській губернії наприкінці ХІХ ст. на одного жителя припадало 3,6 руб. витрат державного бюджету, на одного мешканця Київщини – 5,78 руб., а Поділля – 2,5 руб. [414, с. 137].

Таким чином, урядова бюджетна політика зумовлювала значний відтік із Правобережної України місцевих капіталів у вигляді прямих та непрямих державних податків, з яких поверталася невелика частина, при цьому державні витрати спрямовувалися в основному на військові та поліцейсько-управлінські потреби.

Теоретично такий стан справ повинен був компенсуватися наявністю так званих мирських капіталів, які формувалися для задоволення суспільних потреб сільських громад та волостей. Приміром, у Волинській губернії на початку ХХ ст. мирські збори складали 72,3 % всіх окладних зборів, які стягувалися із селян [42, арк. 16]. Так, селяни Волинської губернії у 1900 р. сплатили 1 млн 219 тис. 572 руб. прямих мирських зборів, що в середньому становило по 1 руб. 10 коп. на особу, варіюючись від 60 коп. у Ковельському повіті до 1 руб. 90 коп. у Луцькому. Однак на “громадські потреби” було витрачено лише близько 22%, в тому числі 20,5% – на утримання церковно-приходських, міністерських шкіл та шкіл грамоти. Ще 20% пішло на фінансування сільської пошти, яка у більшості випадків використовувалася посадовими особами чиновницько-поліцейського апарату, а також по 3% – на утримання церков та сільських сотських і десятських. Більша частина – близько 33% – мирських капіталів виділялася на утримання органів селянського самоуправління, тобто на заробітну плату сільським та волосним посадовим особам і господарські потреби волосних правлінь. Обов’язок державного контролю за тим, щоб витрати із мирських зборів не були “незаконними чи надмірними”, лежав на губернському у селянських справах присутствії [42, арк. 29].

Зазначимо, що на початку ХХ ст. суспільні діячі констатували повне змертвіння суспільно-господарських функцій селянських самоврядних установ та

перетворення їх на нижчі органи загальнодержавного управління [12, арк. 80] із частково адміністративними, а, в основному, поліцейсько-канцелярськими функціями [448, с. 303].

Таким чином, найменша частина мирських зборів із селян йшла на їх господарські потреби, більшість же витрат не можна вважати спеціально чи виключно селянськими [406, с. 723]. Крім того, названі витратні статті мирських капіталів вкрай нерівномірно розподілялися на душу населення окремих повітів регіону [42, арк. 8, 15].

Подібним чином можна охарактеризувати й натуральні повинності. У тому ж 1900 році селянин Волині витрачав у середньому 3 робочих дні на їх виконання (цей показник коливався від 1,7 у Житомирському повіті до 6,7 у Луцькому) [42, арк. 10]. Причому більшість часу йшла знову ж таки на забезпечення виконання державних поліцейсько-адміністративних функцій: 2,6 робочих доби – на караули в поселеннях та охорону й супровід в'язнів, лише 0,3 доби – на ремонт доріг, причому перевага надавалася поштово-транспортним дорогам, решта – на пересипання хліба у запасних магазинах, ремонт громадських споруд, доставку дров волосним правлінням та народним училищам. Також селяни повинні були надавати підводи для військових та новобранців, на волосні та сільські потреби, для роз'їздів фельдшерів тощо [42, арк. 15].

На з'їздах мирових посередників, у доповідях податкової комісії наради селянських діячів Південно-Західного краю підкреслювалася, передусім, нераціональність постановки шляхової повинності (віддаленість поселень від виділених для ремонту ділянок та суттєва різниця у величині останніх) та незаконне залучення селян до виконання поліцейських функцій [49, арк. 1].

Отож, незважаючи на те, що державні (до складу яких за відсутності земських установ на Київщині, Волині та Поділлі входив і земський збір) та мирські повинності, натуральні чи грошові, повинні були слугувати для задоволення переважно місцевих потреб тих адміністративних одиниць, які їх сплачували, вони у своїй більшості на початку ХХ ст. використовувалися для задоволення загальнодержавних потреб [367, с. 514].

В результаті недосконалості (з господарської точки зору) та упередженості (з політичної) територіального аспекту державної бюджетної політики населення Правобережної України позбавлялося багатьох сприятливих для свого соціально-економічного розвитку умов, затримувався господарський розвиток регіону, хоча від природи для такого розвитку було все необхідне.

Ще в другій половині XIX ст. українські вчені-економісти дійшли висновку, що проблема нерівномірності розвитку регіонів та негативного впливу на це явища централізації фінансів має вирішуватись розвитком місцевого самоврядування. Внаслідок відмінності фінансів місцевих органів самоуправління від державних, чим більша їх частка, тим більші можливості паралізувати вплив централізації, а відповідно – і не вигідного для місцевого населення розподілу всіх громадських витрат [414, с. 580].

Формування бюджетних капіталів земських установ Київської, Волинської та Подільської губерній відбулося шляхом децентралізації частини державних прибутків і витрат разом із деякими урядовими установами та сферами їх діяльності. Зокрема, обов'язки по завідуванню місцевими губернськими повинностями були передані від Губернського розпорядчого комітету. Земству передавалися лише місцеві земські повинності, а збиранням державних продовжував завідував губернатор та особливе у земських справах присутствіє [367, с. 518].

До 1 січня 1912 року в Київській, Волинській та Подільській губерніях дотримувалися земських кошторисів, встановлених губернськими та повітовими комітетами у справах земського господарства, а з 1912 року земські прибутки та витрати регулювалися постановами земських зборів на основі загальних для всіх 40 губерній Російської імперії Правил 1897 р. у відповідності до Уставу про земські повинності [437, с. 54].

В 1904-1911 рр. у кожній з Правобережних губерній діяла одна загальна губернська каса. Однак, у перші роки непоодинокими виявилися випадки виникнення труднощів у функціонуванні кас. Вони були пов'язані з тим, що повітові комітети та управи, визначаючи якомога більші витрати на свій повіт, не брали до уваги його платіжні можливості. Практика 1905-1909 рр. показала, що

деякі земські асигнування при цьому носили випадковий та малопродуктивний характер. Ситуацію вдалося виправити завдяки постановам губернських комітетів, що зобов'язували кожен повіт при складанні кошторису зрівняти свої витрати з прибутками [171, с. 4, 186, с. 13-17].

Урядовою інструкцією визначалися такі статті прибуткової частини земського бюджету: до п. 1 вносилися готівкові залишки та недостачі минулих років; до п. 2 включалися кошти, отримані від оподаткування нерухомого майна: земель та лісів, фабрично-заводських та торгово-промислових споруд, міського та іншого нерухомого майна; до п. 3 відносили: а) державні кошти, які надавалися земствам на основі законів 12 червня 1900 та 1909-1912 років, з метою реалізації проекту загального навчання, б) надходження від губернських чи повітових земств певної губернії, від міст, приватних осіб та установ, в) дорожний капітал та інші спеціальні кошти, г) повернені витрати у вигляді отриманої плати за лікування чи медикаменти, д) прибуток від земських пошт, телефонів, утримання шосе; п. 4 включав прибутки з документів на право торгівлі та промислів; п. 5 до “різних надходжень” відносив різноманітні штрафи, а також кошти від продажу земського майна; п. 6 до “різних зборів” – збори за переправи, мости та шляхові споруди, шинки поза містом тощо; у п. 7 зазначалося, що земства також можуть отримувати відсотки з власних капіталів, що не мають спеціального призначення, та нерухомого майна [437, с. 102-103].

Тобто, прибутки земства склалися з трьох категорій: окладні збори, неокладні надходження та зарахування. Зокрема, до окладних зборів відносилося оподаткування нерухомого майна у містах та селах (земель і лісів, що знаходилися у приватній, державній чи удільній власності, міських житлових будинків, фабрично-заводських та торгових приміщень), патентів та інших торгово-промислових документів та свідоцтв. Неокладні надходження становили штрафи, судові збори, збори з промислових свідоцтв та трактирних закладів, допомога від казни тощо. Зарахування – це вільні земські суми від кошторисів попередніх років [171, с. 5].

Прибуткова частина кошторису київського земського управління на 1910 р. становила 4 млн 249 тис. рублів (248 тис. 919 рублів), з яких 3 млн 152 тис. рублів

або 74 %, припадало на окладні надходження, 925 тис. або 22 % – на неокладні і 171 тис. рублів або 4 % – на зарахування. Найбільша частина (63 %) неокладних зборів та майже половина (47 %) прибуткової частини кошторису припала на збори з земель та лісів. При цьому 94 % припадало на приватновласницькі та селянські землі (919 та 939 тис. рублів відповідно), залишок дали казенні, удільні та міські землі. Збори з міського нерухомого майна на 1910 р. склали 29 % окладних надходжень та 21 % всіх прибутків губернського земського кошторису, збори з фабрик та заводів – відповідно 6 % та 4,5 %. Незначну частину прибутків склали збори з сільських будівель, які здавались в оренду, та з торгових приміщень в повітах – по обох статтях на 1910 р. надійшло всього 44 тис. руб. [171, с. 6].

Різними були розміри повітових прибутків київських земств на 1910 р. До Уманського земського кошторису надійшло 343 тис. руб., Бердичівського – 314 тис. руб., Липовецького – 192 тис. руб., Радомишльського – 186 тис. руб., Чигиринського – 158 тис. рублів. Інші повіти отримали від 200 до 265 тис. руб. Особливе місце посідав Київський повіт, прибуткова частина кошторису якого становила майже 1 млн 250 тис. руб. Так, Київ давав більше 2/3 всіх земських зборів з міського нерухомого майна по губернії [171, с. 6].

Для порівняння скористаймося даними про земські кошториси Бессарабської, Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній, розміщеними в №№ 22-24 журналу “Земське діло” за 1910 р. Окладні збори тут склали в середньому 71,2 % кошторису. При цьому 48,4 % всіх земських надходжень становили збори з земель та лісів, 9,2 % – з міського нерухомого майна, а 12,3 % – з фабрик та заводів [171, с. 7]. Тобто, порівняно зі вказаними губерніями, в Київській меншою мірою були обкладені фабрики та заводи, натомість більшими були надходження з міського нерухомого майна.

Таким чином, прибуткова частина кошторису київського губернського управління на 3/4 базувалася на окладних надходженнях, серед яких найбільше значення відігравали земські збори з приватновласницьких та селянських земель.

Як для губернських і повітових комітетів та управ у справах земського господарства, які діяли за Положенням 2 квітня 1903 року, так і для виборних

земських зборів та управ, введених згідно Положення 11 березня 1911 р., кошти на земські витрати розподілялися з вказаних надходжень за законодавчо визначеними обов'язковими та необов'язковими статтями. Перші виконувалися на користь держави і не підлягали корекції земськими установами. До них відносилося утримання місцевого духовенства, земської пошти та кінних станцій, квартир для чинів поліції, оплата відряджень місцевим чиновникам, утримання місць покарання, етапна повинність, улаштування та утримання важливих шляхів і споруд при них, пристаней поза містами тощо. Відповідно, необов'язкові статті, у межах яких земствам надавалася певна самостійність, мали місцеве значення і включали видатки на грошове забезпечення заходів по охороні здоров'я населення і роботи закладів народної освіти, протипожежну та ветеринарну справи, розбудову та утримання телеграфної і телефонної мереж, страхування майна, піднесення сільського господарства тощо [381, с. 17].

Урядовий контроль земських фінансів посилювався необхідністю законодавчого затвердження Державною Радою першого кошторису 1905 р., з метою закріплення тих асигнувань, які не могли бути зменшеними, а в подальших 1906-1911 рр. – Міністром Внутрішніх Справ [138, с. 35]. Після введення виборних земств залишилася потреба узгодження лише з губернатором, і тільки у спірних випадках питання передавалося на розгляд Губернського у земських та міських справах присутствія, рішення якого губернське земство мало право оскаржити у Правлячому Сенаті [220, с. 48, 71].

Незважаючи на урядове прагнення спрямувати функціонування земських фінансів у звичне русло забезпечення загальнодержавних потреб, вже спрощене земство 1904-1911 рр. найбільші асигнування спрямувало на місцеві соціально-економічні потреби. Приміром, соціальні пріоритети першого земського бюджету Волинської губернії підтверджує аналіз засідань повітових комітетів у справах земського господарства, на яких розглядався наданий губернським комітетом проект видаткового кошторису на 1905 рік. Переважна більшість із дванадцяти повітових комітетів основну увагу зосередила на обговоренні проблем освіти і

медичного обслуговування населення та можливих шляхів їх покращення завдяки земському фінансуванню [85, арк. 4-8 зв].

Необхідно відмітити, що земські бюджети невпинно зростали до Першої світової війни. В цілому з 1905 по 1909 рік вони збільшилися у Волинській губернії на 99 %, Київській – на 184 % і Подільській – на 179 % [437, с. 74].

У “Міркуваннях про застосування Положення 1890 року до західних губерній”, поданих Міністерством Внутрішніх справ на розгляд Державної Думи на початку 1910 року, підкреслюється як кількісне зростання земських витрат на соціально-економічний розвиток краю, так і якісні зміни у галузях народної освіти, медицини, агрономії внаслідок 6-річної діяльності земств [16, арк. 139-142]. Так, у розвиток медицини волинським земством у 1909 р. вкладалося вдвічі більше, ніж у 1904 році. Земські витрати на розвиток народної освіти Волині зросли зі 196 тис. руб. у 1905 році до 315 тис. руб. у 1911 [186, с. 136]. Крім того, підводну та шляхову натуральні повинності було частково переведено у грошові [12, арк. 28]. В цілому з 1905 по 1909 рік земський бюджет збільшився у Волинській губернії на 99 % [437, с. 74].

Загальна сума витратної частини земського кошторису 1910 р. Київської губернії становила 4 млн 103 тис. 820 руб. В тому числі, на долю губернського земства припало 1 млн 230 тис. 817 руб. або близько 30 %, а повітових – 2 млн 873 тис. руб. або 70 % [171, с. 11].

Всі ці витрати можна розподілити на дві головні категорії: на культурно-господарські потреби й заходи та на повинності державного характеру (як утримання громадських управлінь, арештантських приміщень, військова повинність, утримання духовенства). Сума витрат київського земства першої категорії в 1910 р. дорівнювала майже 3 млн 560 тис. руб., тобто, близько 86 %, а другої – майже 565 тис. руб. або 14 % всієї витратної частини кошторису. При цьому земські самоврядування внутрішньоімперських губерній на повинності державного характеру витрачали майже втричі менше коштів – в середньому 5,4 % своїх кошторисів [171, с. 12].

Відносно витрат на культурно-господарські потреби, перше місце в кошторисах київських земств посідали медицина, на яку витрачалося майже 1 млн 287 тис. руб. (31,1 %), та народна освіта – 964 тис. руб. або 23,5 % всіх земських витрат. По відносним розмірам цих витрат Київське земство не відставало від внутрішньоімперських губерній, земства яких витрачали на охорону здоров'я та освіти відповідно 28 і 25,5 своїх кошторисів. Третє місце в Київському земстві займали витрати на шляхову справу – майже 9 % витратної частини кошторису (365 тис. руб.), четверте – на громадську опіку (290 тис. руб. або 7,1 % кошторису). Останні значно переважали аналогічні витрати земств внутрішньоімперських губерній (1,8 %). Доволі незначну долю своїх ресурсів київське земство витрачало на агрономічні та економічні заходи – 108 тис. руб. або 2,5 % кошторису, тоді як земства Бессарабської, Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній – 5 %. На утримання земського управління в Київській губернії йшло 5,8 %, що було менше 7,4 % кошторисів земств внутрішньоімперських губерній. Також важливим було те, що київське земство нічого не витрачало на погашення боргів, оскільки не мало їх. Натомість в запасну суму відраховувалося 4,3 % кошторису, тоді як у староземських губерніях – 1,5 %, а на погашення боргів – 7,7 % [171, с. 12].

Таким чином, порівняно незначні витрати на утримання земського управління в Київській губернії, відсутність у нього боргів та наявність значної запасної суми дало підстави доповідати в 1911 р. на з'їзді земських виборців про бюджетну стабільність київського земства. З іншого боку зауважувалося, що відсутність боргів, які у “старих” земств утворилися в результаті позичок на проведення господарських та культурних заходів, свідчили про відсутність широкого розмаху діяльності київського земства. Так, якщо земські самоврядування 34 губерній Російської імперії витратили в 1910 р. на одного жителя 2 руб. 7 коп. бюджетних коштів, то київське земське управління в 2,5 рази менше – 92 коп. Земства Бессарабської, Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній витрачали щорічно з розрахунку на одного жителя на освіту 61,6 коп., медицину – 64,6 коп., агрономічні заходи – 12 коп. та

дорожню частину – 16 коп. Київське ж земство витратило в 1910 р. відповідно 21,8 коп., 29,1 коп., 2,4 коп., 8,9 коп. [171, с. 12-13].

Спроби охоплення навчанням усіх дітей молодшого шкільного віку розпочалися знизу з ініціативи органів місцевого самоврядування, передусім земств. Вони будували школи, забезпечували їх меблями та шкільним приладдям, здійснювали підготовку вчителів. Починаючи з 1908 року уряд почав надавати допомогу земствам та містам у реалізації цієї програми. Казною систематично (згідно законів від 3 травня 1908 року, 10 червня 1909 року, 14 червня 1910 року, 5 травня 1911 року, 13 червня 1912 року) на цю справу асигнувалися кошти. Так у 1908 році вони призначалися для місцевостей, в яких, на основі клопотань земських та міських органів, з'ясовувалася особлива в них потреба. Кошти виділялися Міністерством народної освіти директорам та інспекторам шкіл, які, в свою чергу, надавали їх земствам та містам. Останні повинні були витратити більшу їх частину на доведення заробітної плати вчителям до встановленого законом мінімуму, а меншу – на будівництво та обладнання шкільних приміщень [63, арк. 3-4].

Надалі обов'язковою умовою отримання допомоги від держави була попередня розробка плану шкільної сітки, тобто проекту побудови приміщень та заснування нових шкіл, з метою забезпечення протягом певного терміну (10-20 років) кожного повіту та губернії такою кількістю початкових навчальних закладів та вчителів, яка б дозволила реалізувати програму загального навчання всіх дітей шкільного віку [437, с. 76].

Зрозуміло, що зростанню видаткової частини земських кошторисів закономірно передувало збільшення земського оподаткування місцевого населення. Так, за 5-річчя з 1904 по 1909 рр. земський збір у Волинській губернії зріс на 99 % [16, арк. 143]. З 1903 по 1911 р. подесятинне оподаткування селянських земельних наділів майже потроїлося. Воно підвищилося у Волинській губернії з 12,9 до 35,7 коп., Київській – з 15,7 до 48,5 коп., Подільській – з 20 до 70,7 коп. [394, с. 107].

Однак, якщо до аналізу цієї проблеми залучити загальні статистичні дані по оподаткуванню селянських надільних земель Європейської Росії початку ХХ ст., то виявиться, що зростання земських зборів не відіграло такої значної ролі, як може

здатися на перший погляд, у динаміці кінцевої суми прямих та непрямих податків, які сплачував селянин. Дійсно, з відміною у 1905 р. викупних платежів величина прямих державних податків із селянських надільних земель зменшилася із 90 коп. на особу у 1904 р. до 10 коп. у 1912 р. При цьому мирські та страхові збори залишалися приблизно на однаковому рівні: в середньому відповідно по 50 та 20 коп. на одного селянина. Земські ж зростали, становлячи 0,34 коп. у 1904 р., 0,45 – у 1907 та 0,58 – у 1912 р. Таким чином, сума усіх прямих податків із селян не тільки не зросла, а навіть зменшилася із в середньому 1 руб. 90 коп. на особу у 1904 р., до 1 руб. 30 коп. у 1907 та 1 руб. 40 коп. у 1912 р. Однак через прагнення держави компенсувати втрачені (із ліквідацією викупних платежів та децентралізацією частини коштів на земські фінанси) надходження до імперського бюджету відбувається значне зростання непрямих податків. Так, непряме оподаткування піднялося із 3 руб. 50 коп. на одного селянина у 1904 р. до 4 руб. 70 коп. у 1912 р. [309, с. 502].

В травні 1911 р. на з'їзді земських виборців Київщини йшлося про те, що земський податковий тягар в губернії значно поступався іншим регіонам України. В той час, як у Бессарабській, Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях на 1 жителя в середньому припадало по 2 руб. 39 коп. земських податків, то в Київській в 2,5 рази менше – по 95,7 коп. [171, с. 8]. В тому числі, подесятинне обкладання приватновласницьких земель та лісів коливалося від 19 коп. у Радомишльському повіті до 65 коп. в Уманському, в середньому по губернії становлячи 45 коп. Селяни з 1 десятини землі в середньому сплачували 48 коп. земських податків: найменше в Радомишльському повіті – 16 коп. та найбільше в Канівському – 63 коп. Для десятини казенних земель середнє по губернії земське обкладання становило 49 коп. Таким чином, середня по Київській губернії цифра земського оподаткування земель та лісів була 47 коп. з десятини, тоді як у згаданих семи – 70,7 коп. При цьому, спираючись на дані за 1901-1908 рр. урядового Відділу сільської економії та сільськогосподарської статистики, на з'їзді зазначалося, що як урожайність зернових, так і валова прибутковість з десятини посіву на Київщині вища [171, с. 8-9]. Зокрема, селяни Київської губернії за рік отримували 47,9 руб. валового прибутку з десятини засіяної

землі, приватні власники – 57,46 руб. Таким чином, обґрунтовувалася можливість збільшення оподаткування з земель та лісів після ведення виборного земства. Однак зауважувалося, що селяни, землі яких були прибутковими, ніж правтновласницькі, до того ж сплачували значні мирські збори, які в 1908 р. становили в середньому 63 коп. з десятини. Також на з'їзді прозвучала теза про необхідність збільшити земське оподаткування фабрично-заводських підприємств та торговельних закладів [171, с. 10].

Зауважимо також, що ще в кінці XIX ст. вчені пов'язували зростання значення місцевих фінансів із розвитком культури, посиляючись на те, що в Західних країнах доля місцевих податків майже у 2,5 рази більше, ніж на той час у Російській імперії [414, с. 581-582].

Основною слабкою ланкою законодавчої бази стали фінансові взаємовідносини земств та міст. Питання невідповідності земських зборів з міського населення об'єму отриманого взамін у вигляді медичних, освітніх та інших послуг особливо гостро звучало на засіданнях міських дум під час функціонування управлінь земським господарством.

В Південно-Західному краї із введенням Положення про управління земським господарством 1903 р. було застосовано той же Устав про земські повинності, що й у губерніях, де діяло виборне земство за Положенням 1892 р. Відповідно, міські жителі платили податок з нерухомості місту та земству, причому останнє отримувало більшу його частину. При цьому міське самоврядування не могло перевищити норму оціночного збору більше 1% вартості нерухомості. Земство ж мало право збільшувати податки відповідно до своїх потреб, хоча, звичайно, було обмежене законом від 12 червня 1900 р., згідно якого окладні земські збори не повинні були зростати більш, ніж на 3% у порівнянні з попереднім роком. До неокладних земських зборів відносився, в тому числі, збір із промислових та торгових свідоцтв в розмірі 10-15% (залежно від розряду) визначеної державою ціни цих документів [447, с. 57].

У висновках спеціальної комісії Київської міської думи 1904 р. підкреслювалося, що, згідно затвердженого першим річним зібранням Губернського

земського комітету бюджету, податки з нерухомого майна та торгових і промислових свідоцтв міста Києва на користь земства у 1905 р. становитимуть 354 тис. рублів, а це складає 1/10 всього прибутку управління земським господарством Київської губернії. При цьому із 60 чоловік Губернського комітету лише один був від міста Києва – це його міський голова. Також наголошувалося на слабкому поверненні земством отриманих від міста значних коштів. Так населення Києва користується єдиною земською Кирилівською лікарнею, третина хворих якої проживає в місті менше року. Членів Комісії не задовольняв сам принцип складання прибуткової частини земського бюджету на 1905 рік, адже перед її збільшенням не було проведено переоцінки об'єктів оподаткування, що, в свою чергу, спричинило значну нерівномірність у його розкладці. Як наслідок, на думку гласних Київської думи, міські домовласники виявилися більше обкладені земськими зборами та опинилися у гірших умовах, ніж сільські землевласники [447, с. 58].

В 1904 році Київське управління земським господарством користувалося бюджетом, складеним ще Губернським розпорядчим комітетом, прибуткова частина якого становила 1,5 млн. рублів. З них 14,9% складали збори з міського нерухомого майна та 11,27% – з торгових та промислових свідоцтв [447, с. 59; 209, с. 14-17]. У 1905 році було затверджено вже 2,5 млн кошторис Київського земського управління, до якого увійшло майже 362 тис. (14,4%) податків з міського нерухомого майна та більше 170 тис. рублів (12,9%) зборів із промислових та торгових свідоцтв. У 1906 та 1907 роках ці статті земських прибутків складали, відповідно, 19,2% та 6%, 20,6% та 6%.

Першим після реформи 1911 р. губернським земським зібранням довелося вирішувати складні питання розмежування сфер діяльності губернських та повітових, а в столичній губернії ще й київського міського, земств, а також відповідного розподілення повинностей та зборів.

Із введенням виборного земства зміни щодо прибуткової частини кошторису торкнулися в основному губернського земства та Київського повіту. До реформи земське господарство було централізованим і губернський комітет розпоряджався всіма земськими ресурсами, тобто якихось спеціальних зборів чи відрахувань з

прибутків повітових земств на користь губернського не існувало – всі повітові збори надходили до губернської каси. З введенням виборного земства всі ці збори перейшли до повітових кас. Губернське земство розпоряджалося лише 163 тис. руб.: 81 тис. руб. додаткового земельного збору на утримання духовенства та 82 тис. руб. відсотків з губернських земських капіталів. У розпорядження Києва, прирівняного, згідно з указом 1911 р., до повітового земства, перейшло 958 тис. руб. зборів із міського нерухомого майна та неокладних надходжень. Відповідно, каса київського повітового земства зменшилася до 246 тис. руб. В інших же повітах цифри доходів залишилися майже без змін [171, с. 14-15].

Після реформи 1911 р. основним джерелом наповнення земських кошторисів залишалися податки на нерухоме майно. Приміром, у 1912 р. вони становили 73 % всієї прибуткової частини правобережних українських земств [437, с. 103].

У витратній частині земських кошторисів Київської, Волинської та Подільської губерній після реформи 1911 р. відбулися значні зміни. Передусім, скоротилися деякі витрати по утриманню урядових установ. А вже з 1 січня 1912 р. на Правобережну Україну поширилася дія закону 12 червня 1900 р., згідно з яким із земських установ знімалися такі витрати: 1) квартирні судовим слідчим та чинам поліції (ісправникам, їх помічникам та становим приставам); 2) по утриманню секретарів губернських із земських та міських справ присутсвій та оплаті канцелярських витрат цих присутствій; 3) по найму, меблюванню, опаленню та освітленню повітових і міських із військової повинності присутствій, утриманню їх діловодів, оплаті канцелярських витрат, а також шляхові та квартирні для членів від земства в них [171, с. 15].

Ці витрати по Київській губернії в 1910 р. склали 87 тис. руб. Після реформи губернське земство звільнилося від витрат в 13 тис. руб., повітові в середньому по 4 тис. руб., а Уманське та Київське по 6900 руб. 21500 руб. [171, с. 15].

Однак поряд із цим незначним зменшенням витрат, виборним земствам довелося збільшити асигнування на утримання земських установ. А вже децентралізація земського господарства закономірно викликала розширення канцелярій та штату службовців у повітових управах. Приміром, в

Катеринославській та Харківській губерніях на утримання губернських земських управ щорічно витрачалося в середньому 87 тис. руб., а повітових відповідно 23 тис. руб. та 21 тис. руб. [171, с. 15-16].

Тому одним із найперших завдань реформованих земств Правобережної України стало вирішення проблеми невідповідності між розмірами прибуткової та видаткової частин кошторисів. Одним із шляхів цього стало підвищення земського оподаткування [171, с. 16-18].

У 1912 році, коли умови складання кошторисів стали тут такі ж, як і в староземських губерніях, бюджет Волинського земства становив 4,3 млн. крб., Київського – 8,2 млн. крб., Подільського – 7,7 млн. крб. [437, с. 74].

Якщо скористатися розробленою на початку ХХ ст. класифікацією О. Русова, то Київська та Подільська губернії відносилися до групи губерній з середнім – від 5.3 до 8 млн руб. – розміром бюджету (поряд із Чернігівською, Таврійською та Бессарабською), а Волинська – невеликим, тобто меншим 5,3 млн руб. (для порівняння, серед українських губерній земський бюджет більший 8 млн руб. мали Херсонська (9,8 млн), Полтавська та Катеринославська (по 12 млн), а також Харківська (13 млн). Крім того, помітна закономірність, характерна й для староземських губерній, що загальна сума витрат не піднімалася вище 5 млн. там, де на 1 квадратну версту припадало менше 100 рублів всіх зборів [437, с. 67-75].

Видатки “необов’язкової” частини земських бюджетів неухильно зростали. Так само як і в 34 староземських губерній, у Київській, Волинській та Подільській найбільше коштів земствами витрачалися на народну освіту та охорону здоров’я, облаштування шляхів та економічні потреби населення [437, с. 105].

Тобто, як і в попередні роки соціальна сфера була головним об’єктом вкладання земських капіталів. У земств Південно-Західного краю (як і у староземських губерніях) більше половини витрат припадало на задоволення потреб охорони здоров’я та освіти. Трохи більше 1/10 всього земського бюджету йшло на утримання земського управління та деяких урядових установ (в подальшому цей показник зменшується, адже згідно закону від 5 грудня 1912 р. на державний рахунок було прийнято половину витрат земств та міст на утримання поліції). 1/6 земських коштів

витрачалося на економічні потреби, утримання доріг та ветеринарну справу. Майже стільки ж – на утримання спеціальних капіталів, запасної суми, виплату боргів та інші витрати [437, с. 105].

Бюджет Київського, Волинського та Подільського земств зберігав таку ж тенденцію, що і земств інші українських губерній, згідно якої із загальної суми витрат на повітові земства припадало більше 2/3, а на губернські – менше третини [437, с. 104].

Наприклад, в Київській губернії (тут налічувалося 12 повітів) кожен повіт на 1912 рік мав бюджет від 250 до 660 тис. руб. (тобто, середній – 455 тис.), а всі разом витратили 2 млн 743 тис. руб. Повіти асигнували неоднакові суми на різні потреби: приміром, на медицину Звенигородський повіт витратив в 1912 році 29 % загальної суми, а Уманський – лише 17%; на народну освіту Уманський – 32 %, а Липовецький – лише 15 %; на економіку Липовецький – 16%, а Сквирський – лише 8 %; на утримання шляхів Васильківський – 16%, а Радомишльський та Липовецький – лише по 7 %. На 1914 рік загальна сума земських повітових бюджетів Київської губернії зросла до 8 млн 755 тис. руб. (при середній на повіт – по 729 тис. руб.) [437, с. 104-105].

Із введенням виборного земства було створено краще законодавче підґрунтя для пошуку компромісів між земствами та містами краю. Зокрема, органи земського та міського самоврядування обирали представників до міського присутствія по податках із нерухомого майна [220, с. 7]. Спірні питання, як уже зазначалося, вирішувалися у губернському із земських та міських справ присутствії. Приміром, саме воно зобов'язало в серпні 1914 року виплатити із сум губернського земського збору майже 700 рублів Південно-Західній залізниці за перевезення чинів повітової поліцейської охорони, яка була командирована в 1913 році до м. Києва для підтримання порядку під час відкриття пам'ятника П. Столипіну та розгляду в суді справи про вбивство Андрія Ющинського. Адже губернське земство вважало, що виділення потрібних коштів є справою міста [158, с. 20-21]. Однак найпроблемнішим залишалося питання розмірів земських зборів із міського нерухомого майна. Наприклад, на 1912 рік лише у м. Києві вони склали 402 тис.

рублів при загальній прибутковій частині губернського земства Київської губернії 2 млн 700 тис. рублів [204, с. 154-155].

При цьому земство не було зобов'язане звітуватися перед містом, на що витрачаються кошти. Крім того міські гласні наголошували, що також необхідно враховувати і ті витрати, яке несе місто перед всім повітовим населенням. Тут малося на увазі утримання поліції, тюремних замків, робітничих будинків тощо. Тому зрозуміло, що найбільше нарікань з боку міських громадських управлінь викликали зазначені фінансові аспекти взаємовідносин із земствами. Відповідно, скарги на неправильне обкладання земськими зборами надходили від багатьох жителів міст та містечок Київської, Волинської та Подільської губернії [121, арк. 3, 122, арк. 9].

Тобто, фінансова діяльність земств суворо регламентувалася урядом і не була позбавлена недоліків. Тому земства постійно шукали шляхи її удосконалення. У цьому відношенні визначною подією був з'їзд з питань земського фінансування, що відбувся у серпні 1913 року в рамках Всеросійської виставки у Києві. До участі в ньому було запрошено співробітників Академії Наук, університетів та вищих навчальних закладів, які займалися фінансовим правом і статистикою. Учасники з'їзду пропонували і наполягали на розширенні прав земств у справі оподаткування. З'їзд рекомендував здійснити поступову передачу земствам частини прямих державних податків, і, в першу чергу, земельного, частину доходів державної казни, частину акцизу від спиртних напоїв, скасувати закон про обмеження земського оподаткування, звільнити населення від акцизу на чай, цукор, газ, сірники, впровадити прибутковий податок [454, с. 9].

Вирішення проблем, що виникали у процесі формування земських бюджетів і, зокрема, розкладки земських податків, було тісно пов'язане з питанням статистичних робіт. “Земству, – зазначив один із найбільш видатних земських статистиків, М. Ф. Анненський в доповіді на секції статистики ІХ з'їзду природознавців та лікарів, – потрібно було розробити питання про цінність і прибутковість земель та іншого нерухомого майна, як головного об'єкта земського оподаткування, і з цією метою було започатковано статистичні бюро. Але цю

часткову та службову задачу швидко затулила та поглинула інша, загальніша – вивчення економічних та інших загальних умов народного побуту” [370, с. 135].

У різні роки на території губерній, охоплених земським управлінням, виникли засновані на різних принципах статистичні організації. У губерніях України вони створювалися в такій послідовності: у Чернігівській (1876), Харківській (1880), Полтавській і Херсонській (1882), Катеринославській (1883), Таврійській (1884).

Із самого початку проведення статистичних робіт – у 70-х роках XIX ст. – земська статистика розділилася на основну і поточну. Такий поділ пояснюється насамперед особливістю походження їх матеріалів. Дані основної статистики створювалися в результаті переписів і різних статистичних обстежень, безпосередньо здійснюваних земськими статистиками здебільшого експедиційним шляхом. У той же час, у поточній земській статистиці основну роль відіграли відомості, одержувані при допомозі “добровільних кореспондентів”, органів влади на місцях і поточної звітності земських установ (наприклад, земських лікарень, шкіл, страхових закладів і т.п.) [370, с. 136-137].

Проведення статистичних робіт у Волинській, Київській, Подільській губерніях повною мірою було розгорнуто лише з 1911 року, в тому числі щорічний збір даних поточної статистики (так званої “врожайної”). У своїй роботі статистики правобережних земств дотримувалися принципів та методів досліджень, розроблених Чернігівською статистичною школою [196, с. 8].

Як і в інших губерніях, на території Правобережної України земствами були проведені подвірні переписи [180, с. 5]. Також земські статистичні органи Волинської, Київської та Подільської губерній займалися оцінкою майна (що органічно поєднувалося з вивченням економічного побуту населення), дослідженням поточної статистики. Зауважимо, що дослідження поточної статистики реалізувались у досить широкому обсязі. Поряд з традиційною інформацією вони збирали відомості про розвиток торгових відносин в губерніях, селянське підприємництво, вихід селян з общини, переселенський рух, тобто про ті процеси, які набирали особливо великого поширення у зв’язку зі здійсненням

столипінської аграрної реформи й різким наростанням розвитку капіталістичних відносин [370, с. 137].

Своєрідним фіналом земських статистичних робіт в Україні стала участь земств, у тому числі й Правобережної України, в сільськогосподарському переписі 1916 р., проведення якого було викликано гострою потребою обліку продовольства і сировинних ресурсів у зв'язку з тривалою світовою війною [135, с. 3].

Очевидно, що рівного підходу й однакової зацікавленості імперського уряду в розвитку різних регіонів не могло бути – визиск національних окраїн заради забезпечення метрополії був закономірним і неминучим [503, с. 162-163]. Однак фінансовий визиск такого характеру принаймі частково повинен був компенсується ефективним функціонуванням бюджетів органів місцевого самоврядування.

Загалом, вчені погоджуються у твердженні [484, с. 13], що напередодні Першої світової війни кошториси правобережних українських земств були збалансованими й забезпечували реалізацію їх видаткової частини.

Отже, найслабшою ланкою управління у справах земського господарства Правобережної України було становище у бюджетній справі. У розпорядчих органів, губернських комітетів, майже повністю була відсутня свобода розпоряджатися земськими коштами. Затвердження земських кошторисів, дозвіл непередбачуваних витрат із запасних капіталів та залишків – ці та інші розпорядчі дії залежали від центральних урядових установ. Саме витрачання всіх земських сум відбувалося під фінансовим наглядом органів загальнодержавного контролю – Контрольної Палати. Попри існування певних труднощів, управлінню у справах земського господарства на основі складання щорічних кошторисів вдалося переорієнтувати земські витрат на задоволення соціальних потреб населення, спрямувавши значні кошти на освітню та медичну сфери.

Земства Київщини, Волині та Поділля планували свою роботу на основі складання не трирічних, як це було до реформи 1904 р., а щорічних кошторисів. Основним джерелом надходжень до земських кошторисів були окладні збори із нерухомого майна у селах та містах. Останні були підґрунтям постійних суперечок між земствами та громадськими управліннями міст південно-західних губерній.

Витратні статті земських установ на законодавчому рівні поділялися на обов'язкові та необов'язкові. Оскільки перші виконувалися на користь держави і передбачали утримання місцевого духовенства, чинів поліції, місцевим чиновникам, місць покарання, етапну повинність тощо, земства намагалися їх мінімізувати. Натомість головна увага приділялася необов'язковим видатковим статтям земських кошторисів, у межах яких земствам надавалася певна самостійність щодо визначення грошового забезпечення заходів по охороні здоров'я населення і роботи закладів народної освіти, протипожежної та ветеринарної справ, розбудови та утримання телеграфної і телефонної мереж, страхування майна, піднесення сільського господарства тощо.

3.2. Роль земств у господарському та соціокультурному розвитку краю

З моменту створення земські установи Правобережної України розгорнули активну практичну діяльність щодо господарського розвитку краю, розв'язання питань освіти та охорони здоров'я, соціального захисту населення регіону.

Питання про способи підняття продуктивності дрібного селянського господарства обговорювалися вже на першому річному зібранні київського губернського комітету в справах земського господарства (вересень 1904 р.). В 1905 р. було запрошено губернського агронома, за допомогою якого й розпочалася розробка земських заходів агрономічного характеру. Перші кроки в діяльності київського земського управління ускладнювалися відсутністю наукових та статистичних даних, які б характеризували ґрунти, клімат та економічне становище губернії. Початковими заходами земств Київщини з подолання примітивних прийомів та методів господарювання селян стали: влаштування складів сільськогосподарських машин та знарядь, організація кредитних та споживчих кооперативів, організація читань та курсів з різних галузей сільського господарства, влаштування злучних пунктів та показових ділянок [209, с. 2].

Поступово масштаб земської агрономічної допомоги на Київщині розширився: взято участь в Південно-Російській переселенській організації (1908 р.), створено

Бобрицьку школу садівництва та Волошсько-Мехеринецьку сільськогосподарську школу (1909 р.), організовано касу дрібного кредиту (1909 р.), обстежено ґрунти губернії (1910 р.), проводилися колективні досліді зі штучним добривом (з 1910 р.), обстежено хлібну торгівлю та селянський посівний матеріал, розроблювалися питання (в 1910 та 1911 рр.) дослідної справи в обласному масштабі, організовано довідково-комісійне бюро з закупівлі сільськогосподарських машин та знарядь, спеціальний статистичний відділ губернської управи (1911 р.) [209, с. 3].

В 1909 р. волинське земське управління звернуло увагу на меншу урожайність зернових у губернії порівняно зі сусідніми та недостатньо високий розвиток сільського господарства попри сприятливі природні умови краю. Тому на червневій сесії губернського комітету було намічено широку планомірну організацію агрономічної допомоги місцевому населенню допомогу. Серед накреслених заходів були, зокрема, обстеження природних та економічних умов Волинської губернії, меліоративні та землевпорядні роботи, організація дрібного кредиту, влаштування сільськогосподарських складів, сприяння тваринництву й травосіянню, збільшення кормових запасів, поширення серед селян сільськогосподарських знань [186, с. 442].

Розглянувши постанови наради селянських діячів в Києві, волинський комітет визнав за необхідне об'єднання діяльності установ, що надають агрономічну допомогу населенню, з керівним статусом земського управління. Для проведення спільних заходів представники земства, землевпорядних комісій, управління землеробства та державного майна, кредитно-ощадних і сільськогосподарських товариств, навчальних закладів, спеціалісти та мирові посередники брали участь у губернських та порайонних агрономічних нарадах [186, с. 441].

Також влітку 1909 р. Волинську губернію було поділено на 6 агрономічних районів по 6-8 діляниць в кожному. При цьому до уваги бралися ґрунтові та інші природні умови, обмеженість можливості обстеження та обслуговування певної території однією особою, підвищена потреба в агрономічній допомозі в районах хуторського розселення. Посади районних та діляничних агрономів на Волині були заміщені вже в квітні-червні 1910 р. [186, с. 448-451, 471].

Заходи із піднесення сільського господарства Волинської губернії фінансувалися земським управлінням та урядовими департаментами землеробства й землевлаштування (останній надавав допомогу хуторянам). Так, в 1910-1911 рр. на це було витрачено 90 тис. руб. державних коштів та 70 тис. руб. земських. Уряд виділяв кошти головним чином на прокатні станції, показові поля, заходи із поширення покращеного насіння та розвитку травосіяння, влаштування сільськогосподарських курсів і читань для селян та роздачу популярних брошур. Волинське земське управління, крім названих, фінансувало ще більше десяти напрямів економічної допомоги селянам: влаштування та утримання кас дрібного кредиту в губернії, надання позик для утворення основних капіталів для кредитних та ощадно-позичкових товариств, допомоги сільськогосподарським школам, товариству садівництва та Київській обласній сільськогосподарській виставці, розвиток хмелярства, влаштування виставок, покращення тваринництва, утримання агрономічного персоналу (заробітна плата та роз'їзні агрономам, інструкторам по хмелярству, садівництву), організація поточної сільськогосподарської статистики [186, с. 451-452].

З метою ознайомлення населення з покращеними сільськогосподарськими знаряддями, надання можливості користуватися ними на пільгових та доступних умовах, сприяння покращення якості посівних матеріалів земські управління правобережної України організовували прокатні станції. Приміром, на Волині сільськогосподарські станції з максимально повним комплектом машин та знарядь праці (16 найменувань) влаштовувалися по одній на агрономічний район, а станції спрощеного типу (не менше 8 найменувань) – в кожній агрономічній ділянці. Плата за користування селянами машинами та знаряддями була помірною й фіксувалася в спеціальних правилах для земських прокатних станцій. Причому розраховувалися селяни поденно, навіть за четвертину дня, а один господар не обмежувався в часі використання знарядь праці протягом року. Прокатні станції влаштовувалися в пунктах хуторських розселень, при кооперативних установах (кредитних, ощадно-позичкових, споживчих товариствах тощо) і знаходилися під

безпосереднім наглядом районних та дільничних агрономів. Завідували прокатними станціями в більшості випадків селяни [186, с. 456-459].

Так, на Волині в 1910 р. було організовано 45 прокатних станцій, зняряддями праці та машинами яких скористалися близько 2 тис. господарів. В 1911 р. створено ще 30 прокатних станцій (9 на кошти земства, 21 – департаментів землеробства та землевлаштування). На більшості було створено невеликі бібліотеки (до 200 книг та брошур) з різних галузей сільського господарства, попит на які однак спочатку був невеликий [186, с. 457, 465-466].

Ставлення селян до прокатних станцій, загалом недовірливе спочатку, в різних районах було відмінним. В одних селах ефективність нових знарядь праці та машин визнали й стали користуватися й замовляти. В інших же, навпаки, вважали їх заважкими або й зовсім непотрібними [186, с. 462].

Земські агрономи констатували низьку врожайність хлібів у селян та погіршення якості зерна. Пояснювалося це значним виснаженням селянських орних земель в результаті недостатності добрив та нераціонального ведення землеробства. Також зауважувався звичай продавати краще насіння, а залишками проводити посіви. Відповідно, перед земством постало завдання покращення якості посівного матеріалу [186, с. 466].

Земські управління виписували сортове насіння та продавали його селянам за ринковими цінами або безкоштовно видавалися тим, хто влаштував у себе показові поля та ділянки. Крім сприяння поширенню сортового насіння шляхом пільгового його продажу, обладнувалися пересувні зерноочисні обози [186, с. 466].

У Волинській губернії по листопад 1912 р. земством було створено 176 прокатних станцій, 34 зерноочисних обози, 18 сільськогосподарських складів [186, с. 502]. На 1913 р. Київське земство мало 541 прокатну станцію, 181 зерноочисний обоз [209, с. 108]. Недоліком насінневих кампаній на Волині було те, що більшість коштів на їх фінансування надавали урядові департаменти. Тому агрономи були змушені продавати насіння головним чином хуторянам, на що скаржилися селяни-общинники. Крім того, не завжди виправдовувалося співвідношення в закупівлі

різних видів зернових: у багатьох дільницях селяни дуже швидко розкупили пшениця, тоді як земські агрономи закупили більше жита [186, с. 466-447].

На думку земських управлінь Правобережної України одним із найефективніших способів, за допомогою яких земські агрономи могли ознайомити місцеве населення з правильними прийомами обробітку полів та загалом раціональним веденням землеробства, було влаштування показових полів. Адже отримані на них результати сприяли підвищенню впливу земських агрономів та зростанню їх авторитету серед селян [186, с. 470].

Поля закладалися в розмірах 5-8 десятин на землях одноосібних селян-власників та забезпечувалися знаряддями праці. Було розроблено декілька видів сівозміни для різних районів: десь було вигідно вирощувати буряки й картоплю для заводів, десь необхідно відновити родючість збіднілих ґрунтів та відійти від одноманітності культур посівів тощо. Для нагляду за показовими полями в допомогу земським агрономам працювали троє старост з нижчою сільськогосподарською освітою. В 1910-1911 рр. волинським земством було закладено 116 показових полів [186, с. 471-476].

Показові ділянки мали на меті демонструвати населенню значення мінеральних добрив для підвищення врожайності. Селянам, на землі яких влаштовувалися ділянки, добрива видавалися безкоштовно. Облік врожаю з удобрених ділянок вели земські агрономи. Тому для зручності нагляду та контролю в Волинській губернії показові ділянки були сконцентровані в не багатьох пунктах. Ставлення селян у більшості випадків було схвальним. Однак в окремих населених пунктах виражалось занепокоєння, що влаштування показових ділянок може призвести до нових податків або після використання томасшлаків на полях не буде родити хліб. В Подільській губернії в 1909 р. функціонувало 55 показових полів, у Волинській в 1911 р. – 169 показових полів та 1139 ділянок, у Київській в 1913 р. – 226 полів [133, с. 108].

Тваринництво в Правобережній Україні було досить розвинене й мало велике значення для населення в господарсько-економічному відношенні, а тому потребувало як кількісного, так і якісного покращення. Крім того, селяни несли

значні втрати від епізоотій та спорадичних хвороб свійської худоби. Відповідно, заходи з розвитку тваринництва, в тому числі ветеринарні, стали важливими напрямками земської господарської діяльності.

Волинське земство запросило в 1910 р. спеціаліста, який ознайомився зі становищем тваринництва в губернії та намітив заходи для його покращення. В 1911 р. тут було відкрито 22 постійних злучних пункти великої рогатої худоби, які поступово переводилися з найманих приміщень у нові, побудовані відповідно до вимог. Також з цього року почала діяти заводська конюшня, субсидіюючи яку земство отримувало жеребців на злучні пункти. Штат персоналу розширився ще одним спеціалістом по тваринництву на земські кошти та інструкторами по тваринництву й молочарству за рахунок департаменту землевлаштування, однак не був у змозі задовольнити потреби галузі. Спеціальний земський інструктор обстежив пасіки Волинської губернії та розробив заходи з розвитку бджільництва, але спрощене земство встигло лише розгорнути боротьбу з гнильцем та безкоштовно розіслати брошури зацікавленим пасічникам [186, с. 491-498].

Поштовхом до виникнення земської ветеринарії на українському Правобережжі була поява чуми великої рогатої худоби та потреба екстрених заходів для її подолання. Згодом земські управління створили в губерніях ветеринарну організацію й спеціалісти-ветеринари проектували та практично втілювали плани боротьби з різними епізоотіями. Поступово земська ветеринарна справа ускладнилася та диференціювалася, включивши не лише боротьбу з епідемічними, а й зі спорадичними хворобами худоби шляхом відкриття ветеринарних амбулаторій, забезпечення їх персоналом, інвентарем, інструментами, науковими посібниками, бактеріологічними засобами.

Волинське земство до планомірної організації ветеринарії приступило з 1907 р., передусім збільшивши кількість персоналу та рівномірніше розподіливши дільниці по повітах. До кінця наступного року в Волинській губернії вже було 24 ветлікарі та 48 фельдшерів. Волинському губернському комітету не вдалося через недостатність коштів реалізувати проект будівництва приміщень для земських ветеринарно-лікарських амбулаторій, тому вони розміщувалися у відповідно

облаштованих найманих. Для контролю та об'єднання заходів при волинській губернській земській управі створено ветеринарний відділ та посаду губернського ветеринарного лікаря. В 1909 р. питання покращення ветеринарії обговорювалися на губернській нараді земських гласних та спеціалістів, а також на Харківському обласному з'їзді представників земств та ветеринарних лікарів. Волинський губернський комітет видав обов'язкові постанови про заходи попередження та припинення заразних хвороб свійських тварин, що вводилися в дію з січня 1910 р. та передбачали, в тому числі, надання земством грошової компенсації власникам за відчуження худоби в ветеринарно-санітарних цілях. Разом з постановами розсилалася брошура губернського ветеринарного лікаря А. Качановського про головні види та ознаки заразних хвороб тварин [186, с. 580-582].

В Київській губернії на 1911 р. земське управління утримувало 27 ветеринарних лікарів (25 дільничних, губернський земський ветеринар та ветлікар для відряджень при управі) та 56 фельдшерів (з яких 31 – на самостійних ветеринарно-фельдшерських пунктах). Земський дільничний ветеринарний лікар отримував на Київщині 1200 руб. щорічно та ще 550 руб. на квартиру і проїзд, фельдшер – 320 руб. та 100 руб. Ветеринарному персоналу надавалася надбавка до заробітної плати за кожні 5 років земської служби. На дільницях лікарі та фельдшери мали ветеринарні амбулаторії [206, с. 4].

В 1910 р. волинським земством було розроблено нову сітку ветеринарних дільниць і визнано за необхідне щорічне збільшення персоналу на 5 лікарів та 5 фельдшерів, щоб площа дільниць не переважала 50 верст в діаметрі та не включала більше 4-5 поселень для ветлікарів та 2 для фельдшерів. Також на літо запрошувався тимчасовий персонал – 10 студентів-ветеринарів та два лікарі для епізоотій. Земський ветеринарний персонал виконував широке коло обов'язків: надавав ветеринарну допомогу населенню в межах своєї дільниці, у визначені повітовими управами години приймав тварин в амбулаторії, здійснював заходи по припиненню епізоотій, наглядав за місцями переробки тваринної сировини, слідкував за якістю м'ясних продуктів, що продавалися місцевому населенню, наглядав за кіньми на земських поштових пунктах. Медикаменти для тварин земськими лікарями та

фельдшерами видавалися населенню безкоштовно, земські асигнування на це зросли у Волинській губернії зі 100 руб. на повіт в 1904 р. до 370 руб. в 1911 р., у Київській в 1911 р. становили 8900 руб та ще 900 руб. на сироватки. Для земського ветеринарного персоналу передбачалися щорічні наукові відрядження [186, с. 580-583, 595-599, 206, с. 7-8].

Значно розвинулася ветеринарно-лікувальна діяльність земського персоналу на Київщині. Так, в 1911 р. до земських ветеринарних амбулаторій господарі привели 71 тис. голів худоби, що в 3,6 рази більше, ніж в 1907 р. (20 тис. голів). Причому в більшості випадків ветеринарними лікарями та фельдшерами київського земського управління приймалися тварини селян (приблизно у 80 % випадків) [206, с. 40-41, 49].

Земські управління Правобережної України субсидювали окружну ветеринарно-бактеріологічну лабораторію в Києві (сума від волинського земства зросла з 500 руб у 1904 р. до 1700 руб. в 1911 р., а від київського в 1911 р. становила 2500 руб.), яка проводила дослідження надісланого земськими лікарями патологічного матеріалу та надсилала їм сироватки., а також – станцію для експериментального дослідження сапу в Донській області. Друкувалися щомісячні та річні звіти ветеринарного персоналу [186, с. 594-595, 598-599, 206, с. 7-8].

Земський агрономічний персонал Київської, Волинської та Подільської губерній значно допомагав в організації кредитних товариств, зазначаючи, що при їх відкритті більш плідною була пропаганда сільськогосподарських покращень. Волинська губернська земська каса дрібного кредиту (діяла з квітня 1910 р.) виробила проект сітки товариств, визначивши радіусом діяльності одного 5-10 верст, та відпускала на їх основні капітали трирічні кредити по 2 тис. руб. під 7,5 % річних. Земські агрономи проводили співбесіди з селянами, які залучалися до відкриття кредитних товариств, роз'яснювали їх корисність, устав і техніку організації, роздавали популярні кооперативні брошури. Після цілого ряду співбесід влаштовувалося зібрання з представників всіх поселень наміченого радіусу, де й вирішувалося питання про створення товариства [186, с. 498-500, 572-575].

На 1911 р. у Волинській губернії діяло 164 кооперативи (в більшості випадків кредитні товариства, а також позичково-ощадні й споживчі) та постійно надходили клопотання про організацію нових. В 1910 р. Волинська губернська земська каса дрібного кредиту видала 77 товариствам 213 тис. руб. позики на посилення оборотних коштів. На 1 січня 1911 р. позики з каси склали 35 %, а внески – 25 % зведеного балансу. Крім того, з весни 1910 р. діяла Рівненська земська каса дрібного кредиту [186, с. 500, 568, 572-575].

У виданні “Весь Юго-Западный край” у 1913 р. зазначалося, що кооперація в Київській, Подільській та Волинській губерніях успішно розвивалася завдяки сприянню земств. Напередодні Першої світової війни в Україні нараховувалося 2225 сільськогосподарських товариств, у тому числі на Волині - 333, на Київщині – 174, на Поділлі – 112 [133, с. 495].

Земське сприяння розвитку сільськогосподарської освіти виражалося у влаштуванні спеціальних шкіл (згідно Положення про сільськогосподарську освіту від 26 травня 1904 р.) та повному чи частковому утриманні в них стипендіатів, а також у субсидюванні сільськогосподарських закладів.

На кошти київського губернського земського управління та сільських громад першої мирової дільниці Бердичівського повіту в 1909 р. було відкрито Волошсько-Мехеринецьку сільськогосподарську школу I розряду, метою якої стала підготовка шляхом теоретичних, а, головним чином, практичних занять, освічених та вмілих селян-господарів. Школа утримувалася за рахунок щорічної допомоги від департаменту землеробства (7 тис. руб.), субсидії від земства (зросла з 4 тис. руб. у 1904 р. до 13 тис. руб у 1914 р.) та приватних пожертвувань. Вступали з 14 років (при школі був інтернат), після складання вступних іспитів за програмою однокласних міністерських училищ. В школі було встановлено 30 повних (по 100 руб. щорічно) та 15 часткових (по 60 руб.) стипендій київського губернського земства та одна бердичівського повітового. Кількість учнів була доведена з 60 до 105 осіб в 1914 р. При школі було 26 дес. землі для демонстрації раціонального ведення польового господарства, город, плодові сад та розсадник, ягідники, пасіка, свійська худоба та метеорологічна станція [178, с. 4-9].

Волинська губернська земська управа в 1910 р. отримала в губернатора дозвіл на безперешкодне проведення агрономічним персоналом лекцій та читань, забезпечила дільничних агрономів “чарівними ліхтарями”, “світловими картинами” та комплектами популярних бібліотечок, які також було розіслано на всі прокатні станції та пункти продажу покращеного насіння. З 21 січня по 17 лютого 1911 р. в Житомирі в приміщенні Російської публічної бібліотеки проходили сільськогосподарські курси для дорослих селян, організовані волинським земським управлінням. Всього їх прослухало 38 осіб, яким оплатили проїзд, проживання, харчування та видали по 10 руб. на час курсів. 117 годин інформації включали дані неорганічної природи, ботаніки, анатомії й фізіології тварин, ветеринарії, ґрунтознавства, травосіяння, кооперації тощо. За пізнішими свідченнями агрономів селяни були задоволені курсами, передавали почуте та застосовували на практиці в своїх господарствах [186, с. 502-505].

При початкових земських школах працювали спеціальні сільськогосподарські відділення. Вчителі цих шкіл отримували необхідну підготовку з основ сільського господарства на земських курсах. Для проведення практичних занять земства влаштовували пришкільні ділянки, садиби, пасіки. У 1912 році в земських школах Київської губернії працювало 74 таких відділень, Подільської – 15, Волинської – 27 [178, с. 5].

Таким чином, заходи губернських управлінь Правобережної України в галузі сільського господарства можна розділити на три групи: по-перше, обстеження губерній з метою всебічного вивчення, по-друге, заходи технічного, організаційного та фінансового характеру – влаштування показових полів та ділянок, прокатних станцій, виставок, конкурсів, складів машин і знарядь, сприяння сільськогосподарській кооперації, надання населенню доступних кредитів, та, по-третє, шкільна та позашкільна сільськогосподарська освіта.

Зусилля земств Київщини, приміром, призвели до того, що Київська губернія, яка раніше стояла на одному з останніх місць порівняно зі староземськими, до Початку першої світової війни по обсягу своєї агрономічної роботи посіла п'яте

місце після Харківської, Катеринославської, Херсонської та Полтавської губерній [178, с. 3].

Страхову справу земські управління Правобережної України отримали від Губернських з селянських справ присутствій. До початку 1906 р. діяло Положенням про взаємне губернське страхування 1867 р., яке, за словами самих земців, було застарілим та доволі примітивним. Згідно з законом від 31 січня 1906 р. на Правобережну Україну було поширене Положення про взаємне земське страхування з деякими змінами. Зокрема, схвалені губернськими комітетами тарифи повинні були передаватися на затвердження міністра внутрішніх справ, земські установи не мали права перестраховувати свої ризики в російських чи закордонних установах. Однак загалом нове положення дало земствам достатній простір для розгортання своєї пожежно-страхової діяльності [186, с. 608-610].

Так, на Волині вже в 1906 р. було введено посади земських страхових агентів (по одному, а з 1907 р. по двоє на повіт із заробітною платою 1200 руб. в рік), страхового інспектора (згідно зі спеціальною інструкцією, наглядав за виконанням агентами та волосними правліннями правил взаємного земського страхування), попечителів по пожежно-страховій справі (здійснював загальний нагляд і керівництво страховою та пожежно-будівельною частинами). Відбувалися порайонні та губернські з'їзди страхових агентів [186, с. 610-611, 618].

Для прийняття своєчасних страхових та протипожежних заходів земським управлінням необхідний був статистичний аналіз та щорічний облік пожеж і страхових операцій в губерніях. У Волинській губернії цим займався спочатку тимчасовий, а з 1910 р. постійний відділ страхової статистики губернської земської управи. Тут оброблялися дані про причини та умови пожеж, щоденна пошта від агентів, звіти зі страхових операцій, визначалися нові норми й тарифи [186, с. 615]. Страховий статистичний відділ волинської губернської управи опрацював дані про вартість типових будівель і кількість пожеж в 1903-1908 рр. Також в 1910 р. на Волині проводилися подвірне обстеження економічного становища селянських господарств та повна переоцінка будівель для визначення їх страхової вартості. Зокрема, було переоцінено 600 тис. дворів та 1,5 млн будівель, складено страхові

листи на кожен двір та іменні списки платників. Нові норми й тарифи по обов'язковому страхуванню були затверджені волинським губернським комітетом в лютому 1910 р. та введені в дію з 1911 р. На кінець 1910 р. кількість земських страхових агентів на Волині зросла до 40 осіб, а радіус дії однієї агентської контори зменшився до 4-8 волостей [186, с. 612-613, с. 616-619].

Для добровільного страхування волинське губернське земське управління взяло за зразок правила й систему тарифікації приватних страхових товариств, а максимальні норми вартості частин будівель – Полтавського земства, поступово вносячи зміни відповідно до місцевих особливостей. З літа 1908 р. на Волині проводилося добровільне земське страхування й рухомого майна. Замість попередніх міського й сільськогосподарського тарифів добровільного страхування, волинське земське управління розробило та ввело в дію з 1 липня 1911 р. чотири види – міський, маєтковий, сільський та містечковий [186, с. 610-611, 616].

З 1909 р. волинське земське управління почало активно втілювати в життя план протипожежних заходів попереджувального (поширення вогнестійкої покрівлі) та захисного (насоси, дружини) характеру. Для економічного розвитку губернії найбільш вигідним було поширення черепиці як місцевого продукту. Водночас земство на Волині здійснювало кредитні операції з продажу покрівельного заліза, довівши з 1909 по 1911 р. оборотний капітал на цю потребу (за рахунок страхових сум) до 312 тис. руб., а капітал по виробленню та продажу черепиці – до 80 тис. руб. Для правильної постановки справи виробництва цементно-пісчаної черепиці та технічного вдосконалення продукції з 1909 р. в Житомирі почала діяти черепична майстерня з лабораторією під керівництвом інженера страхового відділу губернської земської управи [186, с. 614-615].

Активну протипожежну діяльність відразу по утворенні розгорнуло Київське губернське земство. Наслідком цього стало зменшення у 1912 р. пожеж в губернії на 10 % [209, с. 89]. У 1913 р. в губернії працювало 39 складів, які продавали дахове залізо та вогнебезпечні матеріали населенню за готівку та у кредит [209, с. 93]. У листопаді 1912 р. на Волині діяли 13 черепичних земських майстерень, які виробили більше 100 тис. шт. черепиці, 1,2 тис. дахових коньків тощо [75, арк. 30-31].

Земські установи Правобережної України розділяли позицію, вироблену органами самоврядування інших українських губерній, щодо незадовільних результатів ремонту ґрунтових доріг за допомогою натуральної повинності та нерівномірного її розподілу між місцевим населенням. Так, Волинське земське управління вже з вересня 1904 р. розпочало підготовчі роботи для переходу від натуральної повинності до грошової. Першим кроком стало статистичне та технічне дослідження сітки ґрунтових доріг губернії та з'ясування дійсного розміру натуральної шляхової повинності. Щоб перевести шляхову повинність з натуральної в грошову земське управління планувало асигнувати 434 тис. рублів. Клопотання губернського комітету підтримав губернатор, однак у листопаді 1906 р. відхилило Головне управління в справах місцевого господарства [186, с. 276-277, 283-284].

Щоб допомогти населенню у виконанні натуральної шляхової повинності, волинське земське управління оплачувало частину матеріалів і робіт та ввело посаду техніків по ґрунтовим дорогам. На 1910-1911 рр. було виділено майже 224 тис. рублів, які розподілено між повітами пропорційно їх земському оподаткуванню. При цьому губернський комітет наголошував, що кошти необхідно спрямовувати на роботи, які є непосильними для місцевого населення, головним чином на зведення мостів, дамб, гатей, водовідведення, зміцнення схилів тощо [186, с. 285, 307].

Шосування та заощення доріг і їх обслуговування традиційно проводилися за рахунок грошової, а не натуральної земської повинності. Дорожній капітал, яким оперувало волинське земське управління, за 7 років склав 2 млн 654 тис. рублів, з якого використано було 2 млн 184 тис. рублів. З них майже 35% було асигновано на заощення доріг та будівництво мостів, 25% – на дрібний та капітальний ремонт доріг і споруд на них, решту суми – на утримання десятників, охоронців, службовців та технічного персоналу [186, с. 307-308].

Будучи зобов'язаними виділяти значні кошти на утримання доріг, повітові земства Волині для першочергового ремонту, заощення чи шосування визначали шляхи, які, поєднуючи поселення із військово-транспортними дорогами та важливими залізничними станціями, сприяли економічному розвитку повітів [85, арк. 98, 168-169].

Київське губернське земство у 1913 р. на дорожно-будівельні роботи витратило 6,525 млн. крб., спорудило 474 версти шляхів, збудувало 608 мостів. У 1914 р. Васильківські повітові земські збори прийняли рішення зосередити зусилля на головних, магістральних шляхах. На ці потреби було виділено 86,77 тис. крб. Проте навіть значні зусилля земств по розвитку шляхів сполучення не задовольняли потреб краю. Це стосувалося, перш за все, сільських доріг, без улаштування яких місцеве господарство розвиватися не могло [155, с. 13, 47].

Діяльність волинського земського управління в питанні підводної повинності була спрямована на остаточне перекладення її в грошову, а точніше в прийнятті грошових витрат по виконанню цієї повинності на рахунок загально губернського земського збору та рівномірному розподілу її між всім населенням губернії [186, с. 403-406]. Кількість коней на поштових пунктах, що утримувалися селянськими та міщанськими громадами, було зменшено до мінімуму, необхідного для пересування членів волосних посадових осіб. Натомість, крім коней при 12 повітових поліцейських управліннях, волинське земство утримувало більше тисячі коней в 178 пунктах по всій губернії, виділяючи на це від 195 тис. рублів у 1905 р. до 283 тис. у 1911 р. [186, с. 316, 321]. Поступово право користуватися земськими кіньми губернський комітет надав не лише місцевим чиновникам, а й працівникам різних галузей земського господарства (землемірам, технікам, інструкторам, медичному персоналу та іншим) [186, с. 330-331].

Земські управління правобережних українських губерній звернули увагу на недостатність поштових контор та відділень для такої обширної території. Крім того, клопотання про кількості пошт надходили від різних товариств та окремих осіб. Зокрема, повітові комітети на Волині розробили сітку майбутніх поштово-телеграфних контор та відділень, на яку третє річне зібрання губернського комітету вирішило надавати кошти поступово, виділивши на 1907 р. 3200 руб. Однак міністерство внутрішніх справ це асигнування не затвердило, тому заходи волинського земства у цій галузі обмежилися грошовою допомогою окремим населеним пунктам у відкритті пошт [186, с. 409].

Одним із головних напрямків діяльності земств була охорона здоров'я населення губерній, допомога соціально незахищеним категоріям громадян (сиротам, незаможним родинам тощо). Зауважимо, що проведенню комітетами у справах земського господарства Правобережної України позитивних змін у справі охорони здоров'я населення завадила російсько-японська війна, коли з запасу були призвані лікарі і фельдшери, а також епідемія холери в 1905 році. Зважаючи на такі несприятливі умови, реорганізація лікарської частини затрималася до кінця 1905 року [186, с. 185].

На час введення Положення 2 квітня 1903 року йшло реформування медичної частини за черговим законом від 17 травня 1899 року, який передбачав організацію в кожній губернії певної кількості дільниць з лікарем, фельдшером, акушеркою та лікарнею при кожній. Тому початковим завданням спрощених земств було завершення сітки медичних установ, які передбачалося створити за законом згідно кошторису на триріччя з 1902 року. Згодом кошти виділялися вже із земських зборів.

Отож, спочатку земствам довелося зайнятися пошуком приміщень, упорядкуванням їх і відкриттям нових лікарських дільниць. Це здійснювалося такими шляхами: викупалися у власність земств будівлі, які раніше лікарні орендували, а також поміщицькі садиби, споруджувалися нові на земські кошти; були випадки, коли лікарні будувалися приватними особами, після чого дарувалися земству (як це зробив, наприклад, київський купець Г.П. Гладинюк для Базалійської лікарської дільниці Волинської губернії) [78, арк. 81].

Однак згодом земства зрозуміли, що кількість передбачених урядом медичних установ неспроможна задовольнити місцеві потреби. До того ж з'ясувалося, що утворені лікарські дільниці розподілялися нерівномірно, як у відношенні кількості населення, числа поселень, які входили у дільницю, так і відстані від місця проживання лікаря. Так, найменша лікарська дільниця на Волині обслуговувала 23 тис. осіб, а найбільша – майже 82 тис. Приміром, на весь Володимир-Волинський повіт було всього 2 лікарські дільниці, одна з яких залишалася вакантною [186, с.

186-187]. Тому було розгорнуто значну роботу по усуненню цих недоліків медичної організації краю.

Було вироблено та в травні 1905 р. затверджено Волинським губернським комітетом зразковий тип будівлі земської лікарні, кошторис якої становив 22,5 тис. рублів. Однак проект будівництва в м. Житомирі лікарні для психічно хворих влада не підтримала [186, с. 191].

В 1907 р. Волинське земське управління створило 37 нових лікарських дільниць, а наступного року збільшило число фельдшерів до 258 (203 на фельдшерських пунктах (волосні) та 55 при лікарнях). В 1909 р. було призначено 12 запасних епідемічних лікарів (по одному на кожен повіт), других фельдшерів до міських лікарень та збільшено заробітну плату пунктовим фельдшерам [186, с. 192].

Волинський губернський комітет у справах земського господарства розумів, що залучення достатньої кількості лікарів – це тривалий процес, тому як тимчасовий захід було збільшено число фельдшерів. При цьому перевага надавалася фельдшерам зі шкільною освітою, ротні ж приймалися у виключних випадках.

Фельдшерські школи існували у всіх трьох губерніях. У Київській її було відкрито ще 1842 року, а на кінець XIX – початок XX ст. тут навчалось від 120 до 150 чоловіків та жінок щорічно. В 1904 році Київське земство витратило на утримання цієї школи 13 тис. руб., а в 1913 році – вже 33 тис. руб. У Волинській губернії чотирикласна фельдшерська школа існувала з 1875 року. В першому десятилітті XX ст. тут щорічно навчалось в середньому 110-130 чоловік, закінчувало ж – 20-25 чол. на рік. Земство в 1913 році асигнувало на її утримання 27 тис. руб. Подільська фельдшерська школа знаходилася у Кременці при губернській лікарні. 1908 року була реорганізована у чотирьохкласну (4-й клас - акушерський). Випускалося близько 15-17 чоловік щорічно. Подільське земство виділяло на її утримання від 15 до 17,8 тис. руб. у рік [371, с. 38-39].

З метою покращення матеріального становища лікарів та залучення їх до губернії вже першим зібранням комітету їм було надано 20% надбавку через кожні три роки безперервної служби. Також медичний персонал мав право безкоштовних службових поїздок на земських конях, а при переведенні отримував допомогу.

Технічний та нижчий медичний персонал Житомирської губернської земської лікарні мав щорічну 10% набавку до заробітної плати [186, с. 191].

Також з 1909 р. волинське земство видавало лікарям гроші на залізничні квитки та збільшили розміри виплат на житло із 200 до 250 руб. щорічно. Один день на тиждень для лікарів було звільнено від амбулаторного прийому хворих. Щорічно виділялися кошти на наукове командировання лікарів. Збільшено штат губернської лікарні за рахунок хірурга, бактеріолога та акушера. Так само збільшувалася заробітна плата й квартирні фельдшерам та акушеркам. Відповідно, зростала асигнувань на медицину у загально земському кошторисі, на 1911 р. вона досягла 36% [186, с. 194].

Результатом таких заходів земського управління стало те, що на 1911 р. у Волинській губернії було 124 земських лікарів (7 при Житомирській губернській лікарні, 2 при Радзивілівській лікарні, 12 запасних та 103 дільничних), 225 фельдшерів та 30 фельдшериць-акушерок (23 при лікарнях та 7 на самостійних пунктах) [186, с. 195-199].

Волинським губернським управлінням у справах земського господарства було проведено капітальний ремонт, добудовано та переобладнано Житомирську губернську земську лікарню. Зріс її штат з 48 до 79 осіб, заробітна плата яких збільшилася вдвічі. Земське управління організувало безкоштовну видачу ліків найбільшам амбулаторним хворим, земським службовцям та іншим. Так, якщо 1904 р. до реформи лікарні на медикаменти виділялося 3,5 тис. рублів, то в 1910 р. земство витратило на це 14 тис. рублів [186, с. 200-208].

Для повітових лікарень, що існували в кожному із центрів повітів Волинської губернії, земське управління ввело спеціальні посади завідуючих лікарів, розширило штат (надаючи перевагу лікарям з хірургічною підготовкою, фельдшерам зі шкільною освітою та фельдшерицям-акушеркам перед повивальними бабаками) та збільшило асигнування як на утримання медичного персоналу, так і хворих. З 1906 р. розпочалося вироблення сітки та визначення черговості зведення нових приміщень для повітових лікарень. В 1909 р. персонал земських повітових лікарень звільнено від обов'язку огляду повій: земське управління субсидіювало необхідні

для цього кошти органам міського самоврядування. Тобто, зусилля земських установ були спрямовані на створення повітових лікарень, до яких би надходили хворі, яким у лікарських дільницях не в змозі допомогти [186, с. 209-213].

Волинське земське управління для надання медичної допомоги сільському населенню утримувало 55 дільничних лікарень та 37 амбулаторій, в яких було більше 700 ліжок для розміщення хворих. Якщо дозволяв розмір приміщення, при лікарнях влаштовувалися ізоляційні відділення для заразних та венерично хворих, а також пологові відділення. У зв'язку зі збільшенням кількості звернень до земських дільничних лікарень, кошти на утримання лікарень зросли із 1,5 тис. рублів у 1904 р. до 2,7 тис. рублів у 1911 р. Відповідно, покращилося забезпечення їх медикаментами, інструментами, перев'язочними матеріалами, господарським інвентарем, білизною, а також харчування хворих. Дільничні лікарні виписували медичні журнали та книги, існували й бібліотеки для хворих. Дільничні лікарі приймали хворих у лікарні шість днів на тиждень згідно з розкладом роботи, а тяжко хворих цілодобово, відвідували їх у домівках за місцем свого проживання, а також під час поїздок по дільниці. Під час роз'їздів по селах дільничні лікарі звертали увагу на покращення їх санітарного становища та джерел водопостачання, відвідували школи. Щомісяця ревізували роботу фельдшерських пунктів, на яких проводилося щеплення від оспи. Місце виявленої епідемії санітарні лікарі були зобов'язані відвідувати двічі на тиждень [186, с. 214-216].

Загалом же, завдяки енергійній діяльності земств Правобережної України за відносно короткий період їх існування тут були досягнуті певні зрушення в розвитку медицини у порівнянні з дореформеним часом. Так, тільки з 1903 р. по 1909 р., тобто за 6 років діяльності спрощених земств, кількість лікувальних закладів на Правобережжі зросла на 102, ліжок у них — на 1893 одиниці, лікарів стало більше на 129 і фельдшерів — на 434 чол. З 1910 по 1914 рік кількість лікарських дільниць зросла в краї з 257 до 285, фельдшерських пунктів — з 282 до 307, тобто за 4 роки їх чисельність збільшилася, відповідно, на 28 і 25 одиниць [48, арк. 7].

У Київській губернії за період з 1904 по 1912 рік радіус однієї лікарської дільниці зменшився в середньому з 16,3 до 11,9 верст і на неї припадало 443 кв.

версти. У Подільській губернії в період створення земств середня площа медичної дільниці становила 820 кв. верст при середньому радіусі близько 16 верст, а в 1911 р. ці цифри знизилися, відповідно, до 542,9 кв. верст і 13,4 верст [91, арк. 2-3 зв]. З іншого ж боку, при радіусі лікарської дільниці у 5 верст по медичну допомогу зверталось в середньому 80% хворих, при радіусі від 6 до 10 верст – 45%, від 10 до 15 верст – 25%, від 15 до 20 верст – 15% і при радіусі більш як 20 верст – тільки 10%. Решта населення залишалася без будь-якої медичної допомоги. Отже, навіть при радіусі лікарських дільниць на Правобережній Україні близько 15 верст тільки чверть населення могла скористатися медичною допомогою. Волинський губернський земський періодичний орган у 1913 році, зокрема, наголошував: для того, щоб поставити задовільно справу медичної допомоги, треба принаймні подвоїти число лікарень та потроїти кількість лікарів [269, с. 17].

Для боротьби з епідеміями земські установи Волинської губернії проводили щеплення, ізолювали хворих, сліdkували за джерелами водопостачання, здійснювали дезинфекцію, безкоштовно годували бідних хворих. Проблемою була недостатність коштів, що закінчувалися ще до середини року у разі спалаху епідемій. Однак уряд заборонив збільшувати асигнування на протиепідемічні заходи до потрібної земству суми та утворити спеціальний запасний епідемічний капітал [186, с. 227-230].

Тривалий час земська санітарна медицина у Київській, Волинській та Подільській губерніях була відсутня. Першими кроками земських управлінь із введення санітарної організації, як уже вище згадувалося, стало створення медико-санітарних рад як дорадчих органів при губернській управі та санітарних бюро. Першим почало діяти Київське – з 1904 р., спочатку у складі двох лікарів та декількох канцеляристів-рахівників, його очолив професор І. П. Скворцов (який ще в 70-х роках XIX ст. виступав на з'їздах лікарів з доповідями, присвяченими проблемам земської медицини, санітарної статистики тощо) [211, с. 5]. В Подільській губернії санітарне бюро було організоване 1904 р., а у Волинській – 1909 року [421, с. 59]. Також земство Волинської губернії підтримувало товариство

лікарів Волині, кожен член якого зобов'язувався надавати інформацію про відомі їм випадки інфекційних захворювань та епідемічні вогнища [210, с. 78].

Перешкодою для проектованого введення посад земських санітарних лікарів стала відсутність підготовленого в цій сфері медичного персоналу. Тому було вирішено відправляти на стажування лікарів, які бажають спеціалізуватися в санітарній медицині [186, с. 231-232]. Санітарними лікарями всі повіти було забезпечено лише в Київській губернії в 1912 р., в Подільській тільки санітарно-епідемічними – з 1913 р. [92, арк. 67, 108, арк. 26]. У Волинській губернії їх не було, за винятком Житомирського та Рівненського повітів, які за свій рахунок запросили в 1912 році по санітарному лікарю. У 1913 році з ініціативи Волинського губернського земства були введені посади санітарних лікарів в повітах і в губернському центрі [77, арк. 13, 51].

Значну увагу у своїй практичній діяльності земства Правобережної України приділяли проблемам громадської опіки, важливе місце серед яких посідала допомога пологовим притулком, психіатричним лікарням, Товариству Червоно Хреста, сирітським будинкам тощо.

Згідно з законодавством, дружини та діти нижчих військових чинів, мобілізованих на фронт, забезпечувалися у разі потреби житлом або притулком від сільської чи міської громади, в якій проживали, та продуктами харчування або коштами на них від земства. На російсько-японську війну із Волинської губернії пішло 34 тис. 25 осіб. Після шостої хвилі мобілізації міністр внутрішніх справ надав дозвіл губернського та трьох повітових комітетів (Житомирського, Овруцького та Старокостянтинівського) з опіки над родинами запасних, а після восьмої – й у всіх інших повітах. Для внормування цієї справи було розроблено спеціальні тимчасові правила. Спочатку допомога надавалася повітовими земствами за попередній місяць, згодом було вирішено видавати її наперед. Вартість норми пайка коливалася від 1,25 руб. до 3 руб. Загалом, протягом 1904-1906 рр. волинське земство витратило на допомогу родинам запасним більше мільйона рублів [186, с. 374-377].

Волинське губернське управління у справах земського господарства надавало матеріальну допомогу Житомирському пологовому притулку в розмірі 1800-3000

рублів у 1905-1908 рр., скорочено згодом до 1 тис. рублів у зв'язку із відкриттям земством в 1909 р. пологового відділення при Житомирській губернській лікарні [186, с. 226].

Згідно з указом імператора в 1904 р. було надано 6 тис. рублів земських коштів на зведення будівлі Житомирської громади товариства Червоного Хреста. З 1905 р. Волинське земське управління щорічно виділяло 2 тис. рублів на утримання амбулаторії та лікарні громади, в яких місцеве населення отримувало безкоштовну допомогу. Сестри милосердя товариства допомагали в земських лікарнях Волинської губернії та командувалися на боротьбу з епідеміями. Допомогало земство й Рівненській громаді Червоно Хреста, яка готувала сестер милосердя [186, с. 226].

Управління в справах земського господарства Волинської губернії виділяло щорічно 15-16,5 тис. рублів на утримання Житомирської богадільні. Хоча перебували там в основному жителі міст – за вироком суду, відставні рядові солдати та їх вдови, безпритульні колишні різночинці та дрібні чиновники. Сільські ж громади, згідно з законом, самі опікувалися своїми недієздатними або хворими членами [186, с. 255-256].

Від приказів громадської опіки земському управлінню Київської, Волинської та Подільської губерній було передано сирітську справу. Традиційно в сирітському будинку, який розташовувався в губернському центрі, діти перебували з 7 до 12 років. А підкинуті діти передавалися на виховання до селянських родин за невелику щомісячну платню. Слабкими ланками такої системи було тяжке становище дітей у сім'ях годувальників та непідготовленість вихованців сирітських будинків після досягнення 12-річного віку до самостійного життя (їх подальша доля приказами навіть не прослідковувалася).

У Волинській губернії земство стало видавати плату за виховання підкинутих дітей тільки після надання селянською родиною письмового підтвердження від приходського священника про належне їх утримання. Нагляд за станом здоров'я підкинутих дітей було покладено на земських лікарів. Результатом таких дій

земського управління стало зниження рівня смертності серед підкинутих дітей, які передавалися на виховання селянам, із 23% у 1905 р. до 14% у 1908 р. [186, с. 264].

Волинське земське управління збільшило кількість вихованців Житомирського сирітського будинку, підвищило заробітну плату його персоналу та головну увагу зосередило на влаштуванні подальшої долі сиріт, забезпечуючи їх необхідною професійною підготовкою. В самому сирітському будинку функціонувала початкова школа, а також було створено швейну, взуттєву та пізніше слюсарсько-токарну майстерні. Для того, щоб хлопчики оволоділи ремісничими навичками, земство субсидіювало Маріїнський притулок, а для дівчаток – школу домашнього та сільського господарства Ребезової Острозького повіту. В низ колишні вихованці сирітського будинку навчалися як земські стипендіати, а особливо обдаровані направлялися до гімназій [186, с. 257-263].

Багато уваги турботі про покинутих дітей приділяло й київське земство. Так, у Києві був великий притулок зі значним прийомом, до якого щорічно надходило близько 1450 немовлят (дані 1913 року). Тут вони утримувалися 22 дні до передачі їх у патронаж. Загальна кількість дітей у притулку та патронажі в середньому становила 5809. Однак смертність дорівнювала 50-54 % [96, арк. 8]. Набагато менше немовлят знаходилося на утриманні Подільського земства – не більше 90 на рік.

В галузі благодійності діяльність земських управлінь виразилася в субсидюванні благодійно-просвітницьких установ та виділенні одноразової допомоги різним громадсько корисним починанням.

Так, у 1905-1911 рр. волинське земство надавало постійну грошову допомогу: дитячому притулку відомства імператриці Марії (тисячу руб щорічно до 1907 р., а потім по 3 тис. руб.) – при притулку були ремісничі класи, в яких навчалися вихованці губернського сирітського будинку; київським притулкам опіки над сліпими та глухоніми (по 1 тис. та 400 руб. в рік відповідно) – сюди приймалися діти з сирітського будинку; виправному притулку для неповнолітніх злочинців (1,5, а з 1908 р. 2 тис. руб. щорічно) – притулок розміщено на ділянці земської землі в хорошому кам'яному будинку, розрахованому на 25 осіб, обладнано слюсарську та ковальну майстерні; Ізяславському дитячому притулку (200 руб. з 1906 р. та 300 руб.

з 1909 р.). Крім того, волинське земське управління виділило кошти на відбудову в Овручі Василевського храму (21 тис. руб.), на створення в Уфі будинку пам'яті А. К. Аксакова, спорудження пам'ятників Миколі Гоголю в Житомирі та в Полтаві та пам'ятника на вшанування 300-річчя будинку Романових в Костромі, на зведення церкви-пам'ятника на полі битви під Берестечком [186, с. 386-387].

В Південно-Західному краї до введення земських установ справа поширення серед місцевого населення початкової освіти була покладена на Єпархіальну училищну Раду та її повітові відділення, а також на дирекції та інспекції початкових училищ. Відповідно, в Київській, Волинській та Подільській губерніях існувало дві категорії шкіл: церковно-парафіяльні школи та школи грамоти, які субсидювалися духовним відомством і сільськими, міськими громадами, приватними особами, та міністерські початкові народні училища, які утримувалися на кошти місцевого населення за незначної участі казни. При цьому число перших значно переважало.

До предметів відання як управлінь земським господарством 1904-1911 рр., так і виборних земських установ Правобережної України протягом всього аналізованого періоду діяльності входила "опіка про розвиток коштів народної освіти" [138, с. 2-3, 220, с. 2] та, відповідно, участь в завідуванні утримуваних чи субсидійованих ними навчальних закладів (церковно-парафіяльних, міністерських шкіл, шкіл грамоти, професійних училищ).

Згідно з Положенням від 2 квітня 1903 р. губернському комітету у справах земського господарства надавалося право: а) визначати потреби, на задоволення яких призначені асигнування із земських зборів; б) встановлювати умови надання та порядок використання зазначених асигнувань чи кредитів; в) брати участь в завідуванні господарською частиною навчальних закладів; г) право отримувати дані про стан навчальних закладів [138, с. X].

Протягом аналізованого тринадцятирічного періоду діяльності земських установ Правобережної України їх участь у справі народної освіти можна умовно поділити на 2 періоди: перший – коли справою народної освіти відало губернське земство та другий – коли ця справа майже повністю перейшла до повітових земств.

В 1904-1911 рр. справою народної освіти повністю завідувало губернське земство. Повітові лише складали бюджетні пропозиції щодо витрат на народну освіту. Затверджував їх губернський комітет у справах земського господарства, згідно вказівок якого та під наглядом губернської управи здійснювалося на місцях шкільне будівництво та інші заходи [177, с. 6].

З кінця 1911 року справа народної освіти була повністю передана в повітові земства. Серед обов'язків губернського залишилося лише: надання допомоги народним школам в так званих поселеннях колишніх державних селян, на церковно-шкільне будівництво, утримання стипендіатів в учительських семінаріях, субсидіювання деяких навчально-просвітницьких закладів [177, с. 5].

Зазвичай дослідники підкреслюють, що роль спрощеного земства у справі освіти була зведена до завідування господарською частиною початкових шкіл, адже вони не мали права складати навчальні програми, спрямовувати і контролювати навчально-виховний процес [395, с. 78].

Однак губернські земські комітети з самого початку виконання своїх обов'язків звернули увагу на незадовільність кількісних та якісних показників справи народної освіти. Йшлося не лише про необхідність збільшення кількості шкіл, а й про підвищення професійного рівня та покращення матеріального забезпечення вчительського персоналу. Адже, на думку земців, постановка навчально-виховної справи в школі значною мірою залежить від особистості вчителя, ступеня його підготовки до виконання своїх обов'язків [209, с. 305].

В земських губерніях нормою для річної заробітної плати вчителя початкової народної школи було 300 руб. Київське губернське земство з'ясувало, що лише 3% вчителів однокласних церковно-парафіяльних шкіл та 25% двокласних мають таку ставку, що, на переконання земських органів, не сприяло залученню на посади кваліфікованих фахівців. Так, за даними того ж Київського земства в середньому 46% вчителів церковно-парафіяльних шкіл не мають свідоцтва про вчительське звання (цей показник коливався від майже 9% у Васильківському повіті до 72,5% у Таращанському) [192, с. 30-32].

Як уже зазначалося, протягом другої половини 1904 р. земські установи були змушені користуватися бюджетом, складеним ще до їх введення Губернським розпорядчим комітетом, а власним – лише з 1905 року.

Влітку 1904 року в Училищній Раді при Святійшому Синоді з'явилися дані, що новостворені земські установи планують скоротити асигнування на церковні школи [25, арк. 21]. Відповідно, 30 липня 1904 р. Обер-прокурор Святійшого Синоду направив київському генерал-губернатору Н. Клейгельсу звертання, в якому, підкреслюючи історичні заслуги православної церкви в Південно-Західному краї у справі «збереження і зміцнення російської державності», висловив прохання, щоб створені за Положенням 1903 р. органи земського управління не зменшували виплати із сум губернського земського збору на утримання церковно-парафіяльних шкіл [25, арк. 17]. Так, за бюджетами двох останніх триріч ці асигнування становили в Київській губернії 90 тис. руб., що складало приблизно по 300 руб. в рік на церковно-парафіяльну школу та по 120 руб. на школу грамоти. Як результат, з'явилася вказівка губернатора земському комітету виділяти щорічно на утримання церковних шкіл не менше 90 тис. руб [25, арк. 30].

Дійсно, в 1905 році Київський губернський комітет у справах земського господарства цю суму не зменшував, однак були визначені умови відпуску земських коштів церковно-парафіяльним школам. Передусім, визначалося, що грошова допомога від земства повинна витратитися на видачу додаткової винагороди лише тим педагогам, які мають свідоцтво про вчительське звання. При цьому нормою річного окладу для вчителя однокласної школи було визначено 300 руб., а двокласної – 360 руб., з яких одна половина виплачується земством, а інша – духовним відомством. Також єпархіальне начальство зобов'язувалося проводити літні педагогічні курси, на влаштування яких земське управління додатково асигнувало 3 тис. руб. Крім того обумовлювалося право участі двох членів повітових земських управ у місцевих відділеннях училищної єпархіальної ради для обговорення шкільних справ, а особливо питання заміщення вчительських посад [209, с. 305, 308-309]. В 1906 році на вищезазначені потреби друге річне зібрання Київського губернського комітету у справах земського господарства, незважаючи на

зменшення кількості церковних шкіл у губернії із 1305 у 1904 р. до 1196 у 1906 [193, с. 1-2], планувало виділити вже 202 тис. руб. Однак у Міністерстві внутрішніх справ ця сума була зменшена на 32 тис. руб [209, с. 309-910].

Зрозуміло, земства були більше зацікавлені у власних школах, адже, як засновники, мали законне право впливати на підбір вчительського персоналу та навчально-виховний процес. Тому київським земством вже в бюджет 1906 р. було внесено, крім допомоги міністерським та церковним школам, будівництво 12 двокласних та 36 однокласних земських школи. Згодом однокласна школа стала розглядатися земськими установами як тимчасовий захід, а більш прийнятним було визнано двокласний тип школи, проект будівлі якої було вироблено з врахуванням тогочасних вимог шкільної гігієни. Також неодноразово подавалися клопотання про створення в Київській губернії повітових та губернських училищних рад для встановлення тісного зв'язку між органами земського управління, що виділяли кошти на влаштування і утримання початкових народних шкіл та установами, які завідують ними в навчальному і адміністративному відношеннях [209, с. 304-306]. На час введення повного земського самоврядування в Київській губернії вже було 120 земських шкіл (96 двокласних та 24 однокласні) [172, с. 93].

Незважаючи на те, що в 1911-1912 рр. земських шкіл відкрито майже стільки само, скільки за попередні 6 років діяльності земства на Київщині, і на 1 січня 1913 року тут існувало вже 203 земські школи, у загальній кількості початкових народних училищ продовжували переважати церковно-парафіяльні школи: 1694 (74,6%) із 2271 [172, с. 93]. Крім того, на високому рівні (11,5% усіх церковних шкіл) залишилася кількість шкіл грамоти, освітнє значення яких було не дуже великим [18, с. 1]. Однак необхідно зауважити, що протягом 1907-1912 рр. кількість учнів однокласних церковно-парафіяльних шкіл значно зменшилась (на 10 тис. дітей), натомість дещо зросла двокласних (на 3 тис.) [172, с. 96].

Відносно освітнього цензу педагогічного персоналу, на 1912 рік найбільша кількість вчителів із середньою та вищою освітою працювала у земських та міністерських школах (80% та 77% відповідно). В церковно-парафіяльних школах таких осіб було менше чверті, натомість найбільше вчителів, які отримали звання

по “спеціальному іспиту” – 70,4%. Це пояснюється розпорядженням духовного відомства про надання місць в церковно-приходських школах лише тим, хто має “звання вчителя”, що, в тому числі, спричинене умовами надання асигнувань в попередні роки спрощеним земством [172, с. 97]. При цьому саме церковно-парафіяльні школи витрачають найбільшу частину своїх коштів на заробітну плату вчителям (77,8%), а земські – на утримання і ремонт приміщень, обстановку, бібліотеки тощо [172, с. 95].

У процесі розширення мережі власних земських шкіл неодноразово виникали конфлікти з духовним відомством. Так, у доповіді однієї з комісій З'їзду церковно-шкільних діячів Київської єпархії у січні 1911 р. наголошувалося на необхідності участі приходських священників у сільських сходах при обговоренні питань про відкриття земських шкіл. Адже Комісія вважала, що представники повітових земських управ на волосних сходах ігнорують інтереси існуючих церковних шкіл, переконуючи селян, що земські школи набагато кращі і в них матимуть змогу навчатися всі діти шкільного віку [45, арк. 411].

Найвагоміше досягнення земств – впровадження програми загального початкового навчання. Земства Правобережної України склали плани побудови шкільних приміщень та заснування нових шкіл, виробивши таким чином так звані шкільні сітки, з метою забезпечення протягом певного терміну (10-20 років) кожного повіту та губернії такою кількістю шкіл та вчителів, яка б дозволила реалізувати програму загального навчання всіх дітей шкільного віку [360, с. 794]. Вже до кінця 1909 року земство Волинської губернії у контексті впровадження програми загального початкового навчання завершило розробку шкільної сітки губернії [153, с. 5].

Основу шкільної мережі для запровадження загального початкового навчання становила земська школа, започаткована педагогом М. Корфом. Необхідність земської школи диктувалась потребами часу. Ідея нової школи, зміст та методика викладання у ній викристалізовувалися на земських та педагогічних з'їздах, учительських курсах, земських зібраннях, у пресі. На відміну від церковнопарафіяльних та багатьох міністерських шкіл земські будувалися за новими

проектами, які відповідали тогочасним санітарно-гігієнічним вимогам. Утворювався своєрідний шкільний комплекс, який включав приміщення школи, квартири для учителів, сад, город, пасіку [360, с. 794].

Земства губерній домоглися певних позитивних зрушень у розбудові освіти, проте значна частина дітей шкільного віку не була охоплена мережею початкових освітніх закладів. Відповідно ж до всеросійського шкільного перепису в 1911 році поза школою залишилося у Волинській губернії – 62,2%, у Київській – 59,4%, в Подільській – 64,6% дітей [133, с. 172].

Певною мірою дбали земства й про розвиток позашкільної освіти. На відміну від шкільної освіти ця галузь не фінансувалась з державного бюджету, тому залежала від активності громадських сил. Найпоширенішими формами позашкільної освіти були: вечірні школи та класи для дорослих, народні сільськогосподарські школи, народні читання, лекції, бесіди, виставки, екскурсії [442, с. 358].

Перші постійні класи для дорослих на Київщині були організовані в 1907 році в 50 пунктах при початкових училищах різних відомств, а до кінця 1911 року їх кількість зростає до 72. Організація бібліотек-читалень також була розпочата із 1907 р.. Тоді їх було відкрито 45, а до кінця 1911 р. ці просвітницькі заклади існували вже в 166 пунктах. Початок організації в губернії народних читань також відноситься до 1907 р. Спочатку ці читання було організовано в 25 пунктах, а до кінця 1911 р. вони вже проводилися в 24 пунктах губернії. Для успішності народних читань використовувалися світлові картини Товариства сприяння народній освіті, якому видавалися щорічна допомога від земства, а також було придбано декілька комплектів власних світлових картин [177, с. 4-5].

Однак у Волинській та Подільській губерніях через відсутність спеціальних земських асигнувань та нерозробленість положення про вечірні заняття їх проведення було обмеженим. Так, на Волині в 1910 р. вони практикувалися лише в 4 школах для 90 учнів, а в Подільській губернії у 1914 р. було загалом дано 3636 уроків, які відвідали тільки 929 слухачів [153, с. 10, 119, арк. 43].

Земства Правобережної України мали свої друковані органи: “Київська земська газета” [270-277], “Вісті Волинського губернського земства” [265-269],

“Економічний листок земського управління Подільської губернії” [300-301], “Економічне життя Поділля” [297-299]. Приміром, київським губернським земством газета видавалася з 1908 р. [156, с. 342]. В ній розміщувалися як статті загального характеру, так і з окремих галузей місцевого господарства, звіти про діяльність Державної Думи та Державної Ради, інформація про роботу земства, давалися відповіді на запитання читачів. Розсилалася газета більш, ніж в 2 тис. населених пунктів губернії (в школи, ромадські установи та кооперативи, селянам та ін.). Крім того, з 1909 р. тут щорічно видавалася Київська земська книга-календар [156, с. 345].

Загалом, за урядовими оцінками, діяльність спрощеного земства не пройшла безслідно для Південно-західного краю: місцеве господарство отримало без сумніву сильний поштовх у бік розвитку та якісного покращення багатьох галузей [16, арк. 141]. Згодом здобутки земського управління в економічній та соціокультурній сферах були значно поглиблені та розширені органами земського самоврядування.

Отже, сукупність функцій земських установ в економічній галузі була досить об'ємною. Свої зусилля вони спрямували на технологічну модернізацію та інтенсифікацію сільського господарства, кооперативну розбудову регіону, модернізацію засобів комунікації, сприяли проведенню протипожежної заходів. Земська агрономічна допомога селянам включала широке коло заходів: ознайомлення сільських виробників з новаціями агрономії, впровадження сільськогосподарської техніки та технічних культур, збереження та поліпшення ґрунтів, організація збуту продукції, підвищення культури землеробства, поширення передового досвіду, сільськогосподарських знань тощо. До співпраці у цій діяльності земства залучали фахівців, наукові установи, всіх, хто бажав слугувати справі поліпшення сільськогосподарського виробництва. Діяльність земств у цій сфері особливо активізувалася у зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи та наданням допомоги хуторам та відрубам.

Земства краю досягли чималих успіхів у сприянні розбудови системи медичного обслуговування, наданні допомоги соціально незахищеним категоріям суспільства. У цій галузі земські заходи часто випереджали заходи державних

установ. Земства розширювали кількість медичних установ у Правобережній Україні, підшукували або будували приміщення, займалися їх обладнанням і відкриттям нових лікарських дільниць. Дбали земства й про збільшення кількості медичного та санітарного персоналу, покращення матеріального побуту і умов служби, а також про підвищення його кваліфікаційного рівня, налагоджувало ефективну санітарну службу в губерніях. Крім того, земські установи надавали відчутну підтримку сирітським притулкам, пологовим будинкам, осередкам Товариства Червоного Хреста та іншим громадським організаціям.

Земські установи регіону розгорнули значну роботу стосовно реалізації державних планів запровадження загального початкового навчання, доклали значних зусиль до розбудови системи позашкільної освіти населення, відкривали сільські бібліотеки-читальні, народні будинки, школи писемності.

В 1904-1916 роках у Правобережній Україні по всіх повітах за кількісними показниками основним типом сільської початкової школи була церковно-парафіяльна, питання завідування якою знаходилося на перетині інтересів земських установ та церкви. Завдання розвитку церковної школи, яке особливу вагу мало для спрощеного земського управління 1904-1910 років, вирішувалося спільно земськими розпорядчими органами та єпархіальними училищними радами. В цей період духовне відомство відстоювало збереження рівня асигнувань на церковно-парафіяльні школи з губерньського земського збору. Зі свого боку, Губерньський комітет у справах земського господарства, завдяки визначенню умов виділенням цих коштів, намагався якісно підвищити рівень навчально-виховного процесу, зокрема через підбір вчительського персоналу. У 1911-1916 рр. особливістю взаємовідносин виборних земських установ та церкви була наявність конфліктних ситуацій, пов'язаних із розширенням мережі власних земських шкіл, з одного боку, та зменшенням фінансування церковних, з іншого. З початком Першої світової війни додалися труднощі взаємозвітності та поінформованості, пов'язані з умовами воєнного часу.

3.3. Значення земської діяльності в період Першої світової війни

Із початком воєнних дій київська, волинська та подільська губернські земські управи розпочали термінове пристосування своїх медичних закладів до прийому поранених. Паралельно 19 і 21 липня було отримано телеграфне повідомлення голови Московської губернської земської управи про підготовку об'єднання земств у справі допомоги пораненим та хворим воїнам та скликання з цією метою з'їзду. При створенні ВЗС із губернських земських коштів кожне правобережне українське земство асигнувало близько 100 тис рублів. У свою чергу, на здійснення обов'язків по допомозі хворим та пораненим воїнам Київському губернському комітету ВЗС, наприклад, із земських коштів було асигновано 300 тис рублів. Для посилення матеріальних ресурсів губернських комітетів було дозволено проводити збір пожертвувань грошима та речами [202, с. 9]. Основні кошти на утримання лікувальних закладів надходили від місцевих органів самоврядування. Виділяли кошти на цю справу також приватні особи й громадські організації. Родина Терещенків, зокрема, утримувала військовий шпиталь у Києві. Щомісяця до каси Київського комітету ця родина вносила 2000 крб. На кошти Польського товариства в Києві було влаштовано військовий лазарет [275, с. 6].

Спочатку передбачалося, що діяльність ВЗС буде обмежуватися лише організацією медичних закладів і санітарних поїздів у внутрішніх районах імперії, на фронтах же будуть працювати лише установи воєнного відомства та Червоного Хреста. Однак величезні розміри та різноманітність форм медико-санітарної та харчової допомоги, якої потребував фронт, примусили значно розширити діяльність ВЗС, в тому числі і на фронтах діючої армії.

Протягом року функціонування комітет ВЗС Південно-Західного фронту перетворився на значну громадську організацію, яка надавала суттєву допомогу армії. В кінці 1915 р. ВЗС мав на південно-західному фронті два-три десятки установ: два передових загони, декілька складів, ряд кип'ятильників, лазень та пралень. В кінці грудня 1915 р. тут працювало вже 1200 установ Союзу, в яких нараховувалося загалом 4,5 тис. службовців, не враховуючи робітників і санітарів.

Робота вийшла за ті рамки, які були поставлені на початку: Комітет вже не обмежувався допомогою хворим та пораненим воїнам, а здійснював також ряд інших завдань. За ініціативою Комітету було налаштовано збирання шкір на фронтах. Комітет ВЗС Південно-Західного фронту значно допомагав армії, постачаючи шкіру організаціям, що працювали на потреби армії, та беручи на себе виробництво шкіряних товарів. Також було організовано харчування окопних робочих: відкрито декілька сотень харчових пунктів, в яких також надавалася медична допомога. Шляхом влаштування своїх механічних майстерень, Комітет взяв участь у постачанні армії та обороні країни. Таким чином, між Комітетом Південно-Західного фронту та армією встановився тісний зв'язок [217, с. 26].

На київський, волинський та подільський губернські комітети ВЗС було покладено всю роботу по налагодженні в краї допомоги хворим та пораненим воїнам. [216, с. 9]. Їх діяльність на перших порах полягала в організації, обладнанні, постачанні та ремонті госпіталів, виробленні штатів персоналу, встановленні керівних засад роботи головних лікарів, уповноважених, попечителів, прийнятті клопотань громадських товариств та приватних осіб, які пропонували свої кошти та працю для влаштування госпіталів [189, с. 7].

Влаштування госпіталів потребувало значних пристосувань зайнятих під них приміщень: оснащення вентиляцією, водопостачанням та освітленням, ремонту опалювальних приладів, планових перебудов та пристосувань для перев'язочних та операційних, зведення сараїв, лазень, пралень та капиць [189, с. 5].

Для київської губернської земської управи було зрозумілим, що Київ як військово-адміністративний центр, знаходячись на залізничному вузлі та маючи сітку медичних установ, повинен використовуватися як опорний пункт для евакуації хворих та поранених воїнів. Такі міркування спонукали губернську управу терміново приступити до обладнання 2400 ліжок, потреба в яких була вказана Начальником санітарної частини армій та Головним уповноваженим Червоного Хреста. До кінця серпня 1914 р. вже діяло 7 госпіталів на 1655 ліжок, розрахованих на надання спеціальної хірургічної допомоги із відповідним обладнанням та кількістю спеціалістів. В кінці вересня нараховувалося 12 госпіталів з 2667 ліжками,

а вкінці жовтня – 19 на 3181 ліжка. На 1 січня 1916 р. київський губернський комітет ВЗС обладнав 3642 ліжка, кількість яких не змінювалася аж до ліквідації комітету [189, с. 4].

Частина госпіталів (близько 86% ліжок – 3187) утримувалася повністю на кошти Київського губернського комітету ВЗС, інші (близько 4% ліжок) – користувалися субсидією Комітету, а кошти на утримання одержували від приватних осіб чи певних організацій: від пані Бенуа, від Товариства боротьби зі злякисними жіночими новоутвореннями, від Польського товариства, від українського клубу “Батьківщина”, від Бактеріологічного інституту, від Товариства дитячих лікарів, від Київського громадського зібрання та товариства одонтологів, товариства вегетаріанців та ін., від Клубу домовласників м. Києва, від Клубу націоналістів, від Товариства службовців управління залізничної лінії Одеса-Бахмач, від Товариства допомоги постраждалим на війні, від Товариства службовців Міністерства фінансів. Деякі госпіталі, у зв’язку із тим, що згадані товариства не мали можливості продовжити фінансування, переводилися на утримання Комітету (№12, 9, 3); інші були закриті в 1915 р., а їх ліжка перенесені до інших госпіталів Комітету (№11, 13, 14, 15). Госпіталь №20 утримувався спочатку на кошти Бессарабського земства, тому коли у 1916 р. його склад було переміщено в Бессарабію, Комітетом на власні кошти було обладнано новий [276, с. 11].

Сім найбільш значних госпіталів були належним чином обладнані та забезпечені персоналом для надання спеціальної допомоги важко пораненим та хворим. Ще вісім призначалися виключно для легких поранень. Госпіталь №3 на 28 ліжок був влаштований для важких випадків поранень нервової системи, що вимагали хірургічного втручання; №12 мав відділення для тяжких поранень у щелепу, де виготовлялися протези; №16 був розрахований для надання допомоги легко пораненим у щелепу; №17 служив для лікування туберкульозних хворих, а №19 – для гостро заразних [189, с. 4]. Таким чином, госпіталі були спеціалізовані у відповідності до вимог часу. Крім того, для лікування легеневих проблем Київський губернський комітет ВЗС утримував влітку-восени 1915 р. 150 ліжок в санаторії

Київського товариства боротьби з туберкульозом, а в 1916 р. в Феофанівській пустині [276, с. 13].

В 1916 р. Київський губернський комітет ВЗС організував два перев'язочні пункти для легкопоранених: в Святошино на 2 тис. місць з лазаретом та на 1500 поранених в артилерійських складах (в останньому Комітет надавав лише медичну допомогу, а поранені знаходилися під наглядом та на утриманні воєнної влади). Крім того, Комітет обладнав та обслуговував дві перев'язочні палати на 57 тиловому евакуаційному пункт, для надання допомоги пораненим, що доставлялися на цей пункт [276, с. 14].

Обладнувалися госпіталі частково речами, що надсилалися Головним Комітетом, частково тими, що заготовлялися на місцях кустарним відділом губернської управи та складом губернського комітету. Організація перв'язочних пунктів була проведена за технічної підтримки Комітету ВЗС Південно-Західного фронту [189, с. 5].

Організаційні витрати великих госпіталів у зв'язку із обладнанням господарським інвентарем та перебудовами досягали від 11,5 тис рублів в госпіталі №5 до майже 100 тис рублів в госпіталі №19 [189, с. 6]. Загалом на влаштування та утримання госпіталів втрачено по 1 січня 1917 р. 4 млн 395 тис рублів, на перев'язочні пункти та палати – майже 150 тис рублів. Витрати на одну койко-добу заносилися до кошторису в розмірі 3 рублів 50 коп, а на харчування хворих та поранених на добу виділялося 40 коп на початковому етапі та 90 коп на 1917 р. Однак реальні витрати виявлялися значно вищими [189, с. 6].

Однак діяльність госпіталів використовувалася недостатньо: пристосовані для надання спеціальних видів допомоги вони часто грали роль евакуаційних. Це зумовлювалося неправильною постановкою евакуаційної справи, яка, визначаючись як транспортний захід санітарного відомства, не ставила собі широких завдань по лікуванню хворих та поранених, таким чином погано використовуючи лікувальні заклади. Обмежена діяльність перев'язочних пунктів зумовлювалася також довготривалістю їх влаштування та обладнання (приміром, Святошинський пункт).

Так, кількість пройдених через перев'язочні пункти у 1916 р. поранених давала заповненість 283 ліжка з 1600 [101, арк. 75].

Падіння цінності грошей змушувало Комітет неодноразово переглядати оцінку праці своїх співробітників та медичного персоналу госпіталів. У зв'язку з цим було прийнято рішення про комплектацію середнього медичного персоналу для госпіталів із середовища сестер, щоб вивільнити фельдшерський персонал для роботи в селах, де відчувалася його недостатність, навіть незважаючи на спрямування туди епідемічних загонів [101, арк. 76 зв.].

Коли закінчився перший організаційний період, постало питання про скорочення витрат та створення таких госпітальних одиниць, утримання яких обходилося б дешевше, а підпорядкування вказівкам Комітету було б легше. Тому з 1915 р. відбувалося скорочення числа госпіталів через ліквідацію дрібніших та розподіл їх ліжок між крупнішими. Поряд із окресленням самих форм та розмірів медичних установ, необхідним стало визначення правил їх діяльності та управління ними. Комітет видав керівні вказівки, в яких регламентувалися обов'язки головного лікаря, попечителя ниць, ординаторів, середнього медичного, господарського та службового персоналу, а також вказувався порядок обліку інвентарю, продуктів та інші питання [189, с. 8].

Одними із важливих завдань київського губернського комітету була справа постачання госпіталів. Перші заходи були спрямовані на закупівлю за кошти Комітету медикаментів та перев'язочних матеріалів: влаштовувалися склади медикаментів, була розширена діяльність лабораторії галенових препаратів при земській фельдшерсько-акушерській школі та обслуговувала раніше земські медичні дільниці. Таким чином, було покладено початок земському аптечному складу, який згодом перетворився в значну установу [189, с. 9].

Із зростанням труднощів в закупівлі медикаментів на ринку повітові земства стали звертатися на склад губернського комітету з проханням про відпуск медикаментів та перев'язочних матеріалів. Головний комітет ВЗС у Москві взяв на себе посередництво по закупівлі медичних препаратів для дільничних земських лікарень, приймаючи від них замовлення через губернський комітет. Склад комітету

взяв на себе посередницьку роль та здійснив велику роботу по постачанню земських медичних дільниць Київської губернії [189, с. 9].

Лабораторія галенових препаратів випускала ампули вод та фізрозчинів, мазі, олії, пластирі, порошки, сиропи, таблетки, екстракти тощо, середня вартість яких обійшлась дешевше ринкових цін від 72 до 121% залежно від виду продукції. Також складом закуповувалися хімічні препарати 10 найменувань з Твері, Москви, Петрограда та Харкова за цінами в середньому більш низьким на 88% [189, с. 9].

Харчування хворих та поранених в 1914 р. велося шляхом закупівлі продуктів окремими госпіталями. Подальше зростання цін змусило організувати загальні закупки та спеціальний склад. Спочатку склад знаходився у віданні головного лікаря госпіталю №7, а згодом відокремився та отримав спеціальну адміністрацію. Справа розросталася, для її спрямування та контролю з боку губернської управи довелося створити особливий відділ постачання та утримувати агентів для закупівель. Витрати по закупівлі різних продуктів для харчування хворих та поранених, персоналу та прислуги з 1914 по 1 січня 1917 р. становили 1 млн 390 тис рублів [189, с. 10-11].

Речовий склад Київського губернського комітету ВЗС отримав свій початок зі складу кустарного відділу губернської управи шляхом відповідної передачі в грудні 1916 р. Його завданням було постачання одягом, взуттям та білизною всіх госпіталів, а також воїнів, які виписувалися з них. Частина речей отримувалася із ГК ВЗС, а частина заготовлялася на місцях. Остання, зокрема, зумовила потребу влаштування майстерень, адже місцевий ринок суттєво збіднився. Незважаючи на всі ускладнення по закупівлі матеріалів, речі, потрібні для солдат, виготовлялися в необхідній кількості, а невеликі затримки були пов'язані зі складним станом мануфактурного ринку. Речі та матеріали надходили від кустарного відділу губернської управи, ГК ВЗС, різних осіб та установ [189, с. 11].

Волинський губернський комітет ВЗС теж спрямував свої зусилля передусім на відкриття та обладнання в губернії широкої сітки госпіталів, лазаретів, бараків та інших медичних установ. Для допомоги хворим та пораненим воїнам, по-перше, пристосовувалися існуючі медичні установи губернського та повітових земств, по-

друге, створювалися нові в спеціально найнятих приміщеннях. Протягом нетривалого часу ці лікувальні заклади було забезпечено необхідною кількістю медикаментів, інструментів, білизни, одягу, а також укомплектовано штатом медичного й службового персоналу. Тому, коли з початку листопада 1914 р. до губернії стали надходити поранені, комітет вже міг забезпечити їх належним медичним обслуговуванням. Шляхом листування з повітовими комітетами було встановлено, що Волинська губернія може розмістити до 3,5 тис. осіб поранених і хворих воїнів, а ще 2 тис. осіб може бути надана амбулаторна допомога [197, с. 278].

На 1 січня 1916 р. Волинський губернський комітет ВЗС відкрив 5 госпіталів, 3 заразних бараки, 1 інфекційний лазарет, 4 харчові пункти, завод із виготовлення льоду, пральню та асенізаційний обоз, а також прийняв у своє завідування 44 лазарети. Необхідні для відкриття цих закладів обладнання та медикаменти комітет отримував від ГК ВЗС, а в екстрених випадках купував на місцях за кошти того ж ГК. Утримання ж госпіталів, харчових пунктів тощо здійснювалося за рахунок коштів губернського комітету. На утримання лазаретів, що знаходилися у віданні повітових комітетів, губернський надавав 35 коп. добових на ліжку, а на їх обладнання передавав частину коштів, виділених ГК [197, с. 278-279].

Для прання білизни госпіталів за кошти ГК Волинським губернським комітетом було введено додаткову робочу зміну на механічній пральні Житомирської губернської земської лікарні. При цій же лікарні для постачання медичних закладів ВЗС в губернії було відкрито спеціальну велику хлібопекарню та завод із виготовлення льоду. Для підтримки належного санітарного стану госпіталів та лазаретів Волинським губернським комітетом організував асенізаційний обоз, що складався з трьох бочок та двох насоїв. Завдяки тому, що обоз обслуговував також інші земські та державні установи, його утримання навіть приносило комітету невеликий прибуток [197, с. 282-283].

Зважаючи на появу в губернії епідемії тифу, Волинський губернський комітет клопотався перед ГК ВЗС про відкриття в уражених місцевостях необхідної кількості заразних бараків. Верховний начальник санітарної частини дозволив відкрити три бараки. Заразні бараки були відкриті в Радзівілові на 100 ліжок, Дубно

на 40 та Старокостянтинові на 50. Однак через становище на фронті їм доводилося тимчасово переносити свою роботу до інших населених пунктів. Допомога в заразних бараках надавалася як солдатам, так і місцевому населенню й біженцям [197, с. 281].

Для надання допомоги хворим та пораненим воїнам, які транспортувалися через Житомир, Здолбунів, Рівно та Дубно, Волинським губернським комітетом ВЗ сні цих залізничних станціях було влаштовано харчові пункти. Тут видавалися гаряча їжа, чай, тютюн, а для тяжко хворих – молоко та вино. Особливо активно працював Житомирський харчовий пункт [197, с. 281].

Всього із 7 жовтня 1914 по 1 січня 1916 р. на утримання хворих та поранених воїнів (харчування, медичний та службовий персонал, ліки та перев'язочні матеріали тощо) Волинським губернським комітетом ВЗС було витрачено майже 480 тис. рублів., що в перерахунку на середню добову вартість утримання одного хворого становило близько 79 коп. [197, с. 285].

Земства Правобережної України також дбали про реабілітацію інвалідів війни й допомогу їм у пристосуванні до цивільного життя. Вони організували облік і реєстрацію інвалідів на губернських евакуаційних пунктах, відкривали для них фізіотерапевтичні кабінети, протезні майстерні, встановлювали контакти з ортопедичними інститутами, влаштовували притулки для інвалідів. На земські кошти функціонував реабілітаційний санаторій у Криму – в Алупці. Завданнями органів місцевого самоврядування було відкриття спеціальних бірж праці й посередницьких контор з метою працевлаштування інвалідів, організація курсів сільськогосподарської освіти, а також з питань кооперативного та комерційного рахівництва, влаштування майстерень, технічних і загальноосвітніх училищ, де вони могли б отримати знання й навички для роботи. Крім того, передбачалося організувати патронажну земську службу для непрацездатних інвалідів [60, арк. 13].

У зв'язку із вторгненням військ противника всередину країни, в кінці літа 1915 р. з'явилася хвиля розорених, голодних та хворих біженців, які потребували екстреної допомоги. Ще до видання закону 30 серпня 1915 р. “Про забезпечення потреб біженців”, в якому до участі у справі допомоги біженцям залучалося земське

самоврядування, ще до визнання участі в цій справі ВЗС шляхом надання йому з казни порівняно невеликої суми, Земський союз самостійно приступив до організації допомоги біженцям. Київський губернський комітет уже в засіданні 25 червня 1915 р. визнав за необхідне взяти участь у справі допомоги біженцям, які проходили через Київську губернію [277, с. 13].

На Волині загальна чисельність евакуйованих з окупованих Австро-Угорщиною районів 1915 року становила 1 млн. 390 чол., з них 168 858 – залишилися у Волинській губернії. Утримання біженців ускладнювалося тим, що шляхи сполучення в той час були зайняті військовими вантажами й постачання населення продуктами харчування майже припинилося. Ціни у краї на них зросли на 500% [364, с. 72]. Д. Дорошенко з цього приводу писав: „Уряд був безпорадний супроти стихійних розмірів нещастя, ним же самим викликаного, і діло допомоги біженцям і взагалі населенню прифронтових земель взяли до своїх рук союзи – міський і земський” [233, с. 56]. Органи місцевого самоврядування організували пункти реєстрації біженців. При них існували спеціальні відділи допомоги останнім. Половина всіх біженців, які залишилися в губерніях, перебували під опікою земських комітетів, їм видавалися харчові пайки, гроші на оплату квартир, на користування лазнями, для придбання речей першої необхідності та ін. Земства Київщини, наприклад, сплачували за перебування дітей біженців у притулках, за навчання хлопчиків з їх сімей у Корсунському залізничному училищі тощо [101, арк. 129]. Також уряд поклав на земства завдання забезпечити потік біженців в аграрні райони, які повинні були працювати на військові потреби держави. Для цього земства повинні були заздалегідь повідомляти біженців про можливий об’єм робіт та рівень заробітної плати, бути посередниками в питаннях найму тощо. Важливість даних заходів земства у лютому 1916 року (на той час кількість біженців досягла 3 млн.) підкреслив міністр землеробства О.Н. Наумов, який закликав земські установи „внести в цю важливу для сільської Росії справу свою енергію та свій діловий досвід” [116, арк. 53].

Однією з важливих складових діяльності органів місцевого самоврядування у той час була боротьба проти холери, тифу, побутового сифілісу, інших масових

хвороб. В 1915 році з Галичини на Волинь було занесено холеру, епідемія якої забрала життя багатьох мешканців краю [77, арк. 57]. Протягом 1916-1917 рр. у селах та містах Київщини лютував побутовий сифіліс. Чисельність уражених цією хворобою в армії становила близько 1 млн. осіб [101, арк. 19].

Наприкінці 1914 р. для боротьби з вищезазначеними хворобами при губернських земських комітетах ВЗС краю було створено спеціальні санітарні комісії. Крім ретельного обстеження населення, вони організовували бактеріологічні лабораторії, закупували різноманітні вакцини, відкривали спеціальні відділення при лікарнях, сприяли активізації санітарно-профілактичної роботи. Так, Вінницьке повітове земство щомісяця протягом 1915 р. виділяло на це 2 235 крб. [125, арк. 34]. Київський губернський земський комітет організував постачання медикаментів, дезінфекційних засобів, епідемічного спорядження спеціалізованим загонам. На кошти обласного Комітету утримувалася бактеріологічна лабораторія в Харкові [157, с. 29].

Також дость активно діяли місцеві губернські із постачання армії комітети Всеросійських земського та міського союзів. На замовлення, що отримувалися губернськими комітетами від Головного, останній видавав аванси в розмірі 30%, а згодом 50% вартості замовлення. На витрати із утримання виконавчих органів кошти не виділялися, тому, щоб знайти їх, губернські комітети Земгору Правобережної України намагалися виконувати замовлення дешевше тієї ціни, яку отримували від Головного комітету [189, с. 16].

З 1 липня 1915 р. по 1 червня 1916 р. Київським губернським комітетом із постачання армії було отримано від Земгору замовлень на 3 млн 959 тис руб., а виконано на 3 млн 554 тис. руб.; з 1 червня 1916 р. по 1 червня 1917 р. отримано замовлень на 5 млн 647 тис. рублів, а виконано на 4 млн 548 тис. рублів [189, с. 17].

Роботи по виконанню прийнятих Київським губернським комітетом замовлень, залежно від їх характеру та виду матеріалів, розподілялися між трьома відділами Комітету. Відділ по металах виконував замовлення на снаряди, бомбомети, похідні кухні та приналежності до них. Для цього укладалися договори з Київськими машинним та С. Л. Орловського заводами, заводами В. Менделя в Білій

Церкві та А. Ліхмана у Фастові. Відділ шкір та тканин виконував замовлення на кінську упряж, землесосні мішки, патронні сумки, ремені для солдат та ін. Відділ по дереву виконував замовлення на колеса та підводи. Частину замовлень виготовляв сам Комітет у власних колесній та шорній майстернях у Києві [189, с. 17-19].

Всім заводам, що брали замовлення, Комітет допомагав із отриманням як матеріалів, так і окремих частин предметів, що виготовлялися. Попри це мали місце випадки запізнення із виконанням замовлень, пов'язані, головним чином, із проблемами по закупівлі необхідної кількості сировини та матеріалів [189, с. 19]. Згодом, коли діставати матеріали ставало все важче і важче, приватні підприємства стали приймати земські замовлення лише за умови постачання для них необхідної сировини. Ускладнювали роботу також проблеми із транспортом та часті мобілізації до діючої армії [189, с. 23, 25].

Одночасно із цим стала розгортатися іншого роду діяльність київського, волинського та подільського губернських і повітових земств по задоволенню потреб воєнного часу, що здійснювалися управами поза зв'язком із ВЗС та Земгором. Йдеться про діяльність по відкриттю власних госпіталів та виконанню різного роду заготівель для постачання армії та лазаретів.

Так, Київське земство з початком Першої світової війни, поряд з іншими земствами Російської імперії, вирішило взяти участь в посильній допомозі армії. Для вирішення питання, в чому повинна виразитися ця допомога, було негайно скликано надзвичайне губернське земське зібрання, що вирішило організувати 20 земських госпіталів для хворих та поранених воїнів. Обладнання цих госпіталів було покладено на кустарний відділ, який приступив до організації закрійної майстерні, швейні, складу необхідних матеріалів та предметів, їх закупівлі, а також залученням до роботи кооперативів та інших організацій. Вже через два тижні такої активної роботи відділу, частина госпіталів розпочала прийом поранених. На 1 січня 1915 р. було обладнано 20 госпіталів на 3400 ліжок. Паралельно на кустарний відділ було покладено обов'язок постачати взуттям та іншими предметами обмундирування поранених солдат, які евакуювалися [189, с. 26].

Обов'язок по постачанню госпіталів та забезпеченню солдат, які виписувалися, перебував у віданні кустарного відділу київської губернської земської управи до початку 1917 р., коли його було передано до спеціального відділу київського губернського комітету ВЗС [189, с. 26]. За цей час відділом було заготовлено більше 150 тис. різних предметів обладнання госпіталів на суму 150 тис. рублів та майже 175 тис. предметів по забезпеченню солдат, які виписалися., на суму 782 тис. рублів. Також від ВЗС було отримано 230 тис. предметів на 323 тис. рублів [189, с. 28].

Київська губернська земська управа подала на розгляд екстреного губернського земського зібрання 7 серпня 1914 р. доповідь про допомогу діючій армії шляхом заготовки різних предметів спорядження та продуктів. Доповідь зібранням була затверджена і управа була уповноважена постачати для армії якісні продукти та речі по заготівельній вартості [189, с. 32]. В своїй діяльності у цьому напрямку кустарний відділ управи користувався такими принципами: постачати для армії якісні предмети за якомога нижчими цінами, для чого відділ здавав їх інтендантству по заготівельним цінам; забезпечити кустарям губернії достатній заробіток, з цією метою продовжувалася співпраця зі вже існуючими кустарними кооперативами та організовувалися нові [189, с. 28].

Вже на початку серпня 1914 р. за пропозицією інтендантського відомства Київська губернська управа прийняла на себе заготовку 200 тис пудів сухарів, у зв'язку з чим вже 11 серпня приступила до будівництва хлібопекарні та сухарного заводу. Пізніше управа взяла на себе постачання госпіталів та поранених взуттям, одягом та білизною. Поступово діяльність управи у цьому напрямку розширювалася: земства Київщини заготовляли для армії великі партії взуття та теплового верхнього одягу, закупували та постачали худобу, свиняче сало для інтендантства, хліб для населення Галичини. Проведене незадовго до війни обстеження кустарних промислів губернії, організація кустарної справи в управах, зв'язок з кооперативами і кустарями, наявність підготовленого персоналу інструкторів – все це значною морю сприяло і здійсненню, і розширенню діяльності земства Київської губернії зі заготівлі для потреб армії [216, с. 10].

В 1914 р. відділ заготовив для армії взуття, білизни та верхнього одягу на суму 335 тис. рублів, в 1915 р. – на 2 млн 915 тис. рублів, в 1916 р. – на 4 млн 372 тис. рублів. Також виготовлялися підводи для Київського губернського комітету із постачання армії [216, с. 28].

Зрозуміло, що такий об'єм замовлень вимагав залучення, крім кустарних артілей та кооперативних товариств, ще й приватних підприємців. З цією метою в 1915 р. відділом було орендовано евакуйовану з Риги механічну фабрику Матісона, яка почала випускати тисячу пар взуття на добу. Також в Києві було організовано розкрійну майстерню [189, с. 30]. Для виконання заготовок велися широкі торговельні відносини з рядом фабрик російської імперії. Приміром, шкіри для пошиття взуття в закуповувалися Московській, Мінській, Нижегородській губерніях, овчина для полушубків – в Астраханській та Оренбурзькій губерніях, матерія для білизни – в Бакинській губернії [189, с. 30].

В 1916 р. при відділі було організовано роздрібне відділення для постачання офіцерів діючої армії взуттям, яке до кінця року продало майже 25 тис. пар. Крім того, в 1916 р. роздрібним відділенням було передано населенню губернії через повітові земські управи шкіри та взуття на суму майже 173 тис. руб. Всього кустарним відділом заготовлено та продано різних речей на суму 15 млн руб. В 1916 р. робота відділу ускладнилася у зв'язку зі зменшенням на ринку шкіряного товару. Тому довелося перейти до господарчої заготовки матеріалів, шляхом закупівлі та здачі для вичинки на заводи шкіряної сировини [189, с. 30].

Зрозуміло, що такі значні роботи спричинили розширення штату відділу до 132 осіб службовців та робітників, утримання якого відносилось на рахунок оборотних сум по поставкам [189, с. 31].

Справа по постачанню сухарів для армії була зосереджена в агрономічному відділі київської губернської земської управи [189, с. 33]. Київська губернська земська управа уклала домовленість з воєнно-окружним інтендантським управлінням про поставку для армії 300 тис. пудів сухарів із земського борошна. Для виконання замовлення було обладнано Центральний сухарний завод в Києві на території колишньої Всеросійської виставки, та центральна хлібопекарня, а також

укладено договори з рядом пивоварених заводів, які зобов'язалися сушити сухарі з хліба, випеченого на земській хлібопекарні [189, с. 32].

Однак в лютому 1916 р. Інтендантство розірвало домовленість з земством на постачання сухарів. Ліквідація налагодженого виробництва принесла київському губернському земству збитки майже на 40 тис рублів. Коли вирішувалося питання про компенсацію збитків Інтендантським управлінням, останнє знову звернулося до земства із замовленням. Після відновлення справи сушки сухарів, однак уже із борошна воєнного відомства, Київська губернська земська управа вже в липні 1916 р. передала Інтендантству 35 тис пудів сухарів, а в грудні 1916 р. – 65 тис. пудів [189, с. 32-33].

Робота відділів постачань правобережних українських земств суттєво уповільнювалася затримками в наданні вагонів та урядовою заборобою вантажити й здійснювати відправки на певних станціях. Так, на 1 січня 1916 р. зі 144 вагонів закуплених восени 1915 р. волинським земством товарів лише 7 вагонів вдалося переправити на Волинь [144, с. 7]. В тому числі, протягом двох місяців не могло вирішитися питання відправки з Астрахані закуплених земством на 100 тис. рублів 37 вагонів риби для населення Волинської губернії. Справі не допомагали ні звертання до Волинського губернатора, ні екстрені телеграми міністру шляхів сполучення [144, с. 8-11]. Однак, незважаючи на такі перешкоди, Волинському земству все ж вдалося доставити до кінця лютого 1916 р. для місцевого населення 53% заготовленої продукції [144, с. 11].

За різні товари першої необхідності, що постачалися Волинським губернським земством на місцеві склади, повітові земства часто залишалися боржниками [144, с. 11]. Урядові правила від 18 листопада 1915 р. зобов'язували губернські земства якнайшвидше повернути половину отриманих державних кредитів, а через три місяці після закінчення війни передбачалося повне погашення позик. Якщо урядові позики вчасно не поверталися, Казначейство примусово утримувало місцеві збори, що надходили на земський рахунок. Відповідно, Волинське губернське земство було змушене вимагати із повітових погашення половини боргу за отримані товари першої необхідності. В протилежному випадку, воно затримувало видачу повітам

асигнувань по різних статтях земського кошторису. Успішності земських продовольчих операцій значною мірою заважали заборони на вивіз зерна із сусідніх губерній з боку місцевих уповноважених міністерства землеробства, а також ненадання для завантаження вагонів, незважаючи на клопотання земських агентів перед центральним та обласними правліннями залізниць [141, с. 12, 14-15].

З кожним роком війни фінансове становище земського самоврядування Правобережної України поступово погіршувалося. Наприклад, протягом другої половини 1914 р. Волинським губернським земством від державного казначейства було отримано безвідсотковий кредит розміром 800 тис. руб. на витрати, викликані війною. В 1915 р. ці кошти вже було витрачено, тому уряд задовольнив клопотання управи про надання додаткового кредиту на потреби воєнного часу в сумі 900 тис. руб. [148, с. 14]. З виділених державою коштів від початку війни до 1 березня 1916 р. губернське земство надало кредитів на майже 224 тис. руб. повітам, а саме витратило на викликані війною потреби майже 795 тис. руб. Відповідно, на весну 1916 р. залишок становив трохи більше 680 тис. руб. [148, с. 14-15].

Повітовим земства Волинської губернії надавалися губернським кредити із державних коштів на: організацію продовольчої та насінневої допомоги населенню, ремонт доріг та будівництво мостів згідно з вимогами воєнної влади, на проведення подвірного перепису хлібних та фуражних запасів у населення. Прохання позики на традиційні земські витрати, а не викликані воєнним часом губернське земство відхиляло. Також 500 тис. рублів було взято на забезпечення населення Волинської губернії продуктами першої необхідності [148, с. 15-22].

На основі наявних статистичних даних, восени 1915 р. Волинською губернською земською управою було підраховано щомісячний мінімум необхідної місцевому населенню кількості цукру, солі, чаю, борошна, гречки, мила, свічок, сірників, керосину, заліза на загальну суму 500 тис. рублів [144, с. 4-5]. Волинське земство клопоталося перед урядом про надання безвідсоткового кредиту для організації продовольчої операції. Однак державні кредитні установи, приміром Каса міського та земського кредиту, утримувалися від кредитування земств губерній, які знаходилися під загрозою евакуації. Тому Волинському губернському

земству було дозволено позику в 400 тис. рублів у приватних установах під урядову гарантію, від якої через високі відсотки земство відмовилося. Натомість Волинське губернське земське зібрання дозволило управі взяти тимчасову позику зі спеціального фонду безвідсоткового кредиту, наданого земству на задоволення потреб, викликаних війною [144, с. 5-6].

Плануючи свої бюджети на 1916 р. київське, волинське та подільське губернські земства звели до мінімуму проєктовані витрати, залишивши лише конче необхідні. До таких, перш за все, відносилися викликані війною потреби: утримання губернської лікарні, сирітського будинку, медичних лабораторій, евакуйованих із окупованих повітів училищ, виплата боргів земства. Попри це, складаючи кошторис на 1916 р., приміром, Волинське губернське земство змушене було клопотатися про урядову допомогу в 751 тис. рублів. Адже Володимир-Волинський, Дубенський, Ковельський, Кременецький та Луцький повіти губернії були зайняті ворожими військами та, як наслідок, недодали майже 407 тис. земських зборів у 1915 р. Губернське земство розуміло, що, навіть у разі звільнення від окупації, розораність цих повітів не дозволить отримати від них 344 тис. окладних земських зборів 1916 року [148, с. 26-29].

Земства Правобережної України допомагали населенню у відбудові зруйнованих війною господарств. Особливо постраждала від воєнних дій Волинь. По дорозі від Луцька до Дубно були розорені всі населенні пункти. У Піддубецькій волості з 2399 житлових будинків було зруйновано 1139 і пошкоджено 582. Населення наспіх рили землянки чи зимові окопи [71, арк. 22 зв]. Земства Волині допомагали мешканцям краю відбудовувати свої домівки. Повітові управи клопоталися перед губернським земством про позику у 50 млн. крб. та видачу будівельних матеріалів, взяли у Київському Товаристві західних земств кредит на суму 600 тис. крб. [71, арк. 37].

Земства закупували ліс у приватних власників, домагалися від уряду передачі земствам державних лісопильних заводів, матеріалів з державних складів (цементу, заліза, скла, цвяхів, реманенту) та продавали ці матеріали населенню за сприятливими цінами. Для найбільшої частини населення матеріал відпускався

безкоштовно або на пільгових умовах. Волинське губернське земство закупило на Амвросіївському цементному заводі 150 тис. пудів цементу, станки та знаряддя для виготовлення черепиці у земських майстернях та більш 400 десятин будівельного лісу при станції Смига, облаштувало цегляні заводи, цементні та гончарні майстерні. На клопотання цього земства міністерство землеробства передало йому два лісопильних заводи на станції Миропіль [71, арк. 40]. Опікувалися земства під час війни наданням допомоги зубожілим селянам у придбанні тяглової та породистої худоби. Волинське губернське земство організувало закупівлю для населення коней та корів в інших губерніях. У 1915-1916 рр. в губернії діяли земські розплідники племінної худоби, де було зосереджено близько 200 тис. голів тварин [71, арк. 21].

Перераховані вище заходи були найбільш значними у діяльності органів земського самоврядування Правобережної України по задоволенні потреб, пов'язаних із війною. Однак ними ця діяльність не вичерпувалася. Київське, волинське та подільське губернське та повітові земства брали участь у допомозі сім'ям мобілізованих до армії, організовували допомогу вдовам та сиротам солдатів, які загинули [216, с. 13]. В деяких галузях правобережні українські земства видозмінили свою звичайну діяльність, пристосовуючи її до вимог воєнного часу (в дорожно-будівельній справі, пожежно-страховій, кооперативній) [216, с. 13]. Врешті особливим завданням київського, волинського та подільського земств стало повідомлення населення про хід воєнних дій та їх значення. Зокрема, з цією метою було розширено програму та збільшено кількість номерів "Київської земської газети" та "Економічного життя Поділля" [376, с. 5, 299, с. 3].

Отже, початок Першої світової війни змусив земства Правобережної України максимально скоротити витрати, не пов'язані із задоволенням потреб воєнного часу. Лінія фронту двічі перебувала на території краю, розорене населення повітів не могло сплачувати податки. Відповідно, фінансові засади діяльності земств суттєво погіршилися. Джерелами фінансування місцевих комітетів Всеросійських земського та міського союзів були приватні пожертвування, спеціальні відрахування від земств та зборів, однак найбільші кошти надходили з державної скарбниці. Земства

Київщини, Волині та Поділля за часів війни надавали медичну допомогу солдатам, опікувалися їх родинами, годували, лікували та працевлаштовували біженців, опікувалися окопними робітниками, займалися постачаннями для армії, вирішували продовольчі питання та проблеми розореності господарств місцевого населення.

Таким чином, підсумовуючи третій розділ дисертаційного дослідження, ми можемо зробити висновок, що у процесі реалізації земствами Правобережної України своїх економічних функцій головним завданням стало сприяння піднесенню місцевого господарства краю. Значних зрушень було досягнуто в аграрній розбудові регіону та допомозі селянам у технічному переобладнанні їх праці. З цією метою влаштувалися показові ділянки, поля, хутори, відкривалися сільськогосподарські склади та прокатні станції, надавалася фінансова допомога населенню у закупівлі новітніх знарядь праці та добрив, організовувалося кредитування населення. Напередодні Першої світової війни земства досягли певних успіхів у модернізації засобів комунікації. Також місцеве самоврядування займалося організацією служби протипожежної безпеки. Земські органи органи асигнували кошти на утримання пожежних команд та обозів, встановлювали правила протипожежної безпеки шляхом видачі обов'язкових для виконання населенням постанов, допомагали постраждалим від пожеж.

Земська медична та санітарна служби, незважаючи на існування певних недоліків, за своїм рівнем і суспільною значимістю була порівняно вищою, ніж попередня, приказна. Основним завданням була організація медичної допомоги селянському населенню краю. З розвитком діяльності земств зростали не лише кількісні показники (число лікарів та медичних дільниць, ліжок у них), а й якість медичного обслуговування населення. Крім того, земства Правобережної України підтримували осередки Товариства Червоного Хреста, сирітські притулки, пологові будинки, а також сприяли покращенню умов виховання дітей в них. В результаті у регіоні у довоєнний період відбулося зниження смертності населення, зменшилися епідемічні спалахи.

Також до компетенції земських установ входили виплати коштів на користь осіб, які не могли забезпечити собі належних умов для проживання самотійно. При

цьому земства робили асигнування державним або приватним благодійним установам та організували власні попечительства. Дуже важливим напрямком діяльності земських органів була турбота про дітей, позбавлених батьківського піклування. Вони утримували притулки та школи. Заслуговує на увагу також допомога колишнім службовцям установ, які мали відношення до земського управління, а також особам, позбавленим свого соціального становища внаслідок ув'язнення.

Незважаючи на те, що згідно з законоположеннями земству дозволялося піклування стосовно народної освіти лише у господарському відношенні, а витрати на школу були визнані “необов’язковими”, земські установи Правобережної України поступово беруть на себе справу розповсюдження освіти серед населення губерній. Шкільна та позашкільна діяльність земств була дуже багатогранна. Найбільше уваги вони приділяли проблемам початкової освіти, надаючи значні асигнування для поширення мережі земських початкових шкіл та їх функціонування. Безперечна заслуга земств в підготовці учительського персоналу, в підвищенні його загального та професійного рівня. Ремісні навчальні заклади, ремісничі відділення та класи при початкових училищах, нижчі сільськогосподарські школи та багато інших заходів земств Правобережної України, сприяли покращенню підготовки спеціалістів для розвитку економіки краю, розповсюдженню сільськогосподарських знань серед населення. Діяльність земств у вирішенні завдань позашкільної освіти полягала в утворенні мережі бібліотек, книжкових складів, організації недільних класів та повторювально-додаткових занять, в проведенні народних читань, виставок, у відкритті музеїв та народних будинків.

З початком воєнних дій губернські земські управи Правобережної України розпочали термінове пристосування своїх медичних закладів до прийому поранених та обладнання нових госпіталів. Також земське самоврядування займалося організацією постачань продуктів харчування, одягу та взуття для армії, влаштуванням біженців та військовополонених, наданням допомоги сім’ям солдатів та загалом всьому населенню, яке постраждало від наслідків війни.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження архівних джерел, матеріалів періодичних видань, опублікованих документів, а також аналізу літератури з теми “Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904-1917 рр.)” автором були зроблені такі висновки.

– Історіографію теми можна умовно поділити на дореволюційну, радянську, сучасну, еміграційну та зарубіжну. Особливості дореволюційної літератури зумовлені тим, що вона була сучасною періоду діяльності земських установ Правобережної України. Внаслідок цього головним призначенням робіт зазначеного періоду був пошук шляхів покращення умов їх функціонування та критичний аналіз земських положень. У дореволюційній історіографії відсутня загальна характеристика земств у певних регіонах, зокрема Київській, Волинській та Подільській губерніях.

Концептуальні думки радянських дослідників були визначені ідеологічною умовою заперечення важливості дореволюційних органів місцевого самоврядування у розвитку регіонів. Внаслідок цього вивчення діяльності місцевих установ набуло поширення в радянській історичній науці зі значним запізненням. Однак згодом радянськими істориками було введено до наукового обігу значну кількість нових джерел за темою дослідження, порушено низку важливих проблем. Найважливішим внеском історіографії цього періоду стало вироблення схеми дослідження та методики комплексного вивчення інституту земств в цілому. Саме на таких принципах побудовані дослідження, що стосуються діяльності земських установ Правобережної України. Відповідно, їхні засадничі положення несуть на собі значний ідеологічний відбиток та потребують переосмислення сучасними істориками.

Українська еміграційна література також не змогла розкрити у повному обсязі особливості реалізації земської реформи у Правобережній Україні. Причинами цього були неможливість використання дослідниками архівних матеріалів, а також відсутність у закордонних авторів належного інтересу до вказаної теми, оцінка її як

другорядної у порівнянні з подіями загальнонаціонального масштабу, на зразок революційних подій 1917 – 1921 рр. Питання земств Правобережної України залишається одними з найменш вивчених у зарубіжній історичній українці.

У період незалежності України перед вченими постали нові можливості для дослідження минулого. Це зумовило актуальність вивчення цілої низки проблем, зокрема місцевого самоврядування. Дослідники звертають увагу на аналіз особливостей муніципального законодавства, досвід діяльності земського самоврядування у різних сферах місцевого життя. Це дає змогу створити необхідну історіографічну базу для подальшого аналізу діяльності місцевого громадського управління в різні роки. Вивчення теми було розпочато з дослідження окремих її аспектів. Проте належного висвітлення в сучасній історичній літературі проблема організаційно-правового статусу та соціальних функцій земських установ Правобережної України 1904-1917 рр. до сьогодні не знайшла, тому потребувала спеціального дослідження.

Основний об'єм інформації для цього дисертаційного дослідження дали архівні матеріали, опубліковані документи та періодичні видання. Головним джерелом при написанні роботи стали справи фондів центрального та чотирьох регіональних державних архівів. Вони містять велику кількість повідомлень про різні сторони функціонування органів місцевого громадського управління. Зокрема, велике значення мало використання матеріалів фонду Канцелярії Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Провідною групою опублікованих джерел стали нормативно-правові акти та документи земського діловодства. Джерельна база загалом дозволяє розкрити тему дисертаційного дослідження.

– Специфіку регіональної концепції імперського управління та місцевого самоврядування кінця XIX – початку XX ст. в Правобережній Україні значною мірою детермінували етносоціальні особливості краю. Те, що земську реформу 18164 р. не було поширено на Правобережну Україну, пояснюється небажанням влади підпорядковувати місцеве господарське життя переважно польському впливу,

а також занепокоєнням уряду можливістю перетворення органів місцевого самоврядування на знаряддя політичної боротьби.

Спробою поєднати політичні імперські амбіції та потреби господарського розвитку краю стала реформа 1904 р. З 1 травня 1904 р. на Правобережну Україну було поширено Положення про управління земським господарством від 2 квітня 1903 р., яке підсумувало багаторічну полеміку з приводу можливості введення земського самоврядування у національних окраїнах Російської імперії.

Розпорядчі й виконавчі органи земського управління – губернські комітети у справах земського господарства (повітові скликалися для підготовчого обговорення) та губернські й повітові управи – не обиралися, а призначалися із предводителів дворянства, місцевих представників урядових, судового та духовного відомств. Також до складу земських органів входили від двох до п'яти гласних із кожного повіту губернії, для яких закон не вимагав ні певного майнового цензу, ні становості. Загалом, управління земським господарством значною мірою було підпорядковане міністру внутрішніх справ та губернатору, які мали широкі повноваження щодо контролю їх складу та діяльності.

Крім того, розлога структура функціональних підрозділів органів управління земським господарством дозволяла залучати до роботи місцеву інтелігенцію та селянство. При цьому виникнення та діяльність спеціальних комісій, відділів, нарад, бюро при комітетах та управах у справах земського господарства, а також гласність і відкритість їх роботи ілюструвало розстановку пріоритетів серед напрямів роботи та поступове розширення соціальних функцій спрощеного земства.

– Чітко прослідковується причинний зв'язок між домінуванням у регіоні польських дворян та тривалим зволіканням із введенням земського самоврядування. Це зумовило внесення до чинного на початок ХХ ст. Положення про губернські та повітові земські установи 1890 р. суттєвих змін щодо земської виборчої системи та, зокрема, обмеження виборчих прав місцевої польської шляхти. Однак, попри зіткнення “національних інтересів”, саме у земських органах відбулося об'єднання кращих громадських сил краю навколо вирішення завдань розвитку усіх сфер місцевого життя Правобережної України.

Після введення в дію Указу імператора від 14 березня 1914 р. губернські та повітові земські збори в Правобережній Україні стали виборними представницькими органами та посилили свій вплив на вирішення багатьох місцевих проблем. У своїй діяльності губернські та повітові земські збори та управи українського Правобережжя намагалися досягнути справжнього самоврядного механізму. Це вирішувалося ними за рахунок того, що вони самі формували свої керівні установи, самі визначали пріоритетні напрями діяльності, підбирали та навчали спеціалістів тощо. Реалізація напрямків діяльності набула ефективності за рахунок подальшого поповнення середовища земських службовців різночинцями та представниками інтелігенції краю. Органи земського самоврядування Правобережної України продовжували вирішувати проблему гласності роботи місцевих установ, розв'язання якої розпочало ще земське управління. Зокрема, офіційно друкувалися кошториси та щорічні звіти про діяльність губернських і повітових земських установ, а також їх структурних підрозділів.

Однак принципи самоврядування в роботі земств Правобережної України спрацьовували тоді, коли це було можливим в умовах того часу, враховуючи обмеження уряду й проблеми у взаємостосунках з адміністрацією. Адже характерною ознакою законодавчого регулювання та практики функціонування місцевого управління пореформеної Російської імперії було зосередження широкої компетенції, пов'язаної із вирішенням справ місцевого життя, в руках земств, з одного боку, та владних повноважень в руках державної адміністрації, з іншого. Створені згідно Указу 14 березня 1911 р. органи земського самоврядування Київської, Волинської та Подільської губерній у межах своєї компетенції були наділені самостійністю. Губернатор відносно земських органів виконував контролюючі, наглядові функції, володіючи при цьому широкими повноваженнями щодо призупинення постанов земських зібрань. Законоположення обумовлювало можливість вирішення спірних ситуацій на місцевому рівні – у Губернському із земських та міських справ Присутствії. За земствами та губернатором закріплювалося право оскарження рішень Присутствія у вищих органах влади.

– Протягом 1914-1917 рр. сфера повноважень та державно-правовий статус місцевого самоврядування зазнали суттєвих змін. Для функціонування органів земського самоврядування за часів Першої світової війни характерна проблема кадрового укомплектування штату земських службовців та спеціалістів, а також необхідної квоти для проведення повітових і губернських зібрань. Під час війни було створено загальноімперські організації по допомозі хворим і пораненим воїнам – Земський і Міський союзи, які заснували широку мережу місцевих установ – губернських, повітових, міських й обласних, а згодом і фронтових. Відповідно, структура земського самоврядування Правобережної України губернського та в багатьох випадках і повітового рівнів доповнилася комітетами із допомоги хворим та пораненим воїнам та з постачання армії. Причому до роботи в них залучалися не лише працівники місцевих органів самоврядування, а й широке коло інтелігенції. Крім того, відбулося розширення окремих відділів губернських управ, робота яких, хоча і виконувалася поза рамками ВЗС, задовольняла потреби діючої армії.

Не пов'язану із виконанням нагальних вимог воєнного часу діяльність було зведено до можливого мінімуму, натомість функції по забезпеченню потреб фронту та тилу остаточно вивели земське самоврядування за рамки місцевих господарських потреб на рівень виконання загальнодержавних завдань. Змінилося ставлення імперської влади до органів місцевого самоврядування, яка перейшла на позиції тіснішої співпраці з земствами. Однак уряд, усвідомлюючи важливість земських функцій, все ж не бажав поступатися владними важілями, що часто спричиняло конфлікти як на місцевому, так і на центральному рівнях.

– Очевидно, що рівного підходу і однакової зацікавленості імперського уряду в розвитку різних регіонів не могло бути – визиск національних окраїн заради забезпечення метрополії ставав закономірним і неминучим. Однак фінансовий визиск такого характеру повинен був хоча б частково компенсуватися ефективним функціонуванням бюджетів органів місцевого самоврядування.

Незважаючи на те, що управління в справах земського господарства Правобережної України не мали достатньої самостійності у справі формування та використання своїх фінансів, їм все ж вдалося суттєво скорегувати негативні

наслідки централізованої державної бюджетної політики у краї. Земства Київщини, Волині та Поділля сформували достатньо збалансовану систему місцевих фінансів, та, спрямувавши величезні кошти на справу піднесення народної освіти та охорони здоров'я, надали їй яскраво вираженого соціального характеру.

За умов підконтрольності складу земських установ Правобережної України 1904-1911 років місцевій адміністрації, зосередження усіх справ у губернському комітеті та відсутності повітових кошторисів, земська діяльність не була позбавлена значних недоліків. Однак саме спрощеним земством було розставлено основні пріоритети серед напрямів земської роботи – народна освіта, охорона здоров'я, шляхи сполучень, сільське господарство, ветеринарія. Комітети у справах земського господарства розпочали реорганізацію важливих сфер місцевого життя, яким до реформи не приділялася достатньо уваги.

Причому кількісне зростання витрат земського управління на соціально-економічний та культурно-освітній розвиток краю супроводжувалося якісними змінами у рівні надання земськими освітянськими, медичними та сільськогосподарськими працівниками послуг місцевому населенню. Серед можливих шляхів та заходів, спрямованих на покращення різних сфер місцевого життя, перевага надавалася тим, ефективність яких була доведена роботою так званих “староземських” українських губерній.

Становлення й розширення структурних підрозділів та соціальних функцій спрощеного земства показало, що воно спромоглося вийти за вузькі рамки законодавчого оформлення, а період його існування став важливим етапом земської реформи в Правобережній Україні.

Як органи місцевого самоврядування земства Правобережної України продовжили здійснювати заходи щодо подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва. Вони активно застосовували досягнення тогочасної агрономії, впроваджували використання технічних засобів, організовували обмін досвідом по боротьбі зі шкідниками. До основних соціально-економічних проблем, які доводилося вирішувати правобережним українським земствам, належало

будівництво шляхів сполучень, мостів, поліпшення поштового зв'язку, сприяння розвитку торгівлі, відкриттю ярмарок, розвиток лісорозведення.

Значну увагу земства українського Правобережжя приділили пропаганді агрономічних знань серед селян. Організовували народні читання, вечірні курси, постійно діючі та пересувні виставки новітніх сільськогосподарських знарядь, конкурси кращого ведення господарства, екскурсії до сусідніх губерній та за кордон, відкривали професійні (сільськогосподарські) навчальні заклади, розповсюджували спеціальну літературу тощо.

Земства Правобережної України активно сприяли розвиткові кооперативної мережі регіону. Підтримка кооперації з боку земств базувалася на усвідомленні того, що надання допомоги сільському населенню матиме успіх лише тоді, коли їх заходи ґрунтуватимуться на принципах самодіяльності й самодопомоги. Тому за підтримки земських установ на Київщині, Волині й Поділлі, особливо після 1906 р., розвивалися різні види – споживча, ощадно-позичкова, кредитна, сільськогосподарська та форми – громади і товариства – кооперації.

Поштовхом до появи земської статистики в регіоні була нездатність органів адміністративної статистики гарантувати нормальне інформаційне забезпечення роботи земств. Найбільших результатів було досягнуто в оціночно-економічній статистиці, медико-санітарній статистиці й статистиці народної освіти. Зокрема, правобережним українським земствам вдалося з'ясувати тенденції розвитку сільського господарства краю, визначити перспективи розвитку торгівельно-промислової інфраструктури регіону тощо. У галузі санітарної статистики було розкрито механізми поширення і масового ураження населення регіону рядом важких хвороб тощо. У галузі статистики народної освіти було з'ясовано тенденції культурно-освітнього розвитку краю, розроблено питання тривалості навчання, кількості дітей шкільного віку, норм шкільних мереж.

До пріоритетних напрямів земської діяльності в Правобережній Україні відносилися медицина та громадська опіка. Поряд із будівництвом амбулаторій і лікарень, їх обладнанням та забезпеченням кваліфікованим медичним персоналом, земства почали займатися створенням спеціальних установ для психічно хворих,

сліпих, глухонімих, інвалідів, земських притулків та сирітських будинків. Таким чином, було розпочато вирішення комплексу соціальних проблем, які довгий час була поза увагою влади. В ході цього сформувалися й основні принципи надання медичної допомоги правобережними українськими земствами: загальнодоступність всіх видів медичного обслуговування (безкоштовна чи недорога медична допомога), профілактична спрямованість лікарської допомоги, широке залучення громадськості до санітарних заходів.

Головні здобутки земств правобережних українських губерній у галузі освіти – це постійна фінансова підтримка початкових та професійних навчальних закладів, розробка планів загального початкового навчання та початок їх реалізації шляхом відкриття необхідної кількості шкіл, розширення їх програми за рахунок впровадження нових курсів, забезпечення навчальних закладів професійними педагогічними кадрами. Результатом багаторічної наполегливої та різнопланової діяльності стало створення у Київській, Волинській та Подільській губерніях більш доступної та якісної системи освіти, підвищення рівня грамотності сільського населення, збагачення його світогляду та налагодження підготовки професійних кадрів для державної та земської служб, що можна вважати вагомим внеском у розвиток соціально-економічного та культурного життя регіону.

Основними напрямками просвітницької діяльності земств губернії стало поширення грамотності, професійних і наукових знань (економічних, агрономічних, санітарно-гігієнічних, екологічних, історичних), морально-етичне виховання тощо як у земських навчальних закладах, так і через позашкільну освіту та інформаційно-видавничу діяльність, активну лекційну, виставкову та роз'яснювальну роботу земської інтелігенції. Важливою складовою просвітницької діяльності земств поза школою можна вважати створення мережі бібліотек, проведення народних читань, влаштування книжкових складів.

Також у роботі земських установ Правобережної України можна простежити ряд недоліків, а саме: нерішучість управління у справах земського господарства, що спочатку негативно позначилась на динаміці розвитку народної освіти, недостатня координація дій між повітовими та губернським органами земського

самоврядування через невизначеність їх повноважень, неможливість на законних підставах забезпечити один з найважливіших принципів демократичної освіти – навчання рідною мовою.

– Діяльність комітетів ВЗС правобережних українських губерній на перших порах полягала у відкритті та обладнанні госпіталів. В середині 1915 р. робота земств розширилася новими важливими завданнями допомоги біженцям та постачання армії. Губернські комітети отримали у своє завідування влаштовані раніше харчові пункти, відкривали нові, створювали речові склади та власні майстерні. На Південно-Західному фронті діючої армії працювали передові медико-харчові та епідемічні загони, були відкриті госпіталі, амбулаторії та лабораторії, медичні та харчові пункти, лазні, пральні, майстерні та склади. Київське, Волинське та Подільське земства брали участь у допомозі родинам мобілізованих до армії, надавали соціальне забезпечення солдатам-калікам та сиротам. В деяких традиційних галузях земства видозмінили свою звичайну діяльність, пристосовуючи її до вимог воєнного часу (в дорожно-будівельній, пожежно-страховій, кооперативній справах). Особливим завданням губернських земств було повідомлення населення краю про хід воєнних дій та їх значення, для чого вони розширили програму та збільшили наклад земських періодичних видань. Під час Першої світової війни гостро стояла проблема наповнюваності земських кошторисів.

Різноманітний досвід організації та функціонування установ земського управління та самоврядування є цінним надбанням усього українського народу і стане у пригоді органам державної влади у процесі пошуків найбільш ефективних шляхів регіональної політики та підготовки адміністративно-територіальної реформи.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Склад земських зборів у губерніях Правобережної України згідно з Указом імператора від 14 березня 1911 р. [220, с. 97–100].

Губернії та повіти	Кількість повітових земських гласних				Всього	Кількість губернських земських гласних		
	Від виборчих зібрань			Від сільських громад		у тому числі		
	у тому числі					всього	Від непольської курії	Від польської курії
	всього	Від непольської курії	Від польської курії					
<u>Волинська</u>	269	203	60	128	397	63	43	12
Житомирський	27	20	7	13	40	9	7	2
Володимир-Волинський	24	18	6	11	35	6	5	1
Дубенський	20	16	4	9	29	4	3	1
Заславський	21	12	9	10	31	4	3	1
Ковельський	20	17	3	10	30	4	-	-
Кременецький	22	18	4	10	32	5	4	1
Луцький	22	17	5	11	33	5	4	1
Новоград-Волинський	27	18	9	13	40	8	6	2
Овруцький	21	20	1	10	31	4	-	-
Острозький	20	16	4	10	30	4	3	1
Рівненський	24	16	8	11	35	6	5	1
Старокостянтинівський	21	15	6	10	31	4	3	1
<u>Київська</u>	292	244	48	140	432	74	32	7
Місто Київ	-	-	-	-	-	8	-	-
Київський	24	24	1	12	37	6	-	-
Бердичевський	25	18	7	12	37	6	5	1
Васильківський	27	20	7	13	40	7	6	1

Звенигородський	24	21	3	11	35	5	-	-
Канівський	24	22	2	11	35	5	-	-
Липовецький	22	16	6	10	32	4	3	1
Радомислецький	26	22	4	13	39	6	5	1
Сквирський	23	17	6	11	34	5	4	1
Таращанський	22	17	5	11	39	4	3	1
Уманський	26	21	5	13	39	7	6	1
Черкаський	26	25	1	13	39	7	-	-
Чигиринський	22	21	1	10	32	4	-	-
<u>Подільська</u>	273	216	57	129	402	63	49	11
Кам'янець- Подільський	23	18	5	11	34	5	4	1
Балтський	27	24	3	13	40	8	7	1
Брацлавський	22	18	4	10	32	5	4	1
Вінницький	23	17	6	11	34	5	4	1
Гайсинський	23	18	5	11	34	5	4	1
Летичівський	19	16	3	9	28	3	-	-
Литинський	21	17	4	10	31	4	3	1
Могилівський	22	17	5	11	33	5	4	1
Ольгопольський	25	19	6	12	37	7	6	1
Проскурівський	22	16	6	10	32	5	4	1
Ушицький	22	18	4	10	32	5	4	1
Ямпільський	24	18	6	11	35	6	5	1
<u>Всього в Правобережній Україні</u>	834	663	171	397	1231	200	124	30

Додаток Б.

Кількість землі, яка давала право брати участь у земських виборах землевласнику згідно з Указом імператора від 14 березня 1911 р. [220, с. 120–121].

Губернії та повіти	Кількість землі, яка давала право на участь у виборчих зібраннях повітових гласних (у дес.)	Губернії та повіти	Кількість землі, яка давала право на участь у виборчих зібраннях повітових гласних (у дес.)	Губернії та повіти	Кількість землі, яка давала право на участь у виборчих зібраннях повітових гласних (у дес.)
<u>Волинська</u>	-	<u>Київська</u>	-	<u>Подільська</u>	-
Житомирський	100	Київський	100	Кам'янець-Подільський	75
Володимир-Волинський	125	Бердичевський	62,5	Балтський	75
Дубенський	100	Васильківський	75	Брацлавський	75
Заславський	50	Звенигородський	50	Вінницький	75
Ковельський	150	Канівський	50	Гайсинський	75
Кременецький	100	Липовецький	75	Летичівський	75
Луцький	150	Радомислецький	150	Літинський	75
Новоград-Волинський	125	Сквирський	62,5	Могилівський	75
Овруцький	250	Таращанський	75	Ольгопільський	75
Острозький	100	Уманський	62,5	Проскурівський	75
Рівненський	150	Черкаський	62,5	Ушицький	75
Старокостянтинівський	75	Чигиринський	62,5	Ямпільський	75

Додаток В.

Витратна частина бюджету Київського губернського земського управління в 1904-1907 рр. [209, с. 18–21]:

Предмети витрат	1904		1905		1906		1907	
	Рублі	%	Рублі	%	Рублі	%	Рублі	%
<i>Шляхова повинність</i>	368721	24.41	361321	14.43	321321	10.93	321321	11.31
<i>Утримання адмін. установ</i>	96615	6.4	297881	11.9	294814	10.02	306794	10.81
<i>Утримання земських установ</i>	-	-	148928	5.95	108228	6.75	197290	6.96
<i>Медицина частина</i>	610404	40.42	970478	38.75	1166515	39.68	1164540	40.99
<i>Ветеринарна частина</i>	22767	1.51	54867	2.18	71807	2.44	78387	2.75
<i>Арештантаські приміщення</i>	57278	3.79	51070	2.03	56110	1.91	89736	3.17
<i>Військова повинність</i>	15426	1.02	24658	0.98	244410	0.83	24278	0.85
<i>Етапна повинність</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Утримання духовенства</i>	208012	13.77	208012	8.3	208012	7.08	208012	7.33
<i>Народна освіта</i>	104120	6.89	282271	11.27	469099	15.96	318043	11.2
<i>Інші необов'язкові витрати</i>	1000	0.07	4000	0.19	8600	0.29	13600	0.48
<i>Запасна сума</i>	25918	1.72	100692	4.02	120828	4.11	117981	4.15
ВСЬОГО	1510261	100	2504178	100	3069744	100	2839982	100

Додаток Г.

Витратна частина бюджету Волинського губернського земського управління в 1904-1907 рр. [186, с. 22–25]:

Предмети витрат	1904		1905		1906		1907	
	<i>Рублі</i>	%	<i>Рублі</i>	%	<i>Рублі</i>	%	<i>Рублі</i>	%
<i>Шляхова повинність</i>	327124	26.9	327124	17.36	280124	13.15	280124	13.17
<i>Утримання адмін. установ</i>	63873	5.25	84703	4.5	80195	3.76	84135	3.95
<i>Утримання земських установ</i>	-	-	124599	6.61	159376	7.48	164184	7.72
<i>Медична частина</i>	281000	23.1	525789	27.9	734694	34.48	627579	29.5
<i>Ветеринарна частина</i>	21567	1.77	23710	1.26	33550	1.58	56940	2.68
<i>Арештантські приміщення</i>	39743	3.27	60219	3.19	48426	2.27	47365	2.23
<i>Військова повинність</i>	13416	1.1	22058	1.17	22158	1.04	22713	1.07
<i>Етапна повинність</i>	300	0.03	75	0.03	625	0.03	625	0.03
<i>Утримання духовенства і поштових приміщень</i>	216852	17.83	216852	11.5	216852	10.18	216852	10.19
<i>Народна освіта</i>	115000	9.46	195820	10.39	197070	9.25	210297	9.88
<i>Інші необов'язкові витрати</i>	1000	0.08	3500	0.19	3500	0.16	35066	1.65
<i>Запасна сума</i>	22156	1.82	73045	3.88	83874	3.94	84712	3.94
ВСЬОГО	1102031	100	1657494	100	1860444	100	1830592	100

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 127 Київська духовна консисторія. 1700-1919 рр.

оп. 1005.

1.1. Спр. 110. О содействии проведению земской реформы, 1912 г., 29 арк.

оп. 1057.

1.2. Спр. 535. Дело о незаконном устройстве земством школы на церковной земле в с. Великих Дмитровичах Киевского уезда, 20 вересня 1910 р. – 7 березня 1911 р., 12 арк.

Ф. 274 Київське губернське жандармське управління. 1828-1917 рр.

оп. 1.

1.3. Спр. 712. Циркуляры Департамента полиции и Отдельного корпуса жандармов о ведении следствий, экспертиз, производстве обысков и другим вопросам, 26 січня 1903 р. – 19 грудня 1907 р., 328 арк.

оп. 4.

1.4. Спр. 456. Доклады Министру внутренних дел, записки начальника Киевского ГЖУ, рапорты и донесения помощников начальника КГЖУ о революционном движении и политическом настроении населения Киевской губернии. Сведения о деятельности РСДРП, 25 серпня 1915 р. – 12 травня 1916 р., 85 арк.

1.5. Спр. 548. Донесения и рапорты помощников начальника Киевского ГЖУ, уездных исправников и приставов полицейских участков г. Киева о политическом настроении населения г. Киева и Киевской губернии, 12 січня 1916 р. – 12 січня 1917 р., 351 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, волинського і подільського генерал-губернатора. 1796-1916 рр.

оп. 51.

1.6. Спр. 385. Циркуляры губернаторам о введении в губерниях Юго-Западного края земского управления хозяйством, 14 січня 1904 р. – 23 грудня 1904 р., 65 арк.

оп. 55.

1.7. Спр. 446. Материалы подготовки по открытию органов управления земским хозяйством, 1904 р., 82 арк.

оп. 617.

1.8. Спр. 244. Ч. I. Дело по проекту Положения о земских участковых начальниках, уездных съездах сих начальников и о губернских по сельским делам Присутствиях, 10 квітня 1887 р. – 9 травня 1901 р., 33 арк.

1.9. Спр. 244. Ч. II. Дело по проекту Положения о земских участковых начальниках, уездных съездах сих начальников и о губернских по сельским делам Присутствиях, 10 квітня 1887 р. – 24 червня 1901 р., 342 арк.

оп. 629.

1.10. Спр. 228. Дело из ведомостей о взыскание податей и недоимок, 9 червня 1899 р. – 16 жовтня 1894 р., 33 арк.

оп. 535.

1.11. Спр. 324. Записка Волынского губернатора об организации земских учреждений в Юго-Западном крае, 18 листопада 1882 р., 7 арк.

оп. 636.

1.12. Спр. 391. Дело с обзором Волынской губернии за 1905 год, 23 серпня 1906 р. – 10 грудня 1906 р., 111 арк.

оп. 637.

1.13. Спр. 545. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения, 1907 р., 61 арк.

оп. 639.

1.14. Спр. 629. Дело с копией всеподданнейшего отчета о состоянии Волынской губернии за 1908 год, 2 жовтня 1909 р. – 2 грудня 1909 р., 5 арк.

1.15. Спр. 819. Устав союза землевладельцев и земледельцев Киевской губернии; постановление съезда представителей русского населения 9-ти западных губерний, б. д., 131 арк.

оп. 641.

1.16. Спр. 713. Руководство по земским выборам; проект городского положения для городов губерний Польского царства, 1911 р., 190 арк.

оп. 642.

1.17. Спр. 497. Дело со всеподданнейшей запиской Киевского, подольского и волынского генерал-губернатора 1912 года и копией всеподдайшего отчета и.д. Волынского губернатора 1911 года, 5 серпня 1912 р. – 29 січня 1914 р., 36 арк.

оп. 643.

1.18. Спр. 1. Дело из бумаг, относящихся к разным предметам, 2 січня 1913 р. – 14 серпня 1913 р., 752 арк.

1.19. Спр. 306. Дело о совещании губернаторов у начальника края 7 декабря 1913 года, 7 грудня 1913 р., 7 арк.

оп. 654.

1.20. Спр. 2. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел по Главному тюремному управлению, департаментам хозяйственному, общих дел, полиции, медицинскому, земскому и распоряжениями генерал-губернатора, 23 січня 1901 р. – 27 грудня 1901 р., 75 арк.

оп. 656.

1.21. Спр. 132. Ч.1. Реформа по закону 2 апреля 1903 года. О порядке введения и о личном составе, 11 червня 1903 р. – 16 листопада 1906 р., 211 арк.

1.22. Спр. 132. Ч. II. Дело по общим вопросам, связанным с введением реформы в Юго-Западном крае, 11 червня 1903 р. – 4 лютого 1906 р., 104 арк.

1.23. Спр. 132. Ч. III. Дело по дорожно-строительным вопросам, 11 червня 1903. – 28 липня 1912., 50 арк.

- 1.24. Спр. 132. Ч. IV. Дело о врачебной и ветеринарной помощи населению, 11 червня 1903 р. – 14 червня 1905 р., 21 арк.
- 1.25. Спр. 132. Ч. V. Дело о народном образовании, 11 червня 1903 р. – 2 липня 1905 р., 139 арк.
- 1.26. Спр. 132. Ч. VI. Дело о взаимном страховании, 11 червня 1903 р. – 28 грудня 1909 р., 31 арк.
- 1.27. Спр. 132. Ч. VII. Дело о мероприятиях по сельскому хозяйству, 11 червня 1903 р. – 14 березня 1905 р., 130 арк.
- 1.28. Спр. 132. Ч. VIII. Дело по вопросам, касающимся натуральных повинностей и прочим, 11 червня 1903 р. – 7 січня 1910 р., 65 арк.
- оп. 657.
- 1.29. Спр. 98. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел по хозяйственному и других департаментах, 7 травня 1904 р. – 2 грудня 1904 р., 98 арк.
- 1.30. Спр. 216. Дело о назначении должностных лиц земского управления по Киевской губернии, 19 березня 1904 р. – 29 січня 1908 р., 255 арк.
- 1.31. Спр. 217. Дело о назначении должностных лиц земского управления по Подольской губернии, 8 квітня 1904 р. – 16 січня 1908 р., 77 арк.
- оп. 658.
- 1.32. Спр. 11. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел по разным отделам, 21 січня 1905 р. – 25 грудня 1905 р., 88 арк.
- 1.33. Спр. 100. О выделении г. Киева из ведения управления земским хозяйством Киевской губернии в самостоятельную территориальную внеземскую единицу, 15 червня 1905 р. – 13 травня 1909 р., 47 арк.
- оп. 660.
- 1.34. Спр. 227. О проекте нового земского Положения, 7 листопада 1907 р. – 5 грудня 1907 р., 6 арк.
- 1.35. Спр. 243. Дело об инциденте в Овручском уездном комитете по делам земского хозяйства, разыгравшимся между гласным Вышневым и Свентецким, 18 грудня 1907 р. – 19 грудня 1907 р., 2 арк.

оп. 661.

1.36. Спр. 223. Без назви, б. д, 863 арк.

оп. 663.

1.37. Спр. 20. Дело с разной перепиской, 11 січня 1910 р. – 3 лютого 1911 р., 187 арк.

оп. 664.

1.38. Спр. 35. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел, Министерства народного просвещения и других министерств по разным отделам, 22 січня 1911 р. – 28 грудня 1911 р., 160 арк.

оп. 665.

1.39. Спр. 12. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел, Министерства народного просвещения и других министерств по разным отделам, 26 листопада 1891 р. – 21 липня 1912 р., 219 арк.

оп. 667.

1.40. Спр. 7. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел, Министерства народного просвещения и других министерств по разным отделам, 6 січня 1914 р. – 4 жовтня 1914 р., 257 арк.

оп. 696.

1.41. Спр. 69. Дело по корреспонденции, помещенной в газете “Волынь”, относительно введения земства в Волынской губернии, 26 февраля 1897 р. – 31 березня 1897 р., 9 арк.

оп. 701.

1.42. Спр. 383. Дело с ведомостями о мирских расходах и натуральных повинностях в Юго-Западном крае за 1900 год, 18 жовтня 1901 р. – 28 січня 1902 р., 53 арк.

оп. 703.

1.43. Спр. 328. Дело о передаче страховыми учреждениями в губернские управы по делам земского хозяйства страхового делопроизводства и капиталов, 14 грудня 1904 р., 4 арк.

оп. 705.

1.44. Спр. 230. Дело со сведениями о поступлении денежных повинностей с крестьян и частных владельцев Юго-Западного края, 9 жовтня 1906 р. – 11 грудня 1906 р., 41 арк.

оп. 706.

1.45. Спр. 196. Дело с циркулярами и журналами, изданными по Волынской губернии, 6 червня 1901 р. – 12 січня 1913 р., 619 арк.

оп. 707.

1.46. Спр. 25. Дело по прошениям и заявлениям разных лиц по Житомирському уезду, 2 січня 1908 р. – 29 жовтня 1908 р., 42 арк.

оп. 708.

1.47. Спр. 176. Дело по вопросу о преобразовании местных учреждений, находящихся ныне в ведении Главного управления земледелия и землеустройства, 21 квітня 1909 р. – 28 квітня 1909 р., 6 арк.

1.48. Спр. 215. Дело об обзоре земского хозяйства чиновником особых поручений по крестьянским делам при генерал-губернаторе попути с ревизией крестьянских учреждений, как-то больниц, дорог и т.п., 28 травня 1909 р. – 10 лютого 1909 р., 10 арк.

1.49. Спр. 621. Журналы заседания комиссии по податям и повинностям совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края, 1909 р., 161 арк.

оп. 710.

1.50. Спр. 527. Записка о порядке производства в земских собраниях и доклад управляющего канцелярией о порядке обжалования приговоров сельских сходов, 1911 р., 8 арк.

оп. 712.

1.51. Спр. 422. Диаграммы классового и партийного состава уездных и губернских земских собраний Юго-Западного края, 1913 р., 3 арк.

оп. 813.

1.52. Спр. 654. Дело о проекте Положения о губернских и уездных земских учреждениях, 14 жовтня 1863 р. – 26 листопада 1863 р., 86 арк.

оп. 858.

1.53. Спр. 172. Циркуляры Департамента полиции о запрещении учащимся средних учебных заведений посещать кинематографические выставки, об установлении административного надзора за деятельностью “Обществ народных университетов” и по другим вопросам, 20 січня 1908 р. – 2 лютого 1909 р., 117 арк.

оп. 861.

1.54. Спр. 259. Ч. I. Дело по циркулярам Министерства внутренних дел по Департаменту полиции, 30 вересня 1911 р. – 22 лютого 1913 р., 217 арк.

1.55. Спр. 259. Ч. II. Дело по циркулярам Министерства внутренних дел по Департаменту полиции, 30 вересня 1911 р. – 23 червня 1914 р., 259 арк.

1.56. Спр. 259. Ч. III. Дело по циркулярам Министерства внутренних дел по Департаменту полиции, 18 січня 1914 р. – 29 серпня 1914 р., 80 арк.

Ф. 575 Канцелярія Київського окружного фабричного інспектора. 1885-1918 рр.

оп. 1.

1.57. Спр. 164. Копия журнала 3-го совещания старших фабричных инспекторов Киевского округа; копии донесений Старшего фабричного инспектора в Министерстве торговли и промышленности, 27 жовтня 1900 р. – 15 квітня 1918 р., 188 арк.

Ф.692 Правління Київського округу шляхів сполучення. 1843-1919 рр.

1.58. Спр. 2738. Протоколы совещания инспекторов и представителей земств Киевской и Волынской губернии о совместных работах по ремонту дорог и ведомости дорог Киевской губернии, 17 березня 1916 р. – 9 червня 1916 р., без арк.

1.59. Спр. 4901. Переписка с управлением округа о передачи земским управам маршрутных дорог, построенных и отремонтированных округом по заданию военного ведомства (Киевский округ путей сообщения, 2-й район работ в пределах армий Юго-Западного фронта, технический отдел), 8 липня 1916 р. – 21 лютого 1917 р., 139 арк.

1.60. Спр. 5274. Дело о передачи, в связи с ликвидацией, построенных отрядом дорог и мостов в введение Волынского губернского земства и производстве

расчетов с организациями Всероссийского земского Союза за питание рабочих (Киевский округ путей сообщения, 3-й район работ в пределах армий Юго-Западного фронта, 302 дорожный отряд), 16 березня 1916 р. – 17 грудня 1916 р., 121 арк.

Ф. 707. Управління Київського учбового округу. 1832-1919 рр.

оп. 229.

1.61. Спр. 159. Переписка по делам земского хозяйства в губерниях Киевской, Подольской и Волынской, 1904 р., 147 арк.

1.62. Спр. 160. С разной перепиской по Округу, 1913 р., 750 арк.

1.63. Спр. 227. О руководящих указаниях по вопросу о расходовании остатков от сумм, отпускаемых земствам на введение всеобщего обучения, 1911 р., 20 арк.

Ф. 1262 Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Новоград-Волинському, Острозькому та Заславському повітах. 1902-1917 рр.

оп. 1.

1.64. Спр. 86. Переписка с Волынским губернским жандармским управлением и унтер-офицерами дополнительного штата о политическом настроении населения в период земских выборов, о сборе сведений об уездных земских гласных; списки земских гласных, 21 березня 1911 р. – 19 липня 1911 р., 130 арк.

Ф. 1335 Волинське губернське жандармське управління. 1828-1917 рр.

оп. 3.

1.65. Спр. 124. Переписка с волынским губернатором, помощниками начальника Волынского ГЖУ, Киевским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности лиц, принадлежащих к украинской националистической партии “мазепинцев”, о подготовке к празднованию 100-летия со дня рождения Т.Г.Шевченко в гор. Житомире и по другим вопросам, 17 січня 1914 р. – 4 квітня 1915 р., 198 арк.

1.66. Спр. 200. Переписка с помощником начальника Волынского ГЖУ в уездах о мобилизации населения на военные работы, о выселении вглубь страны немцев-колонистов, об аресте в г. Дубно австрийских секретных агентов и по другим вопросам, 2 січня 1916 р. – 14 жовтня 1916 р., 863 арк.

Державний архів Житомирської області, м. Житомир

Ф.161 Волинське губернське у земських та міських справах присутствіє. 1904-1917 рр.

оп. 1.

1.67. Спр. 14. Переписка о введении пенсионной кассы служащих в земских учреждениях Волынской губернии, 9 січня 1912 р. – 6 лютого 1912 р., 97 арк.

1.68. Спр. 15. Переписка с Киевским, подольским и волынским генерал-губернатором о проекте введения в Овручском уезде всеобщего начального обучения, 7 вересня 1912 р. – 28 серпня 1916 р., 105 арк.

1.69. Спр. 17. Журналы заседаний IV Житомирского уездного земского собрания за 1914 год. Проект сметы доходов и расходов управы на 1915 год, 1914 р., 37 арк.

1.70. Спр. 19. Переписка с уездными земскими управами о предоставлении сведений о расходах, производимых земскими управами в 1912 г. и подлежащих возмещению из средств казны, согласно утвержденному 5 декабря 1912 года закону об улучшении земских и городских финансов, 27 січня 1914 р. – 29 серпня 1917 р., 269 арк.

1.71. Спр. 23. Циркуляры Главного управления по делам местного хозяйства о взимании земских сборов в связи с войной, о проверке запасов продуктов и отправке грузов, 14 червня 1915 р. – 23 листопада 1915 р., 72 арк.

1.72. Спр. 37. Доклад Ровенской уездной земской управы о введении всеобщего обучения, 1912 р., 37 арк.

Ф.183 Волинська губернська земська управа. 1904-1919 рр.

оп. 1.

1.73. Спр. 16. Переписка с канцелярией Волынского губернатора и уездными управами о взимании налогов, о торговле землей и порядке сдачи ее в аренду, о содержании исправительных домов и по другим вопросам, 21 грудня 1904 р. – 8 лютого 1906 р., 146 арк.

- 1.74. Спр. 116. Протоколы губернской и уездных управ и переписка с уездными управами об отправке участковых врачей в научные командировки, 1907 р., 32 арк.
- 1.75. Спр. 121. Журналы управы о распределении Волынской губернии по страховым участкам и назначении страховых агентов, 4 серпня 1909 р. – 31 серпня 1912 р., 61 арк.
- 1.76. Спр. 132. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию IV очередной сессии по секретарскому отделу, 1914 р., 19 арк.
- 1.77. Спр. 271. Донесения участковых врачей, сведения о санитарном состоянии врачебных участков по уездах Волынской губернии, 11 липня 1912 р. – 10 вересня 1913 р., 97 арк.
- 1.78. Спр. 298. Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии за январь 1916 г., 1916 р., 28 арк.
- 1.79. Спр. 343. Отчет по ветеринарной части за 1912 год, 1912 р., 17 арк.
- 1.80. Спр. 389. Сведения об организации ветеринарной части в Волынской губернии, 29 грудня 1914 р. – 4 грудня 1915 р., 32 арк.
- 1.81. Спр. 687. Сведения об организации земского дорожного хозяйства в Волынской губернии в 1903-1909 годах, 1909 р., 46 арк.
- 1.82. Спр. 1030. Устав пенсионной кассы служащих в земстве Волынской губернии, 21 листопада 1912 р. – 1913 р., 24 арк.
- 1.83. Спр. 1041. Отчет по операциям пенсионной кассы служащих в земстве Волынской губернии за 1916 год, 1916 р. – 1917 р., 48 арк.
- 1.84. Спр. 1045. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию IV очередной сессии по училищному отделу, 1914 р., 18 арк.
- 1.85. Спр. 1047. Протоколы уездных комиссий по делам земского хозяйства о проекте земской сметы по губернии на 1905 год и выписки смет и раскладок расходов и сборов на земские повинности по губернии за 1902 – 1904 года, 14 липня 1904 р. – 1905 р., 346 арк.

Ф.206 Статистичне бюро Волинської губернської земської управи. 1912-1919 рр.

оп.1.

- 1.86. Спр. 39. Сельскохозяйственная текущая статистика, б. д., без нумерації.
- 1.87. Спр. 50. Постановление съезда статистиков, б. д., без нумерації.
- 1.88. Спр. 95. Статистические сведения по сельскохозяйственной переписи крестьянских хозяйств по волостям Волынской губернии в 1916 г, Без дат., 28 арк.

Державний архів Київської області, м. Київ

Ф. 2 Канцелярія Київського губернатора. 1797-1917 рр.

оп. 3.

- 1.89. Спр. 11798. Отношение земства Киевской губернии об избрании председателем Киевской губернской земской управі А.Н.Красовского, 27 січня 1917 р. – 21 лютого 1917 р., 4 арк.

оп. 225.

- 1.90. Спр. 78. О представлении всеподданейшего отчета за 1908 год, 26 березня 1909 р. - 27 вересня 1909 р., 71 арк.

оп. 229.

- 1.91. Спр. 215. О представлении всеподданейшего отчета за 1912 год, 1912 р., 11 арк.

Ф. 9 Київське губернське у земських та міських справах присутствіє. 1870-1919 рр.

оп. 27.

- 1.92. Спр. 59. Дело о введении земства в Киевской губернии, 4 квітня 1911 р. – 7 липня 1911 р., 114 арк.
- 1.93. Спр. 104. Дело о проведении предвыборных собраний в связи с земскими выборами в Киевской губернии, 1911 р., 103 арк.
- 1.94. Спр. 106. Сведения о личном составе гласных уездных земских собраний Киевской губернии, избранных от сельских обществ, 1911 р., 92 арк.
- 1.95. Спр. 107. Характеристика лиц, избранных в земские гласные Киевской губернии, 1911 р., 127 арк.

1.96. Спр. 111. Дело о принятии губернскими и уездными земскими управами дел, капиталов и имуществ от губернской и уездных управ по делам земского хозяйства, 31 сепня 1911 р., 86 арк.

оп. 30.

1.97. Спр. 18. Дело по ходатайству Таращанского городского головы и гласных думы о выделении Таращи в отдельную земскую единицу, 1913 р., 14 арк.

1.98. Спр. 44. Дело с формулярными списками председателей и членов земских управ, 1913 р., 17 арк.

1.99. Спр. 141. О ревизии делопроизводства Липовецкой уездной земской управы, 1914 р., 59 арк.

Ф. 1240. Київська губернска земська управа. 1911-1919 рр.

оп. 1.

1.100. Спр. 3. Об открытии в Киевской губернии первых 12 земских «Алексеевских» училищ, 20 листопада 1905 р. – 24 вересня 1911 р., 39 арк.

оп. 2.

1.101. Спр. 297. Протоколы заседаний ревизионной, финансовой и других комиссий, вересень 1916 р., 203 арк.

оп. 3.

1.102. Спр. 31. Протоколы заседания зоотехнического отдела и циркуляры об улучшении животноводства в губернии за 1908-1912 года, 30 вересня 1908 р. – 22 листопада 1912 р., 11 арк.

Державний архів Хмельницької області, м. Хмельницький

Ф. 231 Подільська губернска земська каса дрібного кредиту. 1913 – 1918 рр.

оп. 1.

1.103. Спр. 10. Сведения о ссудно-сберегательных товариществах губернии за 1914 р., отчет Радовецкого общества потербителей за 1914 г и другое, 1914 р., 56 арк.

1.104. Спр. 19. Переписка с Киевским интендантским вещевым складом о поставке сапог для армии, 1915 – 1916 рр., 25 арк.

1.105.Спр. 23. Протоколы экономической, общей, финансовой и других комиссий губернского земства за 1916 г., 1916 р., без нумерації.

оп. 2.

1.106.Спр. 1. Переписка с Подольским союзом кредитных и ссудно-сберегательных товариществ о кредитах для снабжения армии и другое, січень 1916 р. – 8 червня 1917 р., 28 арк.

Ф. 233 Подільська губерньська земська управа. 1903 – 1920 рр.

оп. 1.

1.107.Спр. 13. Свод сметных предположений уездных комитетов по делам земского хозяйства губернии к проекту сметы расходов на 1907 р., 1907 р., 33 арк.

1.108.Спр. 31. Журналы заседаний и протоколы дорожній, финансовой, медицинской, экономической, страховой и комиссии народного образования четвертого очередного Подольского губерньского земского собрания 1915 г., 1 лютого 1915 р. – 21 лютого 1915 р., 76 арк.

1.109.Спр. 34. Проект правил содержания военнопленных на сельскохозяйственных работах, 24 квітня 1916 р., 3 арк.

1.110.Спр. 699. Циркуляры Подольского губернатора, журналы заседаний губернской и уездных управ по делам земского хозяйства, переписка сними, Подольской контрольной палатой и другими об отпуске денег на ремонт, постройку проселочных и земляных дорог и их древонасаждения, 22 грудня 1908 р. – 27 серпня 1911 р., 182 арк.

1.111.Спр. 762. Циркуляры Министерства земледелия и государственных имуществ, доклады губернской управе попечителя Березовской школы садоводства, огородничества и пчеловодства Балтской уездной управы по делам земского хозяйства, 28 січня 1905 р. – 1 червня 1906 р., 35 арк.

Ф. 255 Проскурівська повітова земська управа. 1914 – 1918 рр.

оп. 1.

1.112.Спр. 1. Переписка с Подольским губернатором, Подольским губернским по городским и земским делам присутствием, казенной палатой по финансово-экономическим вопросам, 22 квітня 1914 р. – 5 листопада 1918 р., 132 арк.

Ф. 272 Особливий уповноважений з улаштування біженців в Подільській губернії. 1915 – 1917 рр.

оп. 1.

1.113.Спр. 2. Переписка об упорядочении движения беженцев и жителей из пограничных городов, об устройстве беженцев и оборудывании питательных пунктов, 11 червня 1915 р. – 28 грудня 1915 р., 543 арк.

1.114.Спр. 3. Приказы, копии телеграм уполномоченного уездной земской управе, губернатору и другим. Положение командования IX армии о формировании рабочих бригад, списки их, 31 серпня 1915 р. – 15 березня 1916 р., 504 арк.

1.115.Спр. 4. Доклад чрезвычайно уполномоченного по устройству беженцев в Подольской губернии Главному чрезвычайно уполномоченному по устройству беженцев Юго-Западного фронта относительно размещения беженцев и формирования рабочих команд в Подольской губернии, 31 грудня 1915 р. – 2 березня 1916 р., 21 с.

1.116.Спр. 23. Переписка с председателями земских управ о проведении переписи беженцев . Статистические сведения о расселении беженцев в Подольской губернии, 20 лютого 1916 р. – 28 липня 1916 р., 66 арк.

1.117.Спр. 24. Переписка с Главным чрезвычайно уполномоченным по устройству беженцев Юго-Западного фронта и председателями земских управ об использовании беженцев на сельскохозяйственных работах, статистические сведения об этих беженцах, 20 лютого 1916 р. – 31 березня 1917 р., 195 арк.

Ф. 409 Подільське губернське у земських та міських справах присутствіє. 1903 – 1917 рр.

оп. 1.

1.118.Спр. 6. Журналы заседания присутствия, постановления Барской городской думы, доклады Ямпольской уездной земской управы первому уездному земскому собранию и другое, 1911 – 4 січня 1916 р., 248 арк.

1.119.Спр. 18. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским генерал-губернатором об утверждении плана школьной сети, пособиях и ссудах на содержание училищ, школьное строительство, сведения о школьной сети

Брацлавского уезда на 1911 г., 28 листопада 1911 р. – 15 лютого 1916 р., 75 арк.

1.120.Спр. 62. Дело по ходатайству г. Проскурова о выделении его в самостоятельную земскую единицу, 24 грудня 1912 р. – 2 березня 1913 р., 6 арк.

1.121.Спр. 75. Дело по жалобе Старо-Ушицкого городского старосты на обложение недвижимого имущества земским сбором, 27 квітня 1912 р. – 8 жовтня 1913 р., 9 арк.

1.122.Спр. 164. Дело по жалобе жителей м. Дунаевцы Буяра и других на неправильное обложение их недвижимого имущества земскими сборами, 5 серпня 1913 р. – 31 серпня 1913 р., 11 арк.

1.123.Спр. 176. Дело о выделении г. Литин в отдельную земскую единицу, 13 липня 1913 р., 4 арк.

1.124.Спр. 239. Циркуляры и распоряжения Министра внутренних дел и губернатора, сведения о численном составе земских собраний, 18 травня 1915 р. – 13 лютого 1916 р., 102 арк.

1.125.Спр. 241. Дело о ссуде из казны для снабжения местного населения предметами первой необходимости и переписка по этому вопросу, 23 жовтня 1915 р. – 27 грудня 1916 р., 131 с.

1.126.Спр. 415. Дело по ходатайству Каменецкого уездного земства од утверждении школьной сети по уезду, 27 листопада 1911 р. – 3 березня 1916 р., 64 арк.

1.127.Спр. 459. Дело по ходатайству Литинского уездного земства од утверждении школьной сети по уезду, 28 листопада 1911 р. – 15 січня 1915 р., 68 арк.

Інститут рукопису Національної Бібліотеки України імені В. Вернадського

Ф. 3 Олександр Олександрович Русов

оп. 2

1.128.Спр. 496. Просьба Киевской губернской управы по делам земского хозяйства к А. Русову об анализе труда Северина Севрючина о горимости, 17 жовтня 1907 р., 4 арк.

1.129. Спр. 497. Ответ О. Русова на просьбу Киевской губернской управы по делам земского хозяйства об анализе труда Северина Севрючина “О горимости”, 17 жовтня 1907 р., 2 арк.

Ф. 66 Іван Васильович Лучицький

без. оп.

1.130. Спр. 423. По поводу законопроекта о введении земств в Юго-Западном крае, б. д., 7 арк.

1.131. Чигиринское городское управление Лучицкому И. В. Просьба возбудить ходатайство о выделении г. Чигирына в самостоятельную земскую единицу, 31 березня 1910 р., 2 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали

2.132. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною. 1914-1916 гг. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов, Распоряжения и Постановления министров и др. Том III / Авербах О. И. – Пг. : Тип. Петроградского Т-ва печатного и издательского дела “Труд”, 1916. – 788 + XXXII с.

2.133. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – [1-е изд.] – К. : Т-во Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1913. – 1094 с.

2.134. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1907. – 152 с.

2.135. Всероссийская сельскохозяйственная перепись 1916 года. Подольская губерния. Вып. I / Оценочно-статистическое отделение Подольской губернской земской управы. – Каменец-Подольский : Типография Подольского Губернского Правления, 1917. – 43 с.

- 2.136. Всероссийский земский союз. Комитет Юго-Западного фронта. Об изменении деятельности учреждений Комитета Юго-Западного фронта в связи с наступлением. Отчет о деятельности всех учреждений 2-го Передового Врачебно-Питательного отряда. – К. : Тип. А.И.Гросман, 1916. – 33 с.
- 2.137. Высочайше утвержденное 12 Июня 1890 года положение о губернских и уездных земских учреждениях. – Спб. : Тип. Мин. внутр. дел, 1890. – 112 с.
- 2.138. Высочайше утвержденное 2 апреля 1903 г. положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. – СПб. : Тип. МВД, 1903. – 59 с.
- 2.139. Главный по снабжению армии комитет Всероссийских земского и городского союзов. Отчет о деятельности материального отдела (1915-1916 гг.). – М. : Типография Т-ва Рябушинских, 1916. – 37 с.
- 2.140. Грасс В. Справочная книга для городских общественных управлений / Грасс В. – Чернигов : Типография губернского земства, 1900. – 394 с.
- 2.141. Доклад Волынской губернской земской управы V очередному Волынскому губернскому земскому собранию о продовольственной и семенной помощи населению Волынской губернии. №195. По продовольственному отделу. На правах рукописи. – Б. м., б. д. – 16 с.
- 2.142. Доклад Волынской губернской земской управы V очередному Волынскому губернскому земскому собранию о деятельности губернского земства в 1914-1915 гг. по удовлетворению нужд, вызванных войною. (Доклад №№74 и 150). Отдел поставок для нужд действующей армии. На правах рукописи. – Житомир : Электро-Типография “Работник”, 1916. – 75 с. + 99 с.
- 2.143. Доклад Волынской губернской земской управы V очередному Волынскому губернскому земскому собранию №192 по ветеринарному отделу. – Б. м., б. д. – 2 с.
- 2.144. Доклад Волынской губернской земской управы. По отделу снабжений. Губернскому земскому собранию V-й очередной сессии 1916 г. – Житомир: Электро-Типография “Работник”, 1916. – 14 с.

- 2.145. Доклад Комиссии по организации земско-городского подотдела и земско-городского музея учебному комитету Киевского коммерческого института. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1913. – 11 с.
- 2.146. Доклады Волынской губернской земской управы IV очередному Волынскому губернскому земскому собранию по секретарскому отделу. – Житомир : Электрическая типография т-ва “Н. А. Бродович”, 1914. – 40 с.
- 2.147. Доклады Волынской губернской земской управы V очередному Волынскому губернскому земскому собранию по ветеринарному отделу. – Житомир : Типография Н. И. Крыжановского, 1915. – 19 с.
- 2.148. Доклады Волынской губернской земской управы V очередному Волынскому губернскому земскому собранию по главной бухгалтерии. Часть 2-я. – Житомир : Электро-Типография “Работник”, 1916. – 31 с.
- 2.149. Доклады Волынской губернской управы по делам земского хозяйства V годовичному собранию годовичного комитета 1908 года. Часть II-я с №202 по №303. – Житомир : Тип. Т-ва Бродович, б. д. – 327 с.
- 2.150. Доклады Волынской губернской управы по делам земского хозяйства V годовичному собранию годовичного комитета 1908 года. Часть III-я с №303 по №391. – Житомир : Тип. Т-ва Бродович, б. д. – 240 с.
- 2.151. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию первой очередной сессии. По бухгалтерскому отделу №1-9. – Житомир : Электрическая типография товарищества “Н. А. Бродович”, 1911. – 37 с.
- 2.152. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию первой очередной сессии. По секретарскому отделу №29-42, 117 и 118. – Житомир : Электрическая типография товарищества “Н. А. Бродович”, 1911. – 63 с.
- 2.153. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию первой очередной сессии. По училищному отделу №43-61. – Житомир : Электрическая типография товарищества “Н. А. Бродович”, 1911. – 21 с.
- 2.154. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию третьей очередной сессии по книжному складу. №230. – Житомир : б. м., 1913. – 5 с.

- 2.155. Доклады губернской земской управы второму очередному губернскому земскому собранию 1912 года (Январь 1913 г.). По дорожно-строительному отделу. Выпуск II. – К. : Типография наследн. К. Круглянского, 1913. – 122 с.
- 2.156. Доклады губернской земской управы очередному губернскому земскому собранию 1911 года. Общие отделы. Выпуск I. – К. : Товарищество “Печатня С. П. Яковлева”, 1911. – 64 с.
- 2.157. Доклады губернской земской управы четвертому очередному губернскому земскому собранию 1914 года (Январь 1915 г.). По врачебному и благотворительному отделам. Выпуск III. – К. : Типография Императорского университета Св. Владимира, Акц. общ. печатн. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1915. – 56 с.
- 2.158. Доклады губернской земской управы четвертому очередному губернскому земскому собранию 1914 года (Январь 1915 г.). По общим отделам. Выпуск I. – К. : Типография Императорского университета Св. Владимира, Акц. общ. печатн. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1915. – 53 с.
- 2.159. Доклады Губернской Земской Управы четвертому очередному Губернскому Земскому Собранию 1914 года. (Январь 1915). По училищному отделу. Вып. I. Ч.2. – К. : Типо-Литография насл. К. Круглянского, 1915. – 39 с.
- 2.160. Доклады губернской земской управы чрезвычайному губернскому земскому собранию апрельской сессии 1913 года. – К. : Типография Императорского университета Св. Владимира, Акц. общ. печатн. и изд. дела Н.Т.Корчак-Новицкого, 1913. – 140 с.
- 2.161. Доклады губернской земской управы чрезвычайному губернскому земскому собранию августовской сессии 1914 года. – К. : Тип. Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 102 с.
- 2.162. Доклады земской управы уездному земскому собранию 2-го очередного созыва 1912 года. – Дубно : Типография Л. В. Богомольного, 1912. – 163 с.
- 2.163. Доклады и журналы заседаний агрономического совещания при Киевской губернской управе 6-8 мая 1906 года. – К. : Товарищество “Печатня С.П.Яковлева”, 1906. – 107 с.

- 2.164. Доклады Каменецкой уездной земской управы 2-му очередному уездному земскому собранию. Сессия с 23 октября 1912 года. – Каменец-Подольский : Электр. тип.-лит Под. Губ. Прав, 1912. – 345 с.
- 2.165. Доклады Киевской губернской управы по делам земского хозяйства первому годичному собранию губернского комитета 1904 года. Часть II. – К. : Типография Окружного Штаба, 1904. – 88 с.
- 2.166. Доклады Подольской уездной управы по закупке лечебных материалов. – Каменец-подольский : Тип. Подольского Губернского Правления, 1917. – 755 с. + 4 с. + 9 с.
- 2.167. Доклады Подольскому губернскому комитету. Годичное собрание с 20 сентября 1910 года. – Каменец-Подольский : Электр. тип.-лит Под. Губ. Прав, 1910. – 163 с.
- 2.168. Доклады Подольскому губернскому комитету. Годичное собрание с 29 апреля 1911 года. – Каменец-Подольский : Электр. тип.-лит Под. Губ. Прав, 1911. – 596 с.
- 2.169. За всесословное волостное земство. Речи, произнесенные в Государственном совете А. В. Васильевым, Максимом Ковалевским, графом А. П. Толстым, Д. И. Багалеем, Н. В. Мариновым и Е. П. Зубашевым. – Спб. : Тип. тов-ва “Грамотность”, 1914. – 57 с.
- 2.170. Запросы и объяснения по ревизии Волынского губернского земства. – Житомир : Эл. тип. Т-ва Н. А. Бродович, 1912. – 38 с.
- 2.171. Земские финансы в связи с предстоящей земской реформой в Киевской губернии. Доклад съезду земских избирателей Киевской губернии 23 мая 1911 года В. Я. Демченко. – К. : Типография газеты “Последние новости”, 1911. – 26 с.
- 2.172. Земский отдел на Киевской Всероссийской выставке 1913 года. – К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1913. – 324 с.
- 2.173. Именной Высочайший указ 14-го марта 1911 года о распространении действия Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую губернии. Дополнение к Положению о

земских учреждениях издания М. И. Мыша. – Спб. : Типо-литография М. П. Фроловой, 1911.

- 2.174. Инструкция для ревизионной комиссии Киевского губернского земства. Утвержденная первым очередным губернским земским собранием 17 декабря 1911 г. – К. : Тип. Акц. Общ. печатного и издат. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1912. – 5 с.
- 2.175. Киевская земская справочная книжка-календарь на 1914 год с картой Киевской губернии. Издание Киевского губернского земства. Год 4-й. – К. : Редакция “Киевской земской газеты”, б. д. – 110 с.
- 2.176. Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского Союза. Январь 1916. – М. : Типография Т-ва Рябушинских, 1916. – 52 + III с.
- 2.177. Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905-1917 гг.). – К. : Типография Киевского губернского земства, 1918. – 20 с.
- 2.178. Краткий очерк мероприятий Киевского губернского земства по улучшению сельского хозяйства с 1904 по 1917 год. – К. : Типография Киевского Губернского Земства, 1918. – 76 с.
- 2.179. Кустарные промыслы Подольской губернии / Подольская губернская земская управа. – К. : Типо-Литография “С. В. Кульженко”, 1916. – 646 с.
- 2.180. Материалы подворной переписи Волынской губернии 1910 года. – Житомир : б. м., 1914. – 257 с.
- 2.181. О введении всеобщего обучения в Уманском уезде. Доклады Управы, школьная сеть, финансовый план и приложения. – Б. м., б. д. – 27 с.
- 2.182. О подвижных душевых банях системы профессора В. Ф. Иванова. – К. : Типо-Литография С. Рябушинского, 1916. – 15 с.
- 2.183. О правах национальностей и децентрализации. Доклад Бюро Съезду земских и городских деятелей 12-15 сентября 1905 г. и постановления съезда. – М. : Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1906. – 47 с.
- 2.184. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир : Волынская губернская типография, 1912. – 102 с.

- 2.185. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир : Волынская губернская типография, 1914. – 86 с.
- 2.186. Обзор деятельности Волынского земского управления за 1904-1911 гг. – Житомир : Электрическая типография товарищества “Н.А.Бродович”, 1911. – V, 730 с.
- 2.187. Обзор деятельности Главного Комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам.. 1 августа 1914 г. – 1 февраля 1915. Представлен Собранию уполномоченных губернских земств 12 марта 1915 г. – М. : б. м., 1915. – 15 с.
- 2.188. Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1914-1917 годы. Ч. II. Страховое и противопожарное дело. – К. : Типография Киевской губернской земской управы, 1918. – 47 с.
- 2.189. Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1914-1917 годы. Ч. III. По удовлетворению нужд, вызванных войною. – К. : Типография Киевской губернской земской управы, 1918. – 33 с.
- 2.190. Обзор деятельности Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. 17 августа 1915 г. – 17 февраля 1916 г. – Б. м., б. д., 241 с.
- 2.191. Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К. : Губернская типография, 1913. – 216 с.
- 2.192. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1904 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К. : Товарищество “Печатня С. П. Яковлева”, б. д. – 81 с.
- 2.193. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1907 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К. : Типография Акционерного общества Н. Т. Корчак, 1909. – 88 с.
- 2.194. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К. : Типо-Литография наследников К. Круглянского, 1913. – 153 с.

- 2.195. Обзор Подольской губернии за 1912 год. – Каменец-Подольский : Электр. тип.-лит Под. Губ. Прав, 1913. – 104 с.
- 2.196. Окончательные данные об урожае хлебов в Подольской губернии в 1912 г. / Подольская губернская земская управа, Отдел текущей статистики. – Каменем-Подольский : Типография Подольского Губернського Правления, 1913. – 39 с.
- 2.197. Отчет Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза по отделу оказания помощи больным и раненым воинам за период с 7 октября 1914 г. по 1 января 1916 г. – Житомир : Электро-Типография “Работник”, 1916. – 285 с.
- 2.198. Отчет Волынской губернской земской управы о состоянии ветеринарной части в Волынской губернии за 1910 год. – Житомир : Электрическая типография Т-ва “Н. А. Бродович”, 1912. – 48 с. + 27 с.
- 2.199. Отчет Волынской губернской управы по делам земского хозяйства за 1906 год. – Житомир : Электрическая Типо-Литография Т-ва “Н.А.Бродович”, 1907. – 259 с.
- 2.200. Отчет Волынской губернской управы по делам земского хозяйства. По страховому отделу за 1908 год. – Житомир : Электрическая типография товарищества “Н. А. Бродович”, 1910. – 88 с.
- 2.201. Отчет заготовительного отдела Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза за период с 17 февраля 1915 по 1 июля 1915 года. – К. : Типография “Работник”, 1915. – 32 с.
- 2.202. Отчет Каменецкого уездного земства по сельско-хозяйственным делам за 1913 год. – Каменец-Подольский : Электр. тип.-лит Под. Губ. Прав, 1914. – 37 с.
- 2.203. Отчет Киевского товарищества западных земств по продаже сельскохозяйственных машин за 1913-914 гг. (с 1 ноября 1913 г. по 1 ноября 1914 г.). – К. – Демиевка : Типография 1-й Киевской Футл.-Перепл. и Печатн. Артели, 1914. – 39 с.
- 2.204. Отчет Киевской губернской земской управы за 1912 г. – К. : Тип. Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1912. – 193 с.

- 2.205. Отчет Киевской губернской земской управы по противопожарным мероприятиям за 1911 год. Часть 1. – К. : Тип. насл. Круглянского, 1913. – 518 с.
- 2.206. Отчет о ветеринарно-санитарном состоянии Киевской губернии за 1911 год. – К. : Типография Императорского Университета св. Владимира, 1913. – 56 с.
- 2.207. Отчет о деятельности 2-го передового врачебно-питательного отряда Всероссийского земского союза за время с 15 августа по 31 декабря 1915 г. – Б. м., б. д., 47 с.
- 2.208. Отчет о деятельности Винницкой земской управы пятому очередному Винницкому уездному земскому собранию созыва 1905 года. – Винница : Тип. И. Осинского, Б. Непокойчицкой, 1915. – 119 с.
- 2.209. Отчет о деятельности земского управления Киевской губернии за первое трехлетие его существования. 1904-1907 гг. – К. : Товарищество “Печатня С. П. Яковлева”, 1907. – 452 с.
- 2.210. Отчет о деятельности общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея за 1913 год. – Житомир : без вид., 1915. – 101 с.
- 2.211. Отчет о состоянии и деятельности Врачебно-санитарного бюро при Киевской губернской управе по делам земского хозяйства за 1907 год. – К. : Типография Императорского университета св. Владимира Акц. О-ва печатного и издат. дела Н. Т. Корчак-Новицкаго, 1910. – 67 с.
- 2.212. Отчет по взаимному земскому страхованию Волынской губернии за 1909 год. – Житомир : Электрическая типография товарищества “Н. А. Бродович”, 1912. – 47 с + 15 с.
- 2.213. Отчет Подольской губернской земской управы по страховым капиталам за 1912 год. – Каменец-Подольский : Электрическая. типо-литография Подольского Губернского. Правления, 1913. – 193 с.
- 2.214. Отчет Уманской уездной земской управы по школьному и внешкольному образованию за 1912 год. – Умань : Тип. “Порядок”. – 84 с.

- 2.215. Очерк деятельности земских касс мелкого кредита в 9 губерниях района Киевского товарищества западных земств. – К. : Типография “Последние новости”, 1918. – 72 с.
- 2.216. Очерк деятельности Киевского губернского земства по удовлетворению нужд, вызванных войною. (От начала войны по 1 января 1916 г.). – К. : Типо-лит. Наследн. К. Н. Круглянского, 1916. – 37 с.
- 2.217. Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта. За 1915 год. – К. : Типография А. И. Гросман, 1916. – 26 с.
- 2.218. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 496 с.
- 2.219. Памятная книжка Киевской губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Год издания двадцать пятый. – К. : Типография Губернского Правления, 1906. – 504 с.
- 2.220. Положение о губернских и уездных земских учреждениях / Главное управления по делам местного хозяйства Министерства Внутренних Дел. – Офиц. изд. – [2-е изд.] – Спб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1911. – XV, 125 с.
- 2.221. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. – Чернигов : Тип. Ильинского монастыря, 1864. – 63 с.
- 2.222. Приложения к трудам съезда непрременных членов губернских присутствий и землеустроительных комиссий. 10-23 января 1909 г. – Спб. : Тип. МВД, 1909. – 255 с.
- 2.223. Сборник циркуляров губернских учреждений Волынской губернии по разным частям административного управления с 1907 по 1910 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1910. – X, XVI, 686 с.
- 2.224. Сборник циркуляров по земским и городским делам (1890-1914). Составил П. Д. Манцевич. Секретарь Ярославльского губернского по земским и городским делам присутствия. – Ярославль : Типография Губернского Правления, 1915. – XXI, 339 с.

- 2.225. Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора, генерал-адъютанта Н. В. Клейгельса. С февраля 1904 г. по февраль 1905 г. – К. : Тип. Окружного Штаба, 1905. – 102 с.
- 2.226. Столыпин П. А. “Нам нужна великая Россия...”: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906-1911. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 411 с.
- 2.227. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI. Подольская губерния. – Спб. : Тип. В. Киршбаума, 1903. – 1112 с.
- 2.228. Труды совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края. 1-8 апреля 1909 года. – К. : Типо-литография Окружного штаба, 1909. – IX, 549 с..
- 2.229. Труды съезда неперенных членов губернских присутствий и землеустроительных комиссий. 10-23 января 1909 г. – Спб. : Тип. МВД, 1909. – 363 с.

3. Мемуари

- 3.230. А. И. Гучков рассказывает // Вопросы истории. – 1991. – № 12. – С.165–175.
- 3.231. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. / С. Ю. Витте – М. : Соцэргиз, 1960 – . – Т. 2: Царствование Николая II (1894 – октябрь 1905). – 1960. – 698 с.
- 3.232. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. / С. Ю. Витте — М. : Соцэргиз, 1960 – . – Т. 3: Царствование Николая II (17 октября 1905 – 1911). – 1960. – 723 с.
- 3.233. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 роки) / Дорошенко Д. І.; [передм. К. Галушко] – К. : Темпора, 2007. – 272 с.
- 3.234. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки) / Дорошенко Д. І.; [ред. А. Троскот] – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
- 3.235. Ковалевский П. Россия в начале XX века / Петр Ковалевский // Русская мысль. – 1997. – №5. – С. 161–165.
- 3.236. Лавриченко Я. Велика Волинь між двома війнами / Яків Лавриченко // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег, 1988. – Ч. 15. – С. 8–33.

- 3.237. Мельник Т. Спомини. Крем'янець / Тимофій Мельник // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег, 1988. – Ч. 15. – С. 61–69.
- 3.238. Милюков П. Н. Воспоминания / Милюков П. Н. – М. : Политиздат, 1991. – 528 с.

4. Періодичні видання

- 4.239. Волынская жизнь. – 1906. – 17 октября.
- 4.240. Волынская жизнь. – 1906. – 12 ноября.
- 4.241. Волынская жизнь. – 1907. – 18 января.
- 4.242. Волынская жизнь. – 1907. – 28 февраля.
- 4.243. Волынская жизнь. – 1907. – 7 июля.
- 4.244. Волынь. – 1897. – 19 февраля.
- 4.245. Волынь. – 1904. – 1 января.
- 4.246. Волынь. – 1908. – 16 декабря.
- 4.247. Волынь. – 1909. – 22 сентября.
- 4.248. Волынь. – 1911. – 5 января.
- 4.249. Волынь. – 1911. – 15 июня.
- 4.250. Волынь. – 1912. – 8 января.
- 4.251. Жизнь Волыни. – 1910. – 16 июня.
- 4.252. Жизнь Волыни. – 1911. – 11 августа.
- 4.253. Жизнь Волыни. – 1912. – 20 января.
- 4.254. Жизнь Волыни. – 1912. – 31 декабря.
- 4.255. Жизнь Волыни. – 1916. – 8 марта.
- 4.256. Жизнь Волыни. – 1916. – 20 марта.
- 4.257. Земское дело. – 1910. – № 1.
- 4.258. Земское дело. – 1910. – № 2.
- 4.259. Земское дело. – 1912. – № 1.
- 4.260. Земское дело. – 1912. – № 23.
- 4.261. Земское дело. – 1913. – № 1.

- 4.262. Земское дело. – 1913. – № 4.
- 4.263. Земское дело. – 1914. – № 3.
- 4.264. Земское дело. – 1914. – № 4.
- 4.265. Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 7.
- 4.266. Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 23.
- 4.267. Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 1.
- 4.268. Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 11.
- 4.269. Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 36.
- 4.270. Киевская земская газета. – 1912. – № 17.
- 4.271. Киевская земская газета. – 1912. – № 33.
- 4.272. Киевская земская газета. – 1913. – № 1.
- 4.273. Киевская земская газета. – 1913. – № 20.
- 4.274. Киевская земская газета. – 1913. – № 43.
- 4.275. Киевская земская газета. – 1914. – № 39.
- 4.276. Киевская земская газета. – 1916. – № 3.
- 4.277. Киевская земская газета. – 1916. – № 52.
- 4.278. Почаевский листок. – 1911. – 24 марта.
- 4.279. Почаевский листок. – 1911. – 2 апреля.
- 4.280. Почаевский листок. – 1911. – 24 мая.
- 4.281. Почаевский листок. – 1911. – 4 июня.
- 4.282. Почаевский листок. – 1911. – 28 июля.
- 4.283. Почаевский листок. – 1911. – 2 августа.
- 4.284. Почаевский листок. – 1911. – 5 ноября.
- 4.285. Почаевский листок. – 1911. – 25 ноября.
- 4.286. Почаевский листок. – 1911. – 5 декабря.
- 4.287. Рада. – 1908. – 24 січня.
- 4.288. Рада. – 1908. – 27 січня.
- 4.289. Рада. – 1911. – 9 лютого.
- 4.290. Рада. – 1911. – 11 лютого.
- 4.291. Рада. – 1911. – 30 березня.

- 4.292.Світло. – 1913. – Кн. 3. – Листопад.
- 4.293.Сплотчина. – 1914. – № 9.
- 4.294.Украинская жизнь. – 1913. – № 1.
- 4.295.Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8.
- 4.296.Черниговкая земская неделя. – 1915. – № 5.
- 4.297.Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №1.
- 4.298.Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №3.
- 4.299.Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №13.
- 4.300.Экономический листок земского управления Подольской губернии. – 1911. – № 1.
- 4.301.Экономический листок Подольского губернского земства. – 1912. – № 7.

Література

5. Монографії та статті

- 5.302.Абрамов В. Ф. Земская идея в России и современное местное самоуправление / В. Ф. Абрамов // Третье звено государственного строительства России. Подготовка и реализация Федерального Закона об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации – Sapporo : Slavic Research center Hokkaido University, 1998. – С. 87–108. (Occasional Papers on Changes in the Slavic-Eurasian World. №73)
- 5.303.Абрамов В. Ф. Российское земство: экономика, финансы и культура / Абрамов В. Ф. – М. : ФГ “НИКА”, 1996. – 192 с.
- 5.304.Авинов Н. Н. К вопросу о взаимоотношениях губернских и уездных земств / Авинов Н. Н. – Саратов : Типография Губернского Земства, 1904. – 90 с. – (Издание “Саратовской Земской недели”).
- 5.305.Аврапов А. В. Сборник статей по вопросам внутренней политики и общественного самоуправления. Напечатаны в “Симбиряине” в 1914 г. / Аврапов А. В. – Симбирск : Типо-литография Губернского Правления, 1914. – 93 с.

- 5.306. Аврех А. Я. Столыпин и Третья Дума / Аврех А. Я. – М. : Наука, 1968. – 520 с.
- 5.307. Аврех А. Я. Вопрос о западном земстве и банкротство Столыпина / А. Я. Аврех // Исторические записки. – 1961. – Т. 70. – С. 61–112.
- 5.308. Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период : антология / [сост. М. Дэвид-Фокс]. – Самара : Изд-во Самарского ун-та, 2000. – 232 с.
- 5.309. Анфимов А. М. Налоги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале XX века (1901-1912 гг.) / А. М. Анфимов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Минск : Изд-во АН Белорусской ССР, 1964. – С. 489–505.
- 5.310. Арсеньев К. Введение / К. Арсеньев // Мелкая земская единица : [сб. статей]. – [2-е изд., переработанное и дополненное]. – Спб. : Тип. Товарищества “Общественная польза”, б. д. – С. V–XV.
- 5.311. Бажаев В. Г. Развитие вопроса о мелкой земской единице в земской среде в новейшее время (1901-1902 гг.) В. Г. Бажаев // Мелкая земская единица : [сб. статей]. – [2-е изд., переработанное и дополненное]. – Спб. : Тип. Товарищества “Общественная польза”, б. д. – С. 329–368.
- 5.312. Безобразов В. П. Земские учреждения и самоуправление / Безобразов В. П. – Спб. : Университетская типография, 1874. – 52 с.
- 5.313. Белоконский И. П. Земское движение / Белоконский И. П. – [2-е изд., исправл., значит. дополн. и иллюстр. 260 портретами земских и общественных деятелей и группами]. – М. : Задруга, 1914. – 397 с.
- 5.314. Біднов В. Школа й освіта на Україні / В. Біднов // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / [упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського]. – К. : Либідь, 1993. – С. 135–148.
- 5.315. Бобков В. В. К истории земско-статистических исследований в Таврической губернии (1884-1889) / В. В. Бобков // Культура народов Причерноморья. – 2003. – №46. – С. 122–127.

- 5.316.Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Бовуа Д.; [пер. на укр. З.Борисюк]. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
- 5.317.Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Бовуа Д.; [пер. з фр. З.Борисюк]. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
- 5.318.Богатырева О. Н. Губернская администрация и земское самоуправление. Вторая половина XIX – начало XX века / О. Н. Богатырева // Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С. 99–112.
- 5.319.Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90 роках XIX ст. / Борисенко В. Й. – К. : Наука, 1980. – 155 с.
- 5.320.Борисенко В. Й. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. / В. Й. Борисенко, Г. А. Непорожня. – К. : Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 149 с.
- 5.321.Брунст В. Э. Земская агрономия / В. Э. Брунст // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – Спб. : Изд. Тов-ва О. Н. Поповой, 1914. – С. 323–341.
- 5.322.Вайнштейн А. Л. Обложение и платежи крестьянства в довоенное и революционное время. (Опыт статистического исследования) / Вайнштейн А. Л. – М. : Издание книжного склада “Экономист” Н.К.Ф., 1924. – 158 с.
- 5.323.Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: в 3 т. – Спб. : Мюллер, 1869. – . – Т. 1. – 1869. – 352 с.
- 5.324.Вегнер А. Ю. Краткое пособие к лекциям по политике местного самоуправления чит. в 1915-1916 акад. году. Вып. I / Вегнер А. Ю. – Х. : Тип. “Утро” Я. П. Фишганга и М. Г. Шепшелевича, 1916. – 24 с.
- 5.325.Вегнер А. Ю. Краткое пособие к лекциям по политике местного самоуправления чит. в 1915-1916 акад. году. Вып. II / Вегнер А. Ю. – Х. : Тип. “Утро” Я. П. Фишганга и М. Г. Шепшелевича, 1916. – 46 с.

- 5.326.Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – Спб. : Тип. О.Н.Поповой, 1909. – . – Т. 1. – 1909. – 724 с.
- 5.327.Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – Спб. : Тип. О.Н.Поповой, 1909. – . – Т. 2. – 1909. – 703 с.
- 5.328.Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – Спб. : Тип. О.Н.Поповой, 1909. – . – Т. 3. – 1911. – 708 с.
- 5.329.Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – Спб. : Тип. О.Н.Поповой, 1909. – . – Т. 4. – 1911. – 701 с.
- 5.330.Витте С. Ю. Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка министра финансов статс-секретаря С. Ю. Витте “По поводу непреложности законов государственной жизни” (1899 г.) / Витте С. Ю. – [2-е изд.] – Штутгарт : Заря, 1903. – 224 с.
- 5.331.Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи / І. Власюк // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 164–170.
- 5.332.Влайков Г. Ф. Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края – Киевской, Волынской и Подольской. Рукопись / Влайков Г. Ф. – Б.м., б.д.
- 5.333.Габдрафикова Л. Р. Взаимодействие городского самоуправления и земства как двух хозяйствующих субъектов (на примере г. Уфы) / Л. Р. Габдрафикова // Земства России: история и современность : сб. статей Всероссийской научно-практической конференции. – Пенза : РИО ПГСХА, 2007. – С. 35–38.
- 5.334.Гайдай Л. І. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період Столипінської аграрної реформи (1907-1914 рр.) / Л. І. Гайдай // Український історичний журнал. – 1978. – № 11. – С. 100–106.

- 5.335. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 года / Гармиза В. В. – М. : Изд-во МГУ, 1957. – 264 с.
- 5.336. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России / Герасименко Г. А. – М. : Наука, 1990. – 264 с.
- 5.337. Герасименко Г. А. История земского самоуправления / Герасименко Г. А. – Саратов : Поволжская академия государственной службы имени П. А. Столыпина, 2003. – 243 с.
- 5.338. Герценштейн М. Я. Выкупные операции / М. Я. Герценштейн // Аграрный вопрос : [сб. статей]. – М. : Тип. О. Л. Сомовой, 1905. – С. 198–225.
- 5.339. Гессен В. М. Вопросы местного управления / Гессен В. М. – Спб. : Типо-литография А. Е. Ландау, 1904. – 235 с.
- 5.340. Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии // Великие реформы в России. 1856-1874 / Под ред. Захаровой Л. Г., Эклофа Б., Бушнелла Дж. – М., 1992. – С. 8–24.
- 5.341. Голіцинська К. З. Земська страхівка і яка від неї користь / Голіцинська К. З. – Спб. : Тип. т-ва п. ф. “Електро-тип. Н. Я. Стойковой”, 1904. – 32 с.
- 5.342. Головин К. Наше местное правление и местное представительство / Головин К. – Спб. : Тип. М. Стасюлевича, 1884. – 158 с.
- 5.343. Головки О. М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кін. XVII – XX ст.) / Головки О. М. – Харків : СІМ, 2005. – 176 с.
- 5.344. Голубев В. С. По земским вопросам. 1901-1911. (Посмертное издание): в 2 т. / В. С. Голубев. – Спб. : Тип. Т. А. Шумахера и Б. Д. Брукера, 1913. – . – Т. I. – 1913. – XLVII, 374 с.
- 5.345. Гоцуляк В. В. Ліберальний рух на Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Політологічний вісник : матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції [“Політична думка в Україні: минуле і сучасність”], (Київ, 1-4 лютого 1993 р.). Ч. 4. – К., 1993. – С. 50–56.

- 5.346. Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 9 т. / А. Д. Градовский. – Спб. : Тип. М.М.Стасюлевича, 1904. – . –
Т. 8: Начала русского государственного права. Часть. II. Органы управления. – 1904. – 580 с.
- 5.347. Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 9 т. / А. Д. Градовский. – Спб. : Тип. М.М.Стасюлевича, 1904. – . –
Т. 9: Начала русского государственного права. Часть III. Органы местного управления. – 1907. – VI + 599 + CLXXX с.
- 5.348. Гронский П. П. Децентрализация и самоуправление / Гронский П. П. – Спб. : Тип. Акционерного общества “Слово”, 1913. – 25 с.
- 5.349. Грушевский М. С. Национальный вопрос и автономия / Грушевский М. С. – Спб. : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1907. – 15 с.
- 5.350. Грушевский М. С. Украинство в России. Его запросы и нужды (Глава из “Очерка истории украинского народа”) / Грушевский М. С. – Спб. : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1906. – 48 с.
- 5.351. Грушевський Михайло. На порозі нової України. Статті та джерельні матеріали / Михайло Грушевський; [ред. і вступна стаття Л. Винара]. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – 278 с.
- 5.352. Дорошенко В. З історії земства на Україні. I. Податкова політика і соціально-економічна діяльність (відбитка з II т. “Студій з поля суспільних наук та статистики”) / Дорошенко В. – Львів-Київ : б. в., 1910. – 68 с.
- 5.353. Дорошенко Д. І. Історія України. 1917-1923. Документально-наукове видання: в 2-х т. / Д. І. Дорошенко / [упор. К.Ю.Галушко]. – К. : Темпора, 2002. – . –
Т. 1: Доба Центральної Ради. – 2002. – 320 с.
- 5.354. Драгоманов М. П. Либерализм и земство в России / М. П. Драгоманов // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова: в 2 т. – Paris, 1905. – –
Т. II. – 1906. – С. 787–857.
- 5.355. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. – К. : Наукова думка, 1970. – –
Т. 1. – 1970. – С. 428–482.

- 5.356.Дровозюк Л. М. Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904-1920 рр. / Дровозюк Л. М. – Вінниця : “Універсум – Вінниця”, 1997. – 48 с.
- 5.357.Дровозюк Л. М. Земська школа в Україні / Л. М. Дровозюк // Рідна школа. – 1997. – № 12. – С. 73–74.
- 5.358.Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. / Дякин В. С. – Л. : Наука, 1978. – 247 с.
- 5.359.Енциклопедія історії України : в 5 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. Думка, 2005. – –
Т. 3 : Е – Й. – 2005. – 672 с.
- 5.360.Енциклопедія українознавства : в 10 т. / [гол. ред. В. Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954. – –
Т. 2 : Голинський Петро – Зернов. – 1957. – С. 401–800.
- 5.361.Евреинов Г. А. Национальные вопросы на иностранных окраинах России. Схема политической программы / Евреинов Г. А. – Спб. : Тип. А. Бенке, 1908. – 130 с.
- 5.362.Жалоба І. В. Подільське дворянство та судноплавання Дністром у першій половині ХІХ ст. / І. В. Жалоба // Матеріали Х-ї Подільської історико-країзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – С. 264–269.
- 5.363.Журба М. А. Поліаспектний аналіз етапів кооперативного руху в Україні постреволюційної доби / М. А. Журба, О. С. Пахтунов, О. О. Сушко // Перша світова війна і слов’янські народи. – К. : Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 1998. – С. 239–245.
- 5.364.Заброварний Б. Й. Українське село в роки Першої світової війни / Б. Й. Заброварний, О. Г. Михайлюк. – Луцьк : Надстир’я, 2002. – 145 с.
- 5.365.Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. / Захарова Л. Г. – М. : МГУ, 1968. – 178 с.
- 5.366.Звягинцев Е. А. Полвека земской деятельности по народному образованию / Звягинцев Е. А. – М. : Задруга, 1915. – 540 с.

- 5.367. Земские финансы // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Т. 24. – Спб. : Типо-литография И. А. Ефрона, 1897. – С. 514–531.
- 5.368. Земское самоуправление в России, 1864-1918: в 2 кн. / [отв. ред. Н.Г. Королева]; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2005. – . – Кн. 1: 1864-1904. – 2005. – 428 с.
- 5.369. Земское самоуправление в России, 1864-1918: в 2 кн. / [отв. ред. Н.Г. Королева]; Ин-т рос. истории РАН. – М. : Наука, 2005. – . – Кн. 2: 1905-1918. – 2005. – 384 с.
- 5.370. Зубко А. М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864-1917) / А. М. Зубко // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 130–138.
- 5.371. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав Украинской ССР, в Бессарабии и в Крыму / Игумнов С. Н. – К. : без видання, 1940. – 43 с.
- 5.372. Из истории и опыта земских учреждений в России / [очерки М. Слобожанина]. – Спб. : Издание журнала “Жизнь для всех”, 1913. – 128 с.
- 5.373. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / [О. Г. Михайлюк (відп. ред.)]. – Львів : Вид-во при Львівському державному університеті видавничого об’єднання “Вища школа”, 1988. – 238 с.
- 5.374. Історія Української РСР: у 8-ми тт. 10-ти книгах / [гол. ред. Кондуфор Ю.Ю.]. – К. : Наукова думка, 1978. – . – Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900-1917). – 1978. – 537 с.
- 5.375. Кавелин К. Д. Самоуправление / К. Д. Кавелин // Собрание сочинений: в 4 т. – Спб. : Тип. Стасюлевича, 1898. – Т. 2. – 357 с.
- 5.376. Капустин М. Я. Основные вопросы земской медицины / М. Я. Капустин // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Т. XII. – Спб. : Типо-литография И. А. Ефрона, 1894. – С. 481–491.
- 5.377. Катренко А. М. Демократичний рух в Україні 70-80-х рр. XIX ст. / А. М. Катренко, В. М. Мойсієнко. – Черкаси : РВВ ЧДПІ, 1994. – 59 с.

- 5.378. Китанина Т. М. Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Китанина Т. М. – Л. : Наука, 1985. – 384 с.
- 5.379. Китанина Т. М. Хлебная торговля в России в 1875-1914 гг. Очерки правительственной политики / Китанина Т. М. – Л. : Наука, 1978. – 288 с.
- 5.380. Корнійчук Л. Економічні питання в діяльності земств / Л. Корнійчук // Економіка України. – 1995. – №1. – С. 58–64.
- 5.381. Королева Н. Г. Земство на переломе (1905-1907) / Королева Н. Г. – М. : Ин-т истории АН, 1995. – 236 с.
- 5.382. Короленко С. А. Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении / Короленко С. А. – Спб. : С. Т. Цветков, 1895. – 81 с.
- 5.383. Королів В. Про народне самоврядування (земство) / Королів В. – [вид. 2-е]. – К.: Друкарня “Час”, 1917. – 31 с. – (Товариство “Просвіта” у Києві. Серія політично-економічна, № 1).
- 5.384. Кошкидько В. Г. Реформы государственного строя России в условиях политического кризиса начала XX века / Кошкидько В. Г. – М. : МАКС Пресс, 2003. – 164 с.
- 5.385. Кризис самодержавия в России. 1895-1917 / [отв. ред. В. С. Дякин]. – Л. : Наука, 1984. – 664 с.
- 5.386. Крип'якевич (Холмський) І. Історія України / І. Крип'якевич (Холмський). – Нью-Йорк : НТШ – УККА, 1971. – 370 с.
- 5.387. Кругляк Б. А. Участие кооперативов и земств во внутренней торговле // Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. На материалах Украины / Б. А. Кругляк. – Самара : Изд-во “Самарский университет”, 1992. – С. 134–169.
- 5.388. Кузьмин-Караваев В. Д. Проект земского управления в 13 неземских губерниях / Кузьмин-Караваев В. Д. – Спб. : Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1902. – 68 с.

- 5.389.Куликов В. В. Земские учреждения и правительственный контроль (вторая половина XIX – начало XX в.) / Куликов В. В. – М. : Щербинская типография, 2001. – 256 с.
- 5.390.Лазаревский Н. Наше местное самоуправление // Мелкая земская единица: сборник статей / Лазаревский Н. – [2-е изд., переработанное и дополненное]. – Спб.: Тип. Товарищества “Общественная польза”, б. д. – С. 46–54.
- 5.391.Лаптева Л. Е. Об истории земских учреждений России / Л. Е. Лаптева // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 122–131.
- 5.392.Ленин В. И. Внутреннее обозрение // Полное собрание сочинений. – [5-е изд.]. – Т. 5. – М. : Издательство политической литературы, 1976. – С. 295–347.
- 5.393.Ленин В. И. Гонители земства и аннибалы либерализма // Полное собрание сочинений. – [5-е изд.]. – Т. 5. – М. : Издательство политической литературы, 1976. – С. 21–72.
- 5.394.Лещенко М. Н. Земські установи на Правобережній Україні (1904-1917) / М. Н. Лещенко, І. В. Сесак // Український історичний журнал. – 1986. – № 5. – С. 104–112.
- 5.395.Лещенко М. Н. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти / М. Н. Лещенко, І. В. Сесак // Український історичний журнал. – 1987. – № 1. – С. 7–86.
- 5.396.Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. – Т. 1. – К. : Основи, 1994. – С. 145–171.
- 5.397.Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения / Лохвицкий А. В. – Спб. : Тип. М. Стасюлевича, 1865. – 296 с.
- 5.398.Лохматова А. Катеринославське земство / Лохматова А. – Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 1999. – 198 с.
- 5.399.Львов Г. Е. Наше земство и 50 лет его работы / Г. Е. Львов, Т. И. Полнер. – М.: Задруга, 1914. – 57 с.
- 5.400.Мануилов А. А. Поземельный вопрос в России // Аграрный вопрос : [сб. статей]. – М. : Тип. О. Л. Сомовой, 1905. – С. 11–84.

- 5.401.Мациевич К. Роль правительства, земства и других организаций в деле поднятия сельского хозяйства / Мациевич К. – Х. : Агрономический журнал, 1913. – 37 с.
- 5.402.Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветителей деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861-1917 гг.) / К. Мацузато // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. : [сб. статей] / [под. ред. К. Мацузато]. – М., 2005. – С. 175–221. – (Славяноевразийские исследования. Вып. 8).
- 5.403.Мацузато К. Земства во время Первой мировой войны: межрегиональные конфликты и падение царизма / К. Мацузато // Земский феномен: Политологический подход. – Саппоро : Slavik Research Center, HokkaidoUniversity, 2000. – С. 144–198.
- 5.404.Matsuzato K. The Issue of Zemstvos in Right Bank Ukraine 1864-1906: Russian Anti-Polonism Under the Challenge of Modernization / K. Matsuzato // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 2003 – №2. – P. 218–235.
- 5.405.Мельничук О. Ф. Особливості системи імперського управління у Південно-Західному краї в другій половині XIX ст. / О. Ф. Мельничук // *Держава і право*. – 2001. – № 14. – С. 95–98.
- 5.406.Мирские повинности // *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. – Т. 32. – Спб. : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. – С. 718–729.
- 5.407.Моргун О. Українські діячі в земствах / О. Моргун // *Український історик*. – Ч. 1-3 (21-23). – Мюнхен, 1969. – С. 56–64.
- 5.408.Мэйси Давид А. Дж. Аграрные реформы Столыпина как процесс: центр, периферия, крестьяне и децентрализация / Давид А. Дж. Мэйси // *Россия сельская. XIX – начало XX века* / [отв. редактор А.П.Корелин]. – М. : “Российская политическая энциклопедия” (“РОССПЭН”), 2004. – С. 251–284.
- 5.409.Навроцкий В. Закон 5 декабря 1912 года об улучшении земельных и городских финансов. – Спб. : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1913. – 128 с.

- 5.410.Налоги // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Т. 40. – Спб. : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1897. – С. 504.
- 5.411.Нікітін Ю. О. Громадсько-політичні погляди на місце і роль міського самоврядування в суспільстві в середині XIX – на початку XX ст. / Ю. О. Нікітін // Університет. – К. : Київський славистичний університет, 2010. – № 2. – С 75–85.
- 5.412.Нікітін Ю. О. Проблема взаємовідносин органів міського самоврядування і земств у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції [“Держава і право: проблеми становлення і перспективи розвитку”]. – Суми, 2009. – С. 22–24.
- 5.413.Нікітін Ю.О. Состав міських виборців в Київській губернії у 70-х рр. XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина – 2005. – № XV. – С. 126–134.
- 5.414.О географическом распределении государственных расходов России / [исследование проф. Н. П. Яснопольского]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1897. – 584 с.
- 5.415.Огановский Н. П. Индивидуализация землевладения в России и ее последствия / Огановский Н. П. – М. : Задруга, 1917. – 87 с.
- 5.416.Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939) / Оксенюк Р. Н. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1970. – 276 с.
- 5.417.Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление / Пажитнов К. А. – Спб. : Издание М.И.Семенова, 1913. – 114 с.
- 5.418.Пазухин А. Д. Современное состояние России и сословный вопрос / Пазухин А. Д. – Спб.: Тип. М.Стасюлевича, 1886. – 38 с.
- 5.419.Пайпс Р. Россия при старом режиме / Пайпс Р. – М. : “Независимая газета”, 1993. – 421 с.
- 5.420.Петлюра С. Проти погромів / С. Петлюра // Петлюра С. В. Народе український: Вибрані статті, листи, документи. – Х. : Лівий берег, 1992. – С. 83–86.

- 5.421.Петрик О. І. Санітарна служба на Волині (XIX – XX ст.) / О. І. Петрик // Велика Волинь: Минуле і сучасне : тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції, (Житомир, 9-11 вересня 1993 року). – Житомир, 1993. – С. 59–60.
- 5.422.Петрик С. І. Про земські школи фельдшерів і фельдшерів-акушерок в Житомирі / О. І. Петрик // Велика Волинь: Минуле й сучасне : матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, (жовтень 1994 року). – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 350–352.
- 5.423.Петровичева Е. М. Земства Центральной России в период Думской монархии (1906 г. – первая половина 1914 г.) / Петровичева Е. М. – М. : Изд-во МПГУ, 2001. – 201 с.
- 5.424.Петровичева Е. М. Земства Центральной России в период Первой мировой войны / Петровичева Е. М. – М. : Изд-во МПГУ, 2001. – 126 с.
- 5.425.Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в / Пирумова Н. М. – М. : Наука, 1986. – 270 с.
- 5.426.Пирумова Н. М. Земское либеральное движение: Социальные корни и эволюция до начала XX века / Пирумова Н. М. – М. : Наука, 1977. – 288 с.
- 5.427.Погребинский А. П. К истории земств и городов в годы империалистической войны / А. П. Погребинский // Исторические записки. – М. : АН СССР, 1947. – Т. 12.– С. 39–60.
- 5.428.Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / Погребинський О. – Б.м. : Пролетар, 1931. – 128 с.
- 5.429.Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т / Полонська-Василенко Н. Д. – К. : Либідь, 1993. – . – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 1993. – 606 с.
- 5.430.Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст) / Ю. П. Присяжнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 23–33.
- 5.431.Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України / Пришляк Я. – Монреаль – Стрий : без вид., б.р. – 86 с.

- 5.432. Прищепа О. П. Діяльність земств на Рівненщині / О. П. Прищепа // Наукові записки / Рівненський краєзнавчий музей. – Рівне, 1996. – Вип. 1 : 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. – С.76–84.
- 5.433. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк; НАН України. Інститут історії України. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
- 5.434. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Реєнт О. П. – К. : Інститут історії НАН України, 2003. – 338 с.
- 5.435. Різниченко С. Я. Запровадження земств на Правобережній Україні / С. Я. Різниченко // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 142–150.
- 5.436. Різниченко С. Я. Земства Правобережної України: структура та основні напрямки діяльності / С. Я. Різниченко // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.): у 2 ч. – Ч. 1. – К., 1997. – С. 177–182.
- 5.437. Русов А. А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / Русов А. А. – К. : Издание “Кружка студентов киевлян” Киевского Коммерческого Института, 1914. – 115 с.
- 5.438. Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти / С. Русова // Світло. – 1911. – Кн. 3. – Листопад. – С. 32–57.
- 5.439. Садовський В. Из земской жизни на Украине / В. Садовський // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 70–76.
- 5.440. Садовський В. Нове земство і його перспективи / В. Садовський // Літературно-науковий вісник. – Т. 58. – К., 1912. – С. 114–131.
- 5.441. Сарбей В. Г. Національне відродження України / Сарбей В. Г. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с. – (“Україна крізь віки” / Інститут історії України НАН України, т. 9).
- 5.442. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Сірополко С. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
- 5.443. Скалон В. Ю. Земские учреждения / В. Ю. Скалон // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Т. XII. – Спб. : Типо-литография И. А. Ефрона, 1894. – С. 533–542.

- 5.444. Слобожанин В. П. Земское самоуправление в Беларуси (1905 – 1917 гг.) / Слобожанин В. П. / [под науч. ред. акад. П. Г. Микитенко и В. П. Изотко]. – Минск : ИООО “Право и экономика”, 2003. – 168 с.
- 5.445. Сорокина В. В. Политика русского самодержавия в отношении западного земства / В. В. Сорокина // Известия высших учебных заведений. – Сер. “Правоведение”. – 1979. – № 1. – С. 70–76.
- 5.446. Спасович В. Д. Заметки о проекте земского управления для 13 неземских губерний / Спасович В. Д. – Спб. : Тип. М.М.Стасюлевича, 1902. – 73 с.
- 5.447. Страдомский Н. Ф. Города и земство (к вопросу об урегулировании их взаимных отношений) / Страдомский Н. Ф. – К. : Типография Петра Барского, 1905. – 64 с.
- 5.448. Страховский И. М. Крестьянское становое самоуправление / И. М. Страховский // Мелкая земская единица: [сборник статей]. – [2-е издание, переработанное и дополненное]. – Спб. : Тип. Товарищества “Общественная польза”, б. д. – С. 277–303.
- 5.449. Страховский И. М. Губернское устройство (правительственные учреждения). Из Журнала Министерства Юстиции. (Сентябрь, октябрь и ноябрь, 1913 г.) / Страховский И. М. – Спб. : Сенатская типография, 1913. – II, 168 с.
- 5.450. Струве П. Б. Предисловие к первому изданию / П. Б. Струве // Витте С. Ю. Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка министра финансов статс-секретаря С. Ю. Витте “По поводу непреложности законов государственной жизни” (1899 г.). – [2-е изд.]. – Штутгарт : Заря, 1903. – С. VII–XLVII.
- 5.451. Субтельний О. Україна: історія / Субтельний О. – К. : Либідь, 1994. – 736 с.
- 5.452. Сулига І. Г. Агропропаганда – важлива ланка діяльності земств Правобережної України та Бессарабії / І. Г. Сулига // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 9. – Ізмаїл, 2000. – С. 37–41.

- 5.453.Сулига І. Г. Київське Товариство західних земств / І. Г. Сулига // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 10. – Ізмаїл, 2001. – С. 37–41.
- 5.454.Сулига І. Г. Земства України – організатори і учасники Всеросійської 1913 року виставки у Києві / І. Г. Сулига // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 8. – Ізмаїл, 2000. – С. 8–12.
- 5.455.Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ІІІ. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 234–239.
- 5.456.Трутовский В. Современное земство / Трутовский В.; [под. ред. и с предисловием Б. Б. Веселовского]. – Пг. : Изд. П. И. Певина, 1915. – 288 с.
- 5.457.The zemstvo in Russia: An experiment in local self-government / Ed. by T. Emmons and W. Vucinich. – Cambridge : Harvard Univ. Press, 1982. – 334 p.
- 5.458.Френкель З. Г. Основной неразрешенный вопрос земской медицины / З. Г. Френкель // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – Спб. : Изд. Тов-ва О. Н. Поповой, 1914. – С. 412–428.
- 5.459.Хижняков В. В. Земство и кооперация / В. В. Хижняков // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – Спб. : Изд. Тов-ва О.Н. Поповой, 1914. – С. 342–358.
- 5.460.Чарнолуцкий В. Земство и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования. Ч.1. – Спб. : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1910. – 186с.
- 5.461.Черменский Е. Д. История СССР. Период империализма (90 гг. ХІХ в. – март 1917 г.) / Черменский Е. Д. – М. : Госпедиздат, 1959. – 511 с.
- 5.462.Чижевський П. Про земство та як обірати земських гласних / Чижевський П. – К. : Вид-во “ВІК”, 1914. – 56 с.
- 5.463.Чичерин Б. И. О народном представительстве / Чичерин Б. И. – М. : Тип. И. Д. Сытина, 1899. – 810 с.

- 5.464. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / Шандра В. С. – К. : Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1998. – 75 с.
- 5.465. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / Шандра В. С. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
- 5.466. Шандра В. С. Документування виборів та виборної служби у Правобережній Україні 19 – початку 20 ст. / В. С. Шандра // Історія державної служби в Україні: у 5 т. – К., 2009. – Т. 1. – С. 279–318.
- 5.467. Шандра В. С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії / В. С. Шандра // Наукові записки: І-т укр. арх. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського : [зб. праць]. – Київ-Хмельницький, 2008. – С. 195–212.
- 5.468. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / Шаповал М. – Прага: “Вільна спілка”, 1927. – 324 с.
- 5.469. Шапошнікова Н. Вплив подій першої світової війни на національну свідомість українців / Н. Шапошнікова // Історія України. – 2000. – № 18. – С. 9–11.
- 5.470. Шимановский П. Б. Земства и кооперация / П. Б. Шимановский // Вестник кооперации. – 1913. – № 1. – С. 77–83.
- 5.471. Шингарев А. Законопроект о земстве в Западных губерниях / А. Шингарев // Земское дело. – 1910. – № 9. – С. 649–660.
- 5.472. Шипов Д. Н. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств / Шипов Д. Н. – М. : Тип. Васильева, 1899. – 61 с.
- 5.473. Шлемин П. И. Столыпин и местное самоуправление. Обзор / П. И. Шлемин. – М. : ИНИОН РАН, 1992. – 64 с.
- 5.474. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / Щеголев С. Н. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1912. – 588 с.
- 5.475. Яворовский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии / Яворовский Н. – Каменец-Подольский – К. : без вид., 1912. – 88 с.

- 5.476. Яворський В. Про земства. Коли і як його заведено, як впорядковано і яка поміч од його / Яворський В. – К. : Вид-во “Знання” Т-во “Український агроном”, 1914. – 36 с.
- 5.477. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.
- 5.478. Ярошевич А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. 1908-1912 / Ярошевич А. И. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1912. – 52 с.
- 5.479. Ярцев А. А. Земства в политической системе царизма: историографические вопросы / А. Ярцев, К. Мацузато // Земский феномен: Политологический подход. – Саппоро : Slavik Research Center, Hokkaido University, 2000. – С. 12–37.
- 5.480. Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Часть 1. О географическом распределении государственных доходов в России / Яснопольский Н. П. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1890. – 236 с.

6. Дисертації

- 6.481. Андриевский В. А. Бессарабское земство (1890-1914 гг.) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “История СССР и Украинской ССР” / В. А. Андриевский. – Кишинев, 1985. – 18 с.
- 6.482. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / О. О. Бакуменко. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
- 6.483. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст.(на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 12.00.01 “Історія держави та права” / М. В. Білоконь. – Харків, 2002. – 21 с.

- 6.484.Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 21 с.
- 6.485.Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Р. Л. Гавриш. – Харків, 1999. – 19 с.
- 6.486.Горохов С. В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / С. В. Горохов. – К., 2008. – 21 с.
- 6.487.Гребінник Т. О. Земські природничо-історичні музеї півдня України: організація та природознавча діяльність 60-ті роки ХІХ ст. – початок ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / Т. О. Гребінник. – К., 2002. – 17 с.
- 6.488.Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / А. М. Гуз. – К., 1997. – 24 с.
- 6.489.Дровозюк Л.М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904-1920) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Теорія та історія педагогіки”. – Вінниця, 1998. – 17 с.
- 6.490.Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / І. В. Захарова. – Черкаси, 2002. – 21 с.
- 6.491.Зубко А. Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “История СССР и Украинской ССР” / А. Н. Зубко. – К., 1988. – 20 с.
- 6.492.Зырянов П. Н. Крах внутренней политики третьеиюньской монархии в области местного управления (1907-1914) : автореф. дис. на соискание ученой

степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “История СССР и Украинской ССР” / П. Н. Зырянов. – М., 1972. – 30 с.

- 6.493.Іванов І. В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 12.00.01 “Історія держави та права” / І. В. Іванов. – Харків., 2004. – 21 с.
- 6.494.Корж Л.В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педаг. наук : спец. 13.00.01 “Теорія та історія ” / Л. В. Корж. – К., 1999. –19 с.
- 6.495.Корнилов Е. Г. Земская демократическая интеллигенция и ее участие в революционном движении 70-х гг. ХХ в. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “История СССР и Украинской ССР” / Е. Г. Корнилов. – М.,1973. – 24 с.
- 6.496.Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. В. Курченко. – Харків, 1998. – 21 с.
- 6.497.Майстренко О. А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865 – 1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. А. Майстренко. – К., 2006. – 19 с.
- 6.498.Макиєнко О. А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. А. Макиєнко. – Харків, 2006. – 19 с.
- 6.499.Малєєва Т. І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.12 “Українознавство” / Т. І. Малєєва. – К., 2002. – 21 с.
- 6.500.Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. І. Мармазова. – Донецьк, 1998. – 16 с.
- 6.501.Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец.

07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”
/ І. М. Миколаєнко. – К., 2003. – 20 с.

- 6.502. Мойсієнко В. М. Ліберально-демократичний рух (опозиційний) в Україні (середина 60-х – 80-ті роки ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. М. Мойсієнко. – К., 1999. – 19 с.
- 6.503. Небрат В.В. Розвиток фінансової науки в дослідженнях українських економістів другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Дис. .. канд. екон. наук. – К., 2006. – 202 с.
- 6.504. Носенко О. В. Самоврядна діяльність земств Південно-Східної України (90-ті роки ХІХ ст. – 1917 рік) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. В. Носенко. – Луганськ, 2006. – 20 с.
- 6.505. Обметко О. М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х—90-х років ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. М. Обметко. – К., 2002. – 17 с.
- 6.506. Петров О. О. Діяльність земських статистичних закладів Південних українських губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. О. Петров. – Дніпропетровськ, 2003. – 19 с.
- 6.507. Плаксій Т. М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Плаксій. – К., 2005. – 19 с.
- 6.508. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ – початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. А. Редькіна. – Запоріжжя, 2002. – 17 с.

- 6.509.Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864-1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О. М. Рогоза. – Харків, 2002. – 14 с.
- 6.510.Рубан Н. М. Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. М. Рубан. – Донецьк, 2004. – 20 с.
- 6.511.Сесак И. В. Земские учреждения на Правобережной Украине (1904 – 1917) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 "История СССР и Украинской ССР" / И. В. Сесак. – Каменец-Подольский, 1987. – 16 с.
- 6.512.Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В. Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 21 с.
- 6.513.Хоменко Т. В. Київське товариство західних земств (1912-1919) : науково-організаційні та концептуальні основи функціонування в галузі механізації сільського господарства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 "Історія науки і техніки" / Т. В. Хоменко. – К., 2005. – 20 с.
- 6.514.Шаравара Т. О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917): історіографія : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Шаравара Тамара Олексіївна. – К., 2005. – 247 с.
- 6.515.Шлемин П. И. Земско-либеральное движение на рубеже XIX – XX веков : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 "История СССР и Украинской ССР" / П. И. Шлемин. – М., 1973. – 16 с.